

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI**

ANADOLU'DA KYBELE - ATTİS KÜLTÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Canan ALBAYRAK**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. S. YÜCEL ŞENYURT**

Ankara-2007

ONAY

Canan ALBAYRAK tarafından hazırlanan “**Anadolu’da Kybele-Attis Kültü**” başlıklı bu çalışma, 2007 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (oybirliği/oyçokluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Arkeoloji Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

[İmza]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

.....

[İmza]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

[İmza]

.....

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

ÖNSÖZ

“Anadolu’da Kybele-Attis Kültü” olarak saptamış olduğumuz bu çalışma, dünyada var olan patriyarkal (ataerkil) düzen karşılığında, bir dönem yaşanan matriyarkal (anaerkil) düzenin dini yapısını, mitolojilerden referans alarak ortaya koymaktadır.

Kybele-Attis kültü yalnızca Ana Tanrıça Kybele ile onun sevgilisi, kardeşi, oğlu kendini adanmış rahibi Attis arasında geçen mitolojik bir efsaneden oluşan bir tapınım değildir. Aslına bakarsak Kybele-Attis mitosunda olan söylenceler; insanların günlük ve dünyevi gereksinimlerini ayarlamak üzere pratik yaşamda tüm bereket, bolluk, zenginlik ve iyiliklerin gelmesinde etken olarak görülmüştür. Dolayısıyla soyut ve uzak olmaktansa yakın ve somutturlar. O halde Kybele-Attis Kültü, halkın tanrı ve tanrıçasını soyut bir yapıdan koparmak isteyerek, onları kendilerine en yakın bir şekilde görebilmek için oluşturdukları manifikasyondan ve antropomorfizmden başka birşey olmamalıdır. Bunun altında yatan neden, o dönem insanların inanma ihtiyacını ve hayatlarının devam etmesi için gerekli olan tanrı-tanrıça inancını karşılamaktır.

Bu tez konusuyla okuyuculara anlatmak istediğim, ele aldığım Kybele-Attis mitosunun salt bir aşk hikayesi imajından ziyade değişik amaçlara hizmet ettiğini gösterebilmektir; ayrıca, bu araştırmada insanların bireysel inanç ve arzularını doyurmak amacıyla oluşturdukları bir dinin yayılışını ve farklı toplumlarda nasıl bir şekil aldığını incelemeye ve irdelemeye çalıştım. Kybele- Attis Kültü’nün incelenmesi, Frig toplumunun, dinsel düşünce tarzının özünün kavranması açısından da önem teşkil etmektedir.

Bu çalışma esnasında, maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen aileme; araştırmalarım sırasında bana her konuda yardımcı olan, fikir ve görüşleriyle bana yol gösteren tez danışmanım Gazi Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Bölüm Başkanı Doç. Dr. S. Yücel Şenyurt’a ve değerli hocam Yrd. Doç Dr. A. Fatma Erol’a çok teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

FRİGYA ve FRİGLER

1.1. Coğrafi Çerçeve	5
1.2. Tarihsel Gelişim	9

II. BÖLÜM

FRİGLER'DE İNANÇ SİSTEMİ

2.1. Tanrı Anlayışları	20
2.2. Tapınak Yapıları.....	26
2.3. Tören	32

III. BÖLÜM

KYBELE-ATTİS MİTOSU

3.1. Kybele ve Attis'in Doğuşu	36
3.2. Kybele-Attis Birlikteliği ve Attis'in Ölümü	40

IV. BÖLÜM

KYBELE-ATTİS KÜLTÜ'NÜN KÖKEN SORUNU

4.1. Paleolitik Çağ	49
4.2. Neolitik ve Kalkolitik Çağ	56
4.3. Tunç Çağı.....	72
4.4. Sümer ve Akad	76
4.5. Babil	94
4.6. Suriye.....	100
4.7. Mısır.....	108

4.8. Filistin (Levant Bölgesi).....	116
4.9. Girit.....	120
4.10. Hitit.....	126
4.11. Frig.....	139

V. BÖLÜM

FRİGLER'DEN SONRA KYBELE-ATTİS KÜLTÜ

5.1. Yunan Kültürü'nde Kybele-Attis Kültü	161
5.2. Roma Kültürü'nde Kybele-Attis Kültü	175

VI. BÖLÜM

KÜLT TÖRENLERİ

6.1. Yunanistan.....	197
6.2. Roma	198
6.2.1. Mart Töreni.....	198
6.2.2. Megalensia.....	207
6.2.3. Kurban	213

SONUÇ	221
KAYNAKLAR	227
TABLolar	251
HARİTALAR	255
RESİMLER	257
ÖZET	344
ABSTRACT	346

GİRİŞ

“Ben, işte buradayım. her şeyin anası tabiat benim, bütün unsurların hakimesi, bütün başlangıçların başlangıcı, uluhiyetlerin en yükseği, gölgelerin kraliçesi, göktekilerin birincisi..... Birçok şekiller altında bütün dünyada tebcil edilen biricik uluhiyetim.”¹

(Apuleius, Metamorphoses XI.5.)

Eski Yunanca hikâye, öykü, söylev anlamına gelen mythos (μῦθος)² ile söz anlamına gelen logos (λόγος),³ kelimelerinin birleşmesinden oluşan mitoloji, insanların gördüklerine, duyduklarına bir şeyler katarak, kendi hayal güçleri ile yoğurmuş oldukları somut olmaktansa soyut olan bir kavramlara⁴ verilen isimdir. Bunun içinde, mitolojilerin gerçekten yaşanmış veya yaşanmış bir olaydan etkilenilerek yazılmış olan eserler olup olmadıklarını tam anlamıyla bilemiyoruz. Mitoloji ile mitos kelimeleri arasında sıkı bir ilişki vardır. İçerik olarak; mitoloji kelimesinin kapsamında mitos kelimesi bulunduğundan bu iki kelime kimi zaman birbirleri ile karıştırılarak aynı anlamı taşıyor gibi kullanılabilir.

Antik dönem yazarlarından bazıları, mitos kelimesinin tanımı konusunda kendi fikirlerini öne sürerek bu kelimeyi yorumlamaya çalışmışlardır.

Herodotos’a göre mitos, tarihi değeri olmayan uydurma güvenilir masallar olarak adlandırılır; Herodotos’un düşüncesini onaylar şekilde

¹ Hançar, 1945: 263.

² Liddel ve Scott, 1965: 1151.

³ Liddel ve Scott, 1965: 1057.

⁴ Erhat, 2003: 5.

Platon'da mitos, gerçeklerle ilgisi olmayan, uydurma, boş ve gülünç bir masal, diye tanımlar.⁵

Antik dönem yazarlarının bu tanımlarına rağmen; mitoslar, geçmişte yaşamış bazı toplumlar için kendilerinin düşünce yapıları ile oluşturdukları tanrı ve tanrıçaların yaşantılarının, yaptıklarının açıklayıcı olarak yazılan önemli yazınsal eserlerdir; Bu eserler, toplumların inanma ihtiyacını karşılayan belirli bir taraf kitlesi toplayan bir din kurumu oluşturmuşlar ve birer kült uygulayıcısı haline gelmişlerdir. Mitoslar ile din kurumlarının iç içe olması da bu nedenle olabilir.

İlkçağ'da yaşamış insanlar, doğa koşullarının fiziksel etkilerini üzerlerinde hissetmişler; bunun içinde tabiat koşullarının kişileştirilmiş hali olan mitosları oluşturmuşlardır.⁶ Mitoslar sayesinde de, dinlerin gelişimi gerçekleşmiştir. Bu ilkel dinlerden biri de Paleolitik Çağ'dan beri tapınım gören toprağın bereketlilik timsali doğuran, doyuran, besleyen Ana Tanrıça inancıdır.

Ana Tanrıça fikrinin oluşması, kadına yüklenen mitolojik bir düşünce olarak tüm İlkçağ boyunca varlığını sürdürmüştür. Bu anlayış, öylesine güçlüdür ki, matriyarkal (anaerkil) düzenin bırakıldığı dönemlerde bile kadın, doğurgan ruhu içinde taşıdığı gerekçesiyle uzun süre tarih sahnesinde kutsanmıştır. Kadının doğurganlık dileklerinin ön plana çıkması ve inançların kadınlar üzerinde odaklanmasına paralel olarak, Ana Tanrıça'ya ithaf edilen tapınaklar bizlere kutsal doğurgan kadın-tanrıça inancı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.⁷ Her toplumun kendine özgü bir Ana Tanrıça anlayışı vardır; ancak bu tanrıçanın öz benliğinde her şeyi doyuran, doğuran besleyici kimliği her zaman varlığını göstermiştir. Ana Tanrıça inancı, Frigler'de de doğa tanrıçası, hayvanlar hâkimesi, kentlerin koruyucusu, bereket tanrıçası Ana Tanrıça Kybele ile varlığını devam ettirmiş; onların ülkesinin tek başına hâkimiyet kuran tanrıçası olmuştur. Bu tanrıça belli bir zaman sonra kendine

⁵ Erhat, 2003: 5.

⁶ Necatigil, 1969: 7.

⁷ Ateş, 2002: 41.

bir eş, çocuk edinme ihtiyacına girmiş; kendisine bir eş edinmiştir. Bu kişi, rahip/kral, prens olan bir kişinin zamanla tanrılaştırılması ile oluşturulmuş olmalıdır. Daha sonrada o, Yunanistan ve Roma mitoslarına, Kybele'nin sevgilisi olarak Attis adı ile girmiştir. Bu tanrı, yılın belirli zamanlarında ölen-dirilen, genç ve yakışıklı bir tanrıdır. Onun Frigya'daki varlığı tam olarak saptanamasa da kökeninin Frigya'ya dayandırılması nedeniyle her zaman Anadolu'ya özgü bir tanrı olarak kalmıştır.

Bu tanrının başından geçenlerin anlatıldığı mitos, Mezopotamya'daki Dumuzi, Temmuz, Adonis, Osiris adlı tanrıların mitosları ile benzerlikler taşır. Bu mitosların hepsinde ortak bir özellik, mevsimlerin değişimine göre, devirli olarak kaybolup tekrar ortaya çıkmalarıdır.⁸ (Tablo: 2) Bu mitos türleri, toprağa bağlı yaşam sürdüren toplumların daha çok ürün elde etmesi için oluşturulmuş, bereketlilik ve verimlilik ile ilgili anlatımlardır. Biz de bunun için bereketlilik ve verimlilik ile ilgili birbirlerine benzer yönler sergileyen tanrı ve tanrıçalar (Tablo: 1) üzerinde durmaya çalıştık.

Araştırmamızın ana hedefi, Kybele-Attis Kültü'nün kökenini, gelişimini ve yayılımını izlemektir. Bunun için de öncelikli olarak, Frigler öncesi toplumların, Mezopotamya toplumlarının kültürlerini incelememiz gerekiyor. Ayrıca, bu toplumların Frigler'e nasıl bir etki yaptığını anlamamız için; onların din yapılarına, tanrı anlayışlarına, törenlerini de dikkat etmemiz gereklidir.

Frigler'de Kybele-Attis birlikteliği ve onlara ait kültün yapısının incelenmesi, şüphesiz çalışmamızın merkezi olacaktır. Ancak Frigler'e ait yazınsal eserlerin azlığı bu dönemdeki kültün yapısını tam olarak anlayamamıza neden oluyor. Bunun içinde mitosun anlatımında Yunan ve Roma yazarlarının yazınsal yapıtları ve arkeolojik materyalleri bize daha çok yardımcı olacaktır. Kültün Frigya'daki karakteristik yapısı ve tapınım şeklinin ayrıntıları tam olarak çözülememiştir.

Frigya Devleti'nin ortadan kalkmasından sonra, Lidyalı Kybele'nin hadım rahipleri Kybele-Attis kültünü Yunanistan ve Roma'ya taşımış

⁸ Rousseau, 1974: 53.

olabilirler. Bunun içinde bu kültün yayılımı kolaylaşmıştır. Kybele-Attis kültünün incelenmesi konusunda bir sonraki nokta da Yunan ve Roma döneminde kültün yeri ve tapınımı olacaktır.

Birinci bölüm, Frigya Devleti'nin antik dönem coğrafyası ve Demir Devri'nde yaşayan bu ulusun tarihsel bir çerçeve içinde yaptıkları savaşlar, sosyal ve siyasi olaylar hakkında kısa bir bilgi verilmiştir.

İkinci bölüm, Frigler'in dini yapısı (tanrıça ve tanrılar, tapınaklar, törenler) hakkında genel bir bilgi verilecektir.

Üçüncü bölüm, Kybele-Attis mitosunun içeriği hakkında Yunanlı ve Romalı yazarların verdikleri bilgiler ışığında Kybele-Attis'in doğuş mitosları, birlikteliği ve Attis'in ölümü anlatılmıştır.

Dördüncü bölüm, Kybele-Attis birlikteliğine temel teşkil edecek Anadolu'daki tanrı ve tanrıça çiftleri, Paleolitik Çağ'dan başlayarak Frig dönemine kadar ele alınmıştır. Bunun yanında, Kybele-Attis'e köken teşkil etmiş olmaları varsayımına dayanarak; Sümer ve Akad, Babil, Suriye, Mısır, Filistin (Levant bölgesi), Girit'teki tanrı ve tanrıça çiftlerinin Kybele-Attis ile kült bağlantıları ve benzer yönleri incelenmiştir.

Beşinci bölüm, Frigler'den sonra Kybele-Attis Kültü'nün Yunanistan ve Roma Kültürü'ne yayılmasından sonraki safhalar, tapınım şekilleri, kült personellerinin yaşantı biçimleri anlatılmıştır.

Altıncı bölüm, bir mitos anlatımına dayanarak Yunanistan ve Roma'da uygulanan kült törenlerinin adları, nasıl ve ne zaman uygulandıkları konusunda bir açıklama yapılmıştır.

Sonuç bölümünde ise, Kybele-Attis Kültü'nün kökenine, gelişimine dair tüm anlattıklarımızdan yola çıkarak; kendimize ait fikrimizi beyan etmiş bulunmaktayız.

I. BÖLÜM

FRİGYA ve FRİGLER

1.1.Coğrafi Çerçeve

Frigya'nın genel olarak sınırları, doğuda Kapadokya, sonraları Galatia; güneyde Lykonía, Pisidya bölgeleri, Kabalis, Milyas ve Kibyratis yöreleri; batıda Mysia, Lidya, Karia; kuzeyde de Bithinya ve Pamplogonya bölgeleriyle komşudur.⁹ (Harita: 1) Kolaylıkla çizilebilen bu şemaya karşılık, bölgenin kesin sınırlarını saptamak oldukça zordur.

Büyük Frigya; bu bölgenin, güney ve doğuda kalan geniş bir bölümü oluşturan ve içinde adı efsaneleşmiş kral Midas'ın yaşadığı yerinde bulunduğu, Orta Anadolu Platosu'nun önemli bir kesimini kapsar. Bu bölgenin kuzeydoğudaki sınırını, Pontus Kapadokyası ile sınırı Halys Irmağı (Kızılırmak) belirler.¹⁰ Yunanlılar zamanında Frigler'in en kuzeybatıdaki yerleşmesi, Xenophon (Xenophon, 1. 2. 11.)'un¹¹ belirttiğine göre, kral yolunun Lidya'yı terkettiği yer olan Keramon Agorası idi. Ancak ülkenin kuzeybatı sınırının bilinmesine rağmen, güney sınırı bilinmemektedir,¹² güneybatı sınırı Salbakos (Babadağ) dağı ve çevresi belirler;¹³ kuzeydeki sınırı, doğu-batı yönünde uzanan Sündiken Dağları (1 787 m.) belirler. Frigya'nın batıdaki; Mysia, Lidya, Karya ve Bithinya bölgeleriyle sınırını belirlemek oldukça zordur. Herodotos (Herodotos, XII. 4. 4.)'da bunu onaylar. Xenophon (Xenophon, I. 2. 10.) Frigya'nın batıda, Mysia tarafına doğru yoğun nüfus barındıran son kentinin Keramon Agora (Ahatköy yakını) olduğunu yazmıştır; Kadoi (Gediz) kenti ise kimi zaman Frigya, kimi zamanda

⁹ Sevin, 2001: 195.

¹⁰ Sevin, 2001: 195-196.

¹¹ Çapar, 1987: 45-46.

¹² Çapar, 1987: 45-46.

¹³ Sevin, 2001: 196.

Mysia bölgesine dahil edilen bir kenttir. Herodotos (Herodotos, VII. 30.),¹⁴ Frigya ile Lidya bölgeleri arasındaki sınırın Lidya kralı Kroisos'un diktiği Kydrara (Sarayköy yakınında) şehrindeki üzerinde bir kitabe bulunan sütun ile belirlendiğini belirtir.

Strabon'un¹⁵ belirttiğine göre; Karia ile Frigya bölgeleri arasındaki sınır; Karuru (Tekeköy yakını) kentidir. Yine aynı antik dönem yazarı,¹⁶ Frigya bölgesinin sınırları hakkında şöyle bir açıklama yapar:

“Phrygia Epiktētos’un üstünde güneye doğru Büyük Phrygia yer alır, bunun sol tarafında Pessinus ve Lykaonia ve Orkaorki bölgeleri, sağ tarafında ise Maionia’lılar, Lydia’lılar ve Karialılar bulunur. Epiktētos’ta, Phrygia Parōreia olarak adlandırılan kısım ve Phrygia’nın Pisidia boyunca uzanan parçası Amorion (Hisarköy) dolayındaki kısımları ve Eumeneia (Işıklı) ve Synnada (Şuhut) ve ondan sonra Phrygia kentlerinin en büyükleri olan Laodikeia (Goncalı) kenti ile Apameia Kybōtos (Dinar) olarak adlandırılan bir kent bulunur.”

Frigler’in tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en güçlü ve etkin oldukları bölge, Yukarı Sakarya vadisinde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında kalan,¹⁷ Frigya Epiktetos (yani Küçük Frigya) adını taşıyan¹⁸ kısımdır. Bu bölge, deniz seviyesinden yaklaşık 1 250 m. yükseklikte olup, bu bölgenin içinden Partheonius (Frigya’daki), Tembris (Porsuk), Sangarius (Sakarya nehri) (Strabon, XII. 3. 7.), Rhyndakus (Adırnas-Atranos Çay) gibi Frig dinine ait mitoslarda adı geçen kutsal birkaç ırmak doğar.¹⁹

Strabon,²⁰ Frigya Epiktetos’un Apamenia civarında yani Mysia bölgesinde olarak belirtir; bundan sonra da bu bölgenin hiçbir kıyıya

¹⁴ Sevin, 2001: 197.

¹⁵ Strabon, XII.8.17.

¹⁶ Strabon, XII.8.13.

¹⁷ Sivas, 1998: 18.

¹⁸ Sevin, 1982a: 230.

¹⁹ Çapar, 1987: 46.

²⁰ Strabon, XII.4.5.

ulaşmadan Askania Gölü'nün ve topraklarının doğu kısımlarına doğru uzandığını düşürür.

V. Sevin:²¹ “..... ***Epiktetos daha çok Mysia'nın Abbaitis yöresiyle ilişkilidir. Çünkü Büyük İskender sonrası dönemde bu iki yörenin halkından sık sık beraberce söz edilmiştir.***”

Frigya Epiktetos'un anlamı “kazanılmış, fethedilmiş Frigya” anlamına gelir. Çünkü bu yöre M.Ö.184 yılında Bithinya kralı 1. Prousius'un elinden Bergama kralı II. Eumenes'e geçer; böylece de bu bölgeye “sonradan kazanılmış” anlamına gelen “epiktetos” adının verilmesi uygun görülmüştür. Yörenin kentleri arasında Aizanoi, Nakoleia, Kotiaion ve Dorylaion sayılabilir ve antik çağdaki bu kentlerden yola çıkarak; bu yörenin günümüzde Kütahya ilinin güneyinden, kuzeyde İznik Gölü'ne, kuzeydoğuda Mudurnu ve hatta Gerede'ye kadar uzanan bir alanı kapladığı ileri sürülebilir. Bu bölgenin güneybatısındaki bölümler Pisidia'ya bırakılır; böylece de Frigya, birinci ve ikinci anlamlarına gelen Prima ve Seconda olarak ikiye ayrılır; daha sonra ülke M.Ö. 400 yıllarına doğru, büyük ve küçük anlamına gelen Magna ve Parva olarak yeniden parçalara ayrılır; son olarak da M.Ö. 360 yıllarından itibaren Pakatiane ve Saloutaria olarak bölgelere ayrılır.²²

Günümüzde İç Anadolu'nun batı kesimini kapladığı tahmin edilen Büyük Frigya, genellikle kendini çevreleyen dağlık bölgelerden daha alçak ve yüzey şekilleri açısından daha silik bir fiziki yapıya sahiptir. Buna karşılık, bu bölgenin yüksekliği, ortalama 1000 m. civarındadır. Frigya'nın en dikkat çekici engebisi, Strabon'un (626) Mysia'ya dahil ettiği, batı sınırındaki Dindymos (Murat) Dağı'dır (2 312 m.). Bu dağ ile aynı adı taşıyan başka bir dağ olan Dindymos (Günyüzü dağı 1 820 m.) ise Frigler tarafından kutsal sayılmıştır Strabon, 12.5.3.), Pessinus yöresindeki bu dağ ile Agdistis Dindymene de

²¹ Sevin, 2001: 198.

²² Sevin, 2001: 198.

denen Ana Tanrıça arasında bir ilişkinin varlığına inanılıyordu (Strabon, 567).²³

Bölgenin güneyinde, eteklerinde Apameia'nın kurulu olduğu Signia (Akdağ 2 494 m.); (Plinius, N.H. V. 106.) Güneybatı uçta ise Kadmos (Honaz 2 571 m.) ve Salbakos (Babadağ 2 308 m.) dağları yer alır.²⁴

Bölge gerek su kaynakları gerekse akarsular açısından da zengindir. Sakarya (Sangarios), (Resim: 1) Porsuk (Tembris), Seyit Suyu (Panthenios), Sarısu (Hermus),²⁵ Akar Çay (İç Cayster), Koca Su (Ryndakos)²⁶ bu toprakların önemli akarsularıdır.

Bölgenin ovaları arasında adı en çok duyulmuş olanları: Maiandros'un (Büyük Menderes) kollarından Glaukos'un (Kufi suyu) suladığı Hyrygaleis (Baklan ovası) ve Doiantos (Banaz ovası); daha doğuda, Kaystros/Kaystroupedion (Akarçay) ovası sayılabilir.²⁷

Ayrıca Manisa yakınlarındaki Sardes kentinden başlayarak tüm Anadolu'yu boydan boya geçen Kral yolu Frigya'dan geçmektedir.²⁸ Herodotos (Herodotos, V. 52.) kral yolundan şöyle söz etmiştir: “...**Bütün yol boyunca kraliyet konutları ve çok güzel kervansaraylar vardır; hep insanların oturdukları yerlerden güvenlik içinde geçilir. Lydia ve Phrygia içlerinde yirmi stathmetikos ya da konak boyunca uzanır ki bu, doksan dört buçuk parasang tutar, Phrygia sınırında Halys ırmağına rastlanır, bu ırmağı geçebilmek için buraya hakim durumda olan sıradağları ve ırmağı göz altında bulunduran önemli bir kaleyi aşmak gerekir.**”²⁹

²³ Sevin, 2001: 199.

²⁴ Sevin, 2001: 199.

²⁵ Algan ve Ongar, 1998: 29.

²⁶ Sivas, 1999: 10.

²⁷ Sevin, 2001: 199.

²⁸ Algan ve Ongar, 1998: 29.

²⁹ Algan ve Ongar, 1998: 26.

1.2. Tarihsel Gelişim

M.Ö. 12. yüzyıl başlarında Balkan yarımadasında İlyr ve Trak halkları arasında kıtlık ve toprak gibi sebepler yüzünden başlayan anlaşmazlıklardan kaynaklandığı kabul edilen,³⁰ iki aşamada cereyan etmiş büyük bir kavimler hareketi gerçekleşmiştir.³¹ Tarihe “Ege Göçleri”³² veya “Deniz Kavimleri Göçü” olarak geçen bu göçler sonucu, Kıta Yunanistan ve Ege Adaları’ndaki Akalar, Anadolu’nun batı ve Güneybatı kıyılarına akın ederlerken Troya’nın tahribinden sonra, Anadolu içlerine yayılmaya başlamışlardır. Boğazköy’de, Alishar’da saptanan bu döneme ait yangın tabakaları, istilacıların ne kadar etkin olduklarına tanıklık eder. Bu yangın tabakaları ile birlikte³³ Anadolu’nun Kızılırmak yayı içerisinde kalan topraklarının tümüyle terk edildiği, yaklaşık 400 yıl boyunca yerleşim görmediği savlanmıştır ve bu dönem Anadolu’nun Karanlık Çağları (M.Ö. 1200-750),³⁴ olarak dikkate alınmıştır.³⁵

V. Sevin’in³⁶ belirttiğine göre; Frigler ile beraber Avrupa’dan Anadolu’ya yeni gelen halklar, Anadolu’nun bazı yerleşik halkları ile birleşmişler, Orta Anadolu’ya yönelmişler; Hititler’in başkenti Hattuşa’yı yakıp yıkmışlar ve bunun sonucunda da zayıflayan Hititler,³⁷ Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yaşayan Kaşga topluluğununda içinde bulunduğu istilacı güçler tarafından ortadan kaldırılmıştır.

S. Lloyd’un³⁸ düşüncesine göre; Asur kaynaklarında Muşki kimi zaman da Muşki ve Tabal denilen Frigler, Kaşgalar’ın birleştiği olmuş belki de, Hititler’in yerlerinden edilmesinde Kaşgalar’a destek olmuştur. Bu görüşü N. Baydur’da³⁹ onaylar.

³⁰ Köroğlu, 1996: 3.

³¹ Memiş, 2001: 167.

³² Kinal, 1962: 227.

³³ Sevin, 1982a: 231.

³⁴ Akurgal, 2000: 187.

³⁵ Köroğlu, 1996: 4.

³⁶ Sevin, 1982a: 231.

³⁷ Köroğlu, 1996: 3.

³⁸ Lloyd, 2000: 59.

³⁹ Baydur, 1970: 69.

Başka bir görüşe⁴⁰ göre ise; Frigler, Anadolu'ya geldiklerinde Kommagene (Kummuhu) bölgesini istila etmişler ve M.Ö. 1100 yılında Asur kralı I. Tiglatpilazer tarafından püskürtülmüşler ya da Asur devletine tabi olarak onların topraklarında belirli bir süre yaşamışlardır.

Güçlü bir uygarlık oluşturan Frigler'in tarihi ve siyasal yaşamıyla ilgili bilgilerimiz ne yazık ki yeterli değildir. Anadolu'ya nereden ve hangi yollar ile geldikleri, siyasal birlik kurma aşamalarının nasıl gerçekleştiği gibi olaylarla ilgili bilgilerimiz henüz netleşmemiştir.⁴¹ Onların yaptığı bu göç, bazı kimselere göre Troya savaşıdan önce, bazılarına göre ise sonradır.⁴²

M.Ö. 8. yüzyıl ortalarına doğru Karanlık Çağlar'ın sona ermesiyle birlikte,⁴³ Demir Çağı'nda (M.Ö. 1200-750/700) Güney Anadolu'da ve Suriye'de Geç Hititler, Doğu Anadolu'da Hurriterin devamı olarak Urartular, Orta Anadolu'da Frigler, Lidyalılar, Güneybatı Anadolu'da Lydialılar üstün değerde uygarlıklar yaratmışlardır.⁴⁴

Frigler'in yoğun olarak oturdukları Orta Anadolu yörelerindeki kent adları Yunanlılar döneminden öteye geçmemektedir. Gerçekten Hitit kültürünün yoğun olarak yaşadığı yörelerdeki Çorum, Yozgat, Tokat, Boğazköy, Alaca, Alishar, Konya ve Kırşehir gibi kent adlarının hiçbiri Hitit kökenli değildir. Bu durum Hititler ile Frigler arasında bir boşluğun olduğunu, Orta Anadolu'nun özellikle Kızılırmak yayı içinde kalan yörelerinin M.Ö. 750 yılına değin 400 yıl boyunca terk edilmiş durumda kaldığını ya da göçebe kavimlerinin uğrağı olduğunu kanıtlamaktadır. Nitekim bu yörelerde M.Ö. 750'den eski olabilecek hiçbir arkeolojik kalıntı ele geçmemiştir.⁴⁵

N. Baydur,⁴⁶ Frigler'in, ancak M.Ö. 8. yüzyılda gerçek anlamda bir krallık haline gelebilmiş oldukları görüşündedir.

⁴⁰ İplikçioğlu, 1994: 77.

⁴¹ Akyıldız, 1997: 63.

⁴² Baydur, 1970: 69.

⁴³ Sevin, 1982a: 231.

⁴⁴ Akurgal, 2000: 195.

⁴⁵ Akurgal, 2000: 194.

⁴⁶ Baydur, 1970: 71.

B. İplikçioğlu⁴⁷ ise, M.Ö. 722-705 yılında Asur kralı II. Sargon zamanında Frigler'in ortaya çıktığını belirtir.

Frigler'in M.Ö. 8. yüzyılda benimsedikleri alfabe ile yazdıkları çok sayıda yazıt günümüze ulaşmıştır; ancak yazıtlar, okunabilselerde anlaşılamamaktadır. Bu nedenle Frigler'in tarihinde geçen olaylardan söz eden belgeler ile bu olayların zamanını belirten işaretleri, yazıtların dışında iki ayrı alanda aramak gerekiyor. Yunanlı yazarlar Frigler hakkında kuşaktan kuşağa aktarılan bilgileri kaydederler; bundan ötürü Frig tarihinin geç dönemleri üzerine söyleyecek çok şeyleri vardır. Asur ve Urartu krallarının yıllıklarında bambaşka bir bakış açısıyla, Frig yayılımının Doğu sınırındaki siyasal gelişmelerden söz edilmektedir.

Frig yayılmasının Troya savaşıdan önce olduğu konusunda düşünce birliği vardır.⁴⁸ Antik dönem yazarlarından Homeros (Homeros, İlyada II: 862-63.) İlyada adlı eserinde: **“Phorkys’le tanrıya benzer Askania’dan gelmiştir onlar, savaşa girmek için yanıp tutuşurlar.”**⁴⁹ Başka bir bölümde ise (Homeros, İlyada III: 184.) kral Priamos’un Amazonlara karşı Sangarios ırmağı kıyılarında, Frigyalı liderler Otreus ve Mygdon’un müttefiki olarak savaştığı belirtilmektedir. Tüm bu anlatılanlar bize Frigler'in Troya savaşıdan önce ve savaşıyla çağdaş olarak Askania Gölü (İznik Gölü) ile Sangarios Nehri arasındaki bölgeye yerleştikleri açıkça gösterilmektedir. Oysa gerçek durum daha değişiktir, çünkü, Herodotos’un (Herodotos, VII. 73. 357.) söylediğine göre, Makedonyalılar arasında saklanan geleneklerin anlattığı üzere Frigler'in, o zamana değin Brygler ya da Brigler olarak tanınmış oldukları,⁵⁰ bugün artık Troya VII B2 aşamasında Orta Avrupa kökenli Hint-Ari bir kavim olarak Mysialılar ile birlikte Boğazları geçerek Anadolu’ya girdikleri düşünülmektedir.⁵¹ Bunun içinde Frigler'in adı farklı olsa da en erken varlığı, M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış Herodotos tarafından belirtilmiştir. Hellenler genellikle bu olayın Troya Savaşı’ndan önce olduğuna

⁴⁷ İplikçioğlu, 1994: 77.

⁴⁸ Lloyd, 2000: 59.

⁴⁹ Algan ve Ongar, 1998: 20.

⁵⁰ Çapar, 1987: 44; Algan ve Ongar, 1998: 18-19.

⁵¹ Çapar, 1986: 341-342.

inanmışlar ve bunu efsanede büyük özenle korumuşlardır; bununla beraber, Lidyalı tarihçi Xanthus olayın, Mysialılar ile ortak bir istila halinde, savaştan sonra olduğunu kabul etmiştir. Böylesi bir Hellen geleneğine göre, Priamusun kraliyet hanedanının kızı ile idi. Bir başka hikaye (Homeros, İlyada. III. 184.) Troya kralı Priamos'un Sangarius nehri üzerinde Amazonlara karşı savaş yaptıkları zaman Frig önderleri Othreus ve Mygdon'un bir müttefiki olarak nasıl savaştığını anlatmaktadır.⁵² Troya kazıları da Troya Savaşı sonrasında Anadolu'ya geldiklerini dolaylı olarak doğrulamıştır. Çünkü, Troya Savaşı'nın yapıldığı kabul edilen Troya VII A'da ve hatta onu izleyen VII B1'de bir kültür değişikliği görülmediği halde, VII B2'de (M.Ö. 1190-1100) "Buckel seramik" denilen ve Orta Avrupa kökenli bir seramik türü ilk kez ortaya çıkar. Bu seramiğin ise genellikle Frigler'in gelişi ile ilgili olduğu kabul edilir.⁵³

Hitit İmparatorluğu'nu yıkan Ön Frigler, M.Ö. 12-8. yüzyıllar arasında dağınık kabileler halinde yaşamışlar⁵⁴ ve büyük ihtimalle önce Doğu'ya Kommagene bölgesine gitmişler, burada bir süre oyalandıktan sonra Kızılırmak kavsi içerisine ve Argaios yöresine gelebilmişlerdir.⁵⁵ Daha sonra da M.Ö. 8. yüzyılda hatırı sayılır siyasi bir güç haline gelmişlerdir.⁵⁶ Gordion kazılarını yürüten R. S. Young'a⁵⁷ göre ise, bunlar M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına doğru, belki daha önce, Gordion'a yerleşmişler: **"..... ve burası daha sonra, Orta Anadolu'da Ankara, Sinop, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, Konya; güneydoğuda Malatya; Porsuk nehrinin yukarı vadisi'nde Midas şehri ve batıda Manisa'ya kadar, Anadolu'nun büyük bir kısmını kapsayan bir krallığın başkenti olmuştur."**

E. Akurgal,⁵⁸ Frigler'in siyasi bir topluluk olarak ilk defa M.Ö. 750 yılından sonra ortaya çıktığını söylemiştir.

⁵² Çapar, 1987: 44.

⁵³ Çapar, 1986: 342; Baydur, 1970: 71.

⁵⁴ Memiş, 2001: 183.

⁵⁵ Baydur, 1970: 72.

⁵⁶ Memiş, 2001: 183.

⁵⁷ Umar, 1999: 242.

⁵⁸ Akurgal, 1998: 191.

Y. Öztuna'ya⁵⁹ göre I. Gordios/Gordias ile başlayan Frig kralları listesi şunlardır:

1. I. Gordias/Gordios (M.Ö.800-?)
2. I. Gordios oğlu Midas
3. Midas oğlu I. Midas
4. II. Gordios oğlu II. Midas
5. II. Midas oğlu III. Midas
6. III. Midas oğlu IV. Midas
7. IV. Midas oğlu V. Midas
8. V. Midas oğlu Adraste (M.Ö.620)

Herodotos (Herodotos, 1. 14 ve 35.); Frig kral sülalesinin ilk kralları olan Gordias/Gordias, Midas ve Adraste/Adrastus'tan efsane ile karışık bahsetmiştir.

Frigya Devleti'nin ilk kralı I. Gordias/Gordios'dur.⁶⁰ Bu kralın tarihi kişiliği ve yaşadığı dönemin siyasi olayları hakkında herhangi bir bilgi yoktur; Onun kraliyetin başına geçmesi ile ilgili bir mitos anlatımı vardır: Kral Midas'ın babası Gordias/Gordios çiftiyle çubuğu ile uğraşan yazın kazandığını kışın yiyen, kendi halinde bir çiftçidir; günlerden bir gün öküzlerini koştugu arabasına binerek daha sonra Gordion olarak adlandırılacak kente doğru yol almıştır. Bu kral, öğle üzerinin sarı, kavurucu sıcaklığında kalmamak için gün doğmadan yola çıkar. Sabahın erken saatlerinde belki de gün doğarken kentin meydanına arabası ile gelir ve durur. Kentin tüm halkı toplanmış yeni krallarını beklemektedirler. Yeni kral Gordias/Gordios olur. Çünkü kentin bilicisi, o kentin kralının sabahın erken vakitlerinde yük arabasıyla gelip kentin meydanında duracağını söylemiştir. Gordias/Gordios başına gelen bu durum karşısında şarırır. Önceden çiftçi olan bu kişi, şimdi kral olmuştur. O günden sonra onun geldiği bu kentin adı da Gordion olarak adlandırılır. Onun ilk işi kendisine krallık tahtını bahşeden at arabasını Zeus Basileos Tapınağı'na adamak olur; tanrıları hoşnut etmek için arabasının okunu

⁵⁹ Algan ve Ongar, 1998: 23.

⁶⁰ Diakonaff ve Neroznak, 1985: 13.

boyunduruğuna bağlayan kısmını da taze kızılıcak ağacının kabuğuyla yaptığı ip ile sıkı sıkıya bağlar, hiç çözülemeyecek gibi bir düğüm atar. Bu düğümü çözmek içi bir çok kişi uğraşır; çünkü inanışa göre bunu çözen tüm Asya'nın hakimi olacaktır. Bu düğümü Büyük İskender çözmeye çalışır; başaramaz ve kılıcıyla düğümü keser. Bundan sonra da çözülmesi zor tüm düğümler "Gordion düğümü" olarak adlandırılır.⁶¹

Gordias/Gordios'un oğlu Midas'ın tahta geçiş yılı (M.Ö. 742/738) dikkate alındığında, M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısında onun Frigya kralı olması gerekir.⁶² Kral Gordias/Gordios'tan sonra Frigya Devleti'nin tahtına Gordias/Gordios'un oğlu Midas (Resim: 2) geçmiştir. Yunanlılar'a göre Frigya Devleti'nin en güçlü hükümdarı Midas'tır.⁶³ M.Ö. 13. yüzyıla ait Hitit belgelerinin birinde Mita yani Midas adına Doğu Anadolu bölgesinde rastlanır. Ayrıca bu isim, M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına ait Asur belgeleri ve Hitit hiyogrofleriyle yazılmış yazıtlarda da görülür. Bu durum Midas adının Makedonyalı değil Anadolulu olduğunu gösterir.⁶⁴ Bu kral, kendine ait fildişi tahtını Delphi'ye armağan olarak yollamış; Kyme kralının kızı ile evlenmiştir.⁶⁵ Gerek Antik batı kaynakları gerekse arkeolojik buluntular, Frig-Batı ilişkilerinin M.Ö. 8. yüzyıldan sonra yoğunluk kazandığını açıkça göstermektedir. Buna göre kral Midas, bir yandan doğu ve güneydoğu Anadolu'da Urartu, Kuzey Suriye ve Assur ile diğer yandan batıda Batı Anadolu sahilleri ve Kıta Yunanistan ile ilişkiye giren Anadolu'nun İlk Demir Çağ kralı olarak haklı bir üne sahip olmuştur.⁶⁶ Midas'ın güçlü döneminde Frig Krallığı'nın kültürel etki alanı; güneybatıda Elmalı yöresinden, doğuda Amasya'ya, kuzeyde Samsun'dan güneyde Konya ve Niğde civarına değin yayılmıştır.⁶⁷

⁶¹ Algan ve Ongar, 1998: 23-25.

⁶² Sivas, 1999: 32-33.

⁶³ Diakonaff ve Neroznak 1985: 13.

⁶⁴ Sevin, 1982a: 235.

⁶⁵ Sevin, 1982a: 235.

⁶⁶ Sivas, 1999: 36.

⁶⁷ Sevin, 2003: 241.

M. J. Mellink:⁶⁸ “**Batı dünyası yani Frigler’in Yunanlı komşuları, krallığın Frigyalı yönünü, doğu dünyası yani Asur, Kuzey Suriye ve Urartulu komşuları, krallığın kendilerine daha yakın olan Muşkili yönünü tanımaktadır.**” diyerek antik batı ve doğu kaynaklarında Frig-Muşki, Midas-Mita ayrımına açıklık getirmeye çalışılmıştır.

Midas, M.Ö. 742/738-696/5 yılları arasında toplam 42 yıl Frig tahtına egemen olmuştur.⁶⁹ Babasının doğu ve Güneydoğu üzerine yapmayı planladığı seferlere devam etmiş Kilikya bölgesindeki Toroslara kadar devletin sınırlarını getirmiştir. M.Ö. 735-732 yılları arasında Asurlular ile diplomatik ilişkiler kurmuş; sonra M.Ö. 720 yılında Urartu kralı I. Ruşa ile Asurlulara karşı ittifak yapmıştır. Kilikya ovalarında Asur güçleri ile savaşmıştır. Asur kralı II. Sargon ile barış anlaşması yapmıştır.⁷⁰ M.Ö. 717 yılında Kargamış kralı Pisiris ile Midas (Asur kaynaklarına göre Muşkili Mita) ittifak yapmış ancak Asur kralı II. Sargon, Pisiris’i öldürmüştür; Frigler’i de Kilikya bölgesinde geri püskürtmüştür. M.Ö. 709 yılında da Frigler, Kilikya’dan vazgeçerler ve Asurlular ile barış yaparlar.⁷¹ II. Sargon ile Mita arasında kurulan dostluk anlaşmasından sonra Asur kaynaklarında Muşkiler ya da Mita’dan söz edilmez olur. Buna karşılık M.Ö. 8. yüzyıl sonunda ve M.Ö. 7. yüzyıl başlarında Antik Yunan kaynaklarında Muşkili-Mita yerine Frigyalı Midas’tan söz edilmeye başlanır. Bu durum Mita’nın siyasal ilgi alanını batıya çevirdiğini gösterir. Eskiye kazılarında ortaya çıkarılan batı kökenli eserlerin hiçbiri M.Ö. 700 yıllarından daha eskiye gitmemektedir. Bu arkeolojik buluntular da Mita’nın batıyla ilk ilişkilerinin M.Ö. 8. yüzyıl sonlarında başladığına tanıklık ederler.⁷²

K. Sams’a⁷³ göre, Frigler, Midas’ın tahta çıkışından birkaç nesil önce Yakın Doğu ve Kuzey Suriye dünyası ile ilişkiye girmiştir; Midas’ın, Assur

⁶⁸ Sivas, 1999: 33.

⁶⁹ Sivas, 1998: 96.

⁷⁰ Diakonaff ve Neroznak, 1985: 13.

⁷¹ İplikçioğlu, 1994: 77.

⁷² Sevin, 1982a: 234.

⁷³ Sivas, 1999: 33.

kaynaklarından öğrendiğimiz güneydoğudaki faaliyetleri de daha önce kurulmuş olan politik ilişkilerin bir uzantısı olmalıdır.

Midas döneminde (M.Ö. 725-695/675), Frigler bütün Orta ve Güneydoğu'ya egemen, güçlü bir krallık düzeyine ulaşmışlardır.⁷⁴

Homer's Odyseus adlı destanından öğrenildiğine göre, Kimmerler, "oldum olası bol kadarıyla, sis ve bulutlarla örtülü bir ülke" olan Kırım adasında yaşayan istilacı kavim, Tevrat'ın "Gomerler"⁷⁵ Asur vesikalarının "Gimirrai"⁷⁶ Yunan (Grek) yazarlarının ise "Kimmerioslar" dediği Kimmerler'dir.⁷⁷ Frigler, Midas lakablı krallarından birinin yönetiminde M.Ö. 8. yüzyıl sonlarında en güçlü döneminlerini yaşadıkları sırada; Kimmerler İskitler'in saldırısına uğrayarak yerlerinden hareket ettirilmişler ve Kafkaslar üzerinden bir yol takip ederek Anadolu'ya gelmişlerdir.⁷⁸ Bu topluluklara, Urartu kralları I. Ruşa (M.Ö. 735-734) ve I. Argiştı (M.Ö. 714-685) engel olamazlar. Göçebeler kısa sürede Orta Anadolu'ya doğru ilerlemeye başlarlar. Asur kralı II. Sargon'da (M.Ö. 722-705) onlara engel olmayınca M.Ö. 7. yüzyılın ilk yıllarında Kızılırmak'a dayanırlar.⁷⁹ M.Ö. 676'da Frigya egemenliğindeki topraklar istila edilir, başkent Gordion kuşatılarak ele geçirilir, tahrip edilerek yağmalanır ve kral Midas (Asur kaynaklarında: Mita) "boğa kanı" içerek intihar eder (Strabon, 1. 3. 21.). İleri sürülen görüşe göre Kimmerler, Midas'ın tüm altınlarını yağmalayarak, beraberlerinde götürmüşlerdir. En görkemli çağını yaşayan Frigya Devleti'nin ani yıkılışı ve Anadolu'daki politik güç ve etkinliğini kaybedişi –istilacı haline dönüşen- Kimmer göçünün ne çapta olduğunu açıkça yansıtmaktadır.⁸⁰ Kimmerler'den canını kurtarabilen kral ailesi, gerek Gordion'da ve gerekse Orta Anadolu'nun

⁷⁴ Akurgal, 1998: 191.

⁷⁵ Memiş, 2001: 184.

⁷⁶ Tarhan, 1983: 111.

⁷⁷ Memiş, 2001: 184.

⁷⁸ Umar, 1999: 244.

⁷⁹ Yıldırım, 1996: 129.

⁸⁰ Tarhan, 1983: 112.

çeşitli yerlerinde aynı kültür geleneklerini koruyarak beylikler halinde bir süre daha yaşamışlardır.⁸¹

Antik dönem yazarlarından bazıları Frigya Devleti'nin yıkıldığı tarih ve yıkan kişiler hakkında bilgi verirler: Eusibios'a göre Frigler M.Ö. 696/695'de; Lulius Africanus'a göre ise, M.Ö. 676 yılında, Güney Rusya'dan gelen göçebe bir kavim olan Kimmerler tarafından yıkılmışlardır.⁸² Çağımız bilgileri arasında da bunların gelişleri tartışmalıdır. Bu tarihi M.Ö. 8. yüzyıl sonlarına kadar indirenler olduğu gibi M.Ö. 685-680 yıllarına çıkaranlar da vardır. Bazı bilginler ise bu olayı M.Ö. 685 yılına tarihler.⁸³

N. Baydur'a⁸⁴ göre ise, bu tarih ayrılıkların doğuran, Kimmerler'in tek saldırıda değil zaman zaman yaptıkları saldırılar ile Frigya Devleti'ni çöküntüye uğratarak yıkmalardır.

Frigler'den sonra Kimmerler ilerlemelerine ve saldırılarına devam etmiş; Lidya kralı Gyges, Asur kralı Assurbanipal (M.Ö. 668-627) ile diplomatik ilişkiler kurmuş, Frigya'dan sonra Lidya üzerine yönelen Kimmer tehlikesini savuşturmaya çalışmıştır. Ancak Kimmerler ile ilişkiler iyi gitmemiş ve Lidyalılar ile Kimmerler arasında uzun süre devam edecek olan savaşlar yaşanmıştır. Lidya kralı Gyges, M.Ö. 645 yıllarında savaş alanında öldürülmüştür; ardından tahta oğlu Ardys geçmiştir. Bu kralın saltanat döneminde de Kimmer istilası devam etmiştir; yedinci saltanat yılında, (M.Ö. 639) Kimmerler ve onlar gibi kuzeyli bir göçebe topluluk olan Treterler ile birleşerek, Lidya'nın başkenti Sardes kentini yağmalamışlardır;⁸⁵ ama sonunda Lidya kralı Alyattes, M.Ö. 609⁸⁶ ya da 650⁸⁷ dolaylarında Kimmerler'i yenmiş ve dağıtmıştır.

M.Ö. 546 yılında Lidya ve Frig topraklarına Persler hakim olmuşlar ve bu bölgelerde Pers satraplıkları kurmuşlardır. Pers egemenliğine karşın

⁸¹ Sevin, 2003: 242.

⁸² İplikçioğlu, 1994: 77.

⁸³ Baydur, 1970: 74.

⁸⁴ Baydur, 1970: 74.

⁸⁵ Uçankuş, 2000: 606.

⁸⁶ Memiş, 2001: 185.

⁸⁷ Umar, 1999: 244.

Frigler eskiden kullandıkları dillerini, yazılarını kullanmaya devam etmişlerdir.⁸⁸ Persler'in Frig toprakları üzerinde egemenlik kurmalarına karşın Frigler, Yunan-Pers savaşları esnasında Pers kralı Kserkes'in ordusunda yer almışlardır. Buradan Persler ile Frigler arasında iyi ilişkilerin kurulduğunu anlıyabılıyoruz.

Persler'in Anadolu'ya hakim olmaları neticesinde, Pers kralları tarafından meydana getirilmiş olan kral yolu Frigya'dan geçmiştir. Bu yol, Batı Anadolu'da Sardes'ten başlayarak, Orta Anadolu'ya ve buradan da Susa'ya kadar uzanır. Bu yolla paralel önemli başka bir yol da biraz daha kuzeyden, Smyra'dan (İzmir) başlayarak Orta Frigya'ya, Doryleion (Eskişehir) ve Ankyra'ya (Ankara) gelir, Kalecik yakınındaki bir köprü ile Kızılırmak Nehri'ne geçmektedir. Kral yolu, antik çağın ulaşım ağını sağlayan önemli ticaret yollarından biridir.

Frigya, M.Ö. 333 yılında Büyük İskender'in Anadolu'ya seferi ile, Pers yönetiminden kurtulmuştur. Söylentiye göre Büyük İskender Anadolu Seferi'nde Gordion şehri üzerine yürüyerek, orada bulunan kördüğümü kesmiştir.⁸⁹ Böylece Frigya toprakları Makedonyalı Büyük İskender'in eline geçmiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra onun haleflerinden birisi olan Monophtalmos (Tek Gözlü) takma adlı Antigonos, Frigya'da krallığını kurmuştur. Ancak M.Ö. 301 yılında bugünkü Afyon ilinin Çay ilçesi yakınında, bugün yeri tam olarak bilinmeyen bir mevkide meydana gelen İpsos Savaşı, onun krallığına ve yaşamına son verdi. İpsos Savaşı'nın galip tarflarından birisi olan Suriye (Seleukoslar) kralı I. Seleukos, Antigonos'un merkezi Frigya olan krallığını müttefiki Lysimakhos ile paylaştı. I. Seleukos'un ölmüş olmasıyla⁹⁰ Frig topraklarına M.Ö. 278-232 yıllarında Galatyalılar egemen olmuşlardır.⁹¹ Batı Frigya bölgesi de Suriye krallığından yeni kurtulan Bergama monorşisine geçti. Bu istilalar bilhassa Ankara, Gordion, Pessinus gibi zengin Frig şehirlerini yağmalamaya ve halkına fena hareketlerle terk

⁸⁸ Diakonaff ve Neroznak, 1985: 14.

⁸⁹ Kaya, 2000: 15.

⁹⁰ Kaya, 2000: 16-17.

⁹¹ Diakonaff ve Neroznak, 1985: 14.

etmeye mecbur etmişlerdir. Mantino Valso kumandasındaki Roma ordusu M.Ö. 189 yılında bölgeye geldiğinde bu Frig şehirlerini terk edilmiş olarak bulmuştur. Daha sonra Romalılar Suriye krallıklarını Anadolu'dan attılar, Keltler'i Galatya'ya sürdüler ve bölgenin batı kısmını Bergama idarecilerinin kontrolüne bıraktılar. Bergama krallığı M.Ö. 133 yılında sona erince Frigya, V. Mithradates ve Bithinya kralı II. Nikodemes, arasında paylaşıldı; en sonunda M.Ö. 116 yılında Roma İmparatorluğu'na katıldı. Frigya'ya ait bazı bölgeler de Galatya ve Kapadokya ile birleşti.⁹² M.Ö. 88'de Pontus kralı VI. Mithridates tarafından ele geçirildiyse de bu durum birkaç yıldan uzun sürmedi.⁹³ Bizans İmparatorluğu zamanında (M.S. 5. yüzyıl) "Frig" adı kaybolmuştur. Bölge iki eyalete bölünerek Pahatyana ve Saluttaris adını almıştır.⁹⁴

Frigler'in en tanınmış ve zenginliği ile ün salmış kralı Midas'tır. Bu kralın başından geçenlerin anlatıldığı birçok mitos vardır. Bunlar içinde en tanınmış olanları, Midas'a satyr Silenos tarafından dokunduğu herşeyi altına dönüştürme yeteneğinin verilmesi;⁹⁵ Marsyas/Pan ve Apollon'un kaval ve lir çalma yarışmasında Pan/Marsyas'ı beğenmesi; yarışmada Apollon'un Midas'a sinirlenmesi neticesinde onun kulaklarını uzatıp eşek kulağına çevirmesi⁹⁶ verilebilir.

⁹² Tokgöz ve İşcan, 1982: 12-13.

⁹³ Sevin, 2001: 195.

⁹⁴ Tokgöz ve İşcan, 1982: 12-13.

⁹⁵ Graves, 2004: 342-343; Erhat, 2003: 205.

⁹⁶ Graves, 2004: 344; Erhat, 2003: 205-206.

II. BÖLÜM

FRİGLER'DE İNANÇ SİSTEMİ

2.1. Tanrı Anlayışları

İlkel Anadolu ve Hint Avrupalı olmak üzere iki ana bölüme ayrılan⁹⁷ Frigler'in dini, çok tanrılı bir din sistemine dayanmaktadır.⁹⁸ Bundan dolayı Frigler'in adını ve sayısını bilmediğimiz birçok tanrı ve tanrıçaları olmalıdır. Adını bildiğimiz Frig tanrı ve tanrıçalarının belli başlıları: Kybele, Sabazios, Men/Manes,⁹⁹ (Resim: 3) Yunanlılar'ın tanrı Zeus'una tekabül eden tanrı Papas,¹⁰⁰ Attis ve Midas'tır.

Ancak Frig tanrıları denilince hemen akla gelen tanrıça Kybele'dir, bu tanrıça çoğu kez Frigya'da yalnızca Matar (Ana), bazen Mater Areyastin ya da Mater Kubileya, kimi zamanda Agdistis (Kaya Kadın) adıyla görülür. O, Frigler'in gözünde bir doğa tanrıçası ve hatta doğanın bizzat kendisidir.¹⁰¹ Bu halk, Anadolu'nun dışından geldikleri ve bu bölgeye geldikten sonra tanrıça Kybele'yi benimsedikleri halde Ana Tanrıça Kybele'yi kendi yerel tanrıçaları gibi benimsemişlerdir. Onlar, Frigya Kybelesi'ni öyle bir benimsemişlerdir ki, ülkenin tümünü onun mülkü saymışlardır. Bunun sonucunda da, tanrıça Kybele tarihe bir Frig tanrıçası olarak geçmiştir.¹⁰²

Kybele'nin Adları ve Sıfatları:

Hiçbir mitolojide hiçbir tanrı onun kadar çeşitli adlarla adlandırılmamıştır. Bu ad ve sıfat çokluğu, Ana Tanrıça olgusunun evrensel bir nitelik taşıdığını göstermektedir.

⁹⁷ Uçankuş, 2002: 30.

⁹⁸ Yıldırım, 1996: 131.

⁹⁹ Uçankuş, 2000: 69; Yıldırım, 1996: 132.

¹⁰⁰ İplikçioğlu, 1994: 78.

¹⁰¹ Sevin, 2003: 248.

¹⁰² Sevin, 2003: 250.

- Sümer'de; İnanna
- Babil'de; İştar, Astarte
- Mısır'da; İsis
- Suriye'de; Atargatis;(Lat.)
- Kenan bölgesi (Filistin)'nde ve Fenike'de ; Anat ve Astarte
- Girit'te; Rhea¹⁰³
- Kültepe tabletlerinde; Kubaba
- Hitit kaynaklarında; Hepat
- Hititler'de; Arinna'nın Güneş Tanrıçası
- Frigya'da; Kybele, Agdistis¹⁰⁴
- Lydia'da; Kybebe, Kubebe
- Lykia'da adı; Kybele
- Komana Pontika (Karadeniz Ereğlisi, Tokat bölgesi'nin 9 km. kuzeydoğusunda) ve Kappodokiası'nda; Ma¹⁰⁵
- Efes'te; Artemis
- Yunanistan'da ve Roma'da; Gaia, Rhea, Demeter, Mater, Magna Mater, Dindymos, Dindymene¹⁰⁶
- İtalya'da (Nemi gölü bölgesinde); Venüs, Vesta
- Ermenistan ve Arap kavimlerinde; Hubel ve Kible
- Hindistan'da; Aditi

Ayrıca bazı yer adlarından türeme sıfatlara Yunanca Meter, Latince Mater sözcüğü eklenerek tanrıçanın bölgesel niteliği de dile getirilmektedir: Sipylene sıfatı Sipylos (Manisa) dağından, İdaia Girit'teki İda ve Troya'ya hakim Kaz Dağı'nın tanrıçası olduğunu belirtir; bu sıfalar arasında en yaygın

¹⁰³ Rhea, Girit'teki Ana Tanrıça'nın adıdır; diğer adı da İdalı Ana'dır. Bu adı Girit'teki İda dağı'nda Zeus'u doğurmasından almıştır (Can,1970: 505.).

¹⁰⁴ Agdistis, Galatya Bölgesi'ndeki Pessinus kentinde Tanrılar Anasına verilen addır (Strabon, XII.5.3.); Kybele'nin doğuş mitolojisinde adı Agdistis'tir ve çift cinsiyetlidir (Bayladı, 2004: 141; Barnett, 1960: 144.; Frig dilinde "dağ" manasına gelen "agdos" kelimesinin varlığı ileri sürülürken, bu kelimenin Eski Yunanca'da yine aynı manada kullanılan "tepe, yükseklik, tümsek" manalarını veren "okthos" kelimesine benzetildiği ve yaklaştırıldığı söylenmektedir. Agdistis sıfatı "agdos" kelimesinden türetilmiş olabilir (Tuna, 2003: 26.).

¹⁰⁵ Erhat, 2003: 184.

¹⁰⁶ Strabon, Tanrıçanın Dindymene sıfatını Dindymos dağından aldığını söyler (Strabon, XII.5.3.).

olanı da Dindymene adıdır ki Dindymos dağının tanrıçası anlamına gelir. Frigler'den sonraki dönemlerde, Efes Artemisi'nde görülen kuleli başlığıyla Mater Turrita¹⁰⁷ ya da Turrigera (Lat. Kuleli ya da kule Taşıyan Ana) sıfatını alır. Romalılar'da Magna Mater (Büyük Ana) olarak anılır.¹⁰⁸

Tanrıça Kybele'ye eşlik eden sevgilisi ya da oğlu olarak görülen tanrı Attis 'de Frig toplumu tarafından önem verilen bir tanrıdır. Bu tanrı, Kybele-Attis mitosunda büyük bir rol oynadığından dolayı bilinmektedir. Onun "bir tanrı mı?", yoksa "tanrıçaya kendini adanmış bir rahip veya kişi mi ?" olduğu konusu tartışmalıdır; genellikle mitos anlatımlarında onun bir tanrı kimliğiyle öne çıktığı görülür. Ancak onun tanrı olup olmadığı konusunda kesin bir yargı yoktur. Bunun içinde birçok bilim adamı farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Örneğin; J. G. Frazer'e¹⁰⁹ göre; O, bir bitki tanrısıdır. Ancak bu tanrının kimliği konusunda tam bir bilgimiz yoktur; çünkü Frigler'e ait yazılı belgelerin tümü okunamamıştır. Bunun neticesinde de Attis'in kim olduğu konusunda halen tam bir açıklama yapılamaz.¹¹⁰

Attis'ten sonra, Frig tanrılarında en tanınmış olanları: Sabazios ile Men/Manes'dir.¹¹¹ Bu tanrılar, Frigler'in kendi yerel tanrıları olmalıdırlar.¹¹²

Sabazios, çok eski bir Frig tanrısı olmalıdır. Bazı araştırmacılara göre o, Frigler'in yerel tanrısıdır ve Frigler Anadolu'ya geldiğinde o da bu bölgeye gelmiştir.

R. D. Barnett,¹¹³ Dionysos'un kökeninin tanrı Sabazios olabileceği üzerinde durmuş ve Sabazios kültünün Trakya'daki şeklinin Dionysos kültü olduğu şeklinde bir fikir öne sürmüştür. Zira bu tanrı da Dionysos gibi

¹⁰⁷ Hamilton, 1969: 326.

¹⁰⁸ Erhat, 2003:184; Bayladı, 1998: 40.

¹⁰⁹ Frazer, 1991:284.

¹¹⁰ Burada, tanrı Attis için kısıtlı bir bilgi vermemiz daha yararlı olacaktır. Çünkü Attis'in kimliği ve ortaya çıkışı hakkındaki bilgiler, Frigler'de Kybele-Attis Kültü incelenirken yeteri kadar tartışılacaktır.

¹¹¹ Sevin, 2003: 248.

¹¹² Uçankuş, 2002: 32.

¹¹³ Barnett, 1960: 149.

insanlara bağ ve bahçe yapmayı öğretmiş, Yunan dünyasınca benimsemiş ve onun coşkulu kültü Dionysos'un kültüyle eş tutulmuştur.¹¹⁴

Bir anlatıma göre¹¹⁵ o, Zeus'un bir yılan kılığına bürünerek Persophone'yi hamile bırakması sonucu doğmuştur.

Tanrı Men/Manes, bir Frig tanrısıdır; onun bu özellikte olduğunu Herodotos'¹¹⁶da onaylar. Ayrıca, Frigler'e ait kabartmalarda da o görülür.¹¹⁷

Artemis Anaeitis ile Men'in birçok adak yazıtında birlikte yer almalarından hareketle, yerel mitolojinin bu iki tanrıyı ana-oğul olarak kabul ettiğini düşünebiliriz.¹¹⁸

Ancak tanrı Men/Manes'in, Frigler'in yerel tanrısı olup olmadığı ve bu tanrının kökeni hakkında halen kesin bir yargıya varılamamıştır.

Men/Manes kültünün Frigya'da yaygın oluşu ve onun betimlemelerinde Frig giysileri içinde, Frig külahı ile sürekli sakalsız ve çoğu kez uzun saçları omuzlarına kadar düşen genç bir delikanlı olarak gösterilmesi, onun bir Frig tanrısı sanılmasına yol açmış olabilir. Oysa omuzlarının gerisinde bir hilal ile simgelenen tanrının, Anadolu'da M.Ö. 3. binyıldan beri kutsal sayılan ay tanrısı ile aynı kökene dayandığı ve Frigler'in tanrıyı sonradan benimseyerek pantheonlarına kattıklarını düşündüren güçlü nedenler vardır.¹¹⁹

V. Sevin,¹²⁰ bu tanrının bir Anadolu tanrısının Frigya'da şekil değiştirmiş hali olabileceği fikrindedir.

F. Kinal,¹²¹ Men/Manes'in Hititler'in Ay tanrısı Amma aynı olduğunu ve onun kültünün Mezopotamya'daki Ur kentinden Anadolu'ya Harran üzerinden geldiğini söyler.

¹¹⁴ Erhat, 2003: 264

¹¹⁵ Can, 1970 : 506.

¹¹⁶ Kinal, 1962: 271; Herodotos, Men'in adını Manes olarak vermiş ve onun Kotys'in babası olduğunu söylemiştir. (Herodotos, IV.45.)

¹¹⁷ Kinal, 1962: 271.

¹¹⁸ Malay, 1990: 390.

¹¹⁹ Uçankuş, 2000: 572.

¹²⁰ Sevin, 2003: 154.

¹²¹ Kinal, 1962: 271.

Frigler, İndo-Avrupalı olduğu düşünölen tanrı Zeus'a da inanmışlardır. Frig dinindeki İndo-Avrupalı tabakaya, Bagaïos (İran dilinde Baga: büyük) yada Papas (Baba) da denilen, "Mazeus" (krş. İran dilinde Mazda) isimli bir tanrının tapınımını verebiliriz.¹²² Antik yazarlardan Hesychios'da¹²³ Zeus Bagaïos'un Frigler'e ait bir tanrı olduğunu doğrulamıştır.

Bu tanrının adları ve sıfatları bulunduğu bölgelere göre değişir. Bunun somut örneklerini yazıtlardan ve mezar stellerinden izlemek mümkündür. Midas kentinde, kentin tepe kısmındaki yerleşim alanlarının Ana tanrıçaya ait olduğu; yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla batı kısmının ise agriköltüre ait tanrı Zeus Thunderer, Zeus Bronton'a adandığı anlaşılmıştır. Yazıtlar, Roma dönemine aittir. Daha sonraki yıllarda Küçük Frigya'da Kybele Költü, Zeus Bronton költü ile birlikte; Dorylaion (Şarhöyük), (Naikoleia) ve kuzeydoğu Galatya ile Orta Frigya bölgelerinde görölmektedir. Galatya'da, Zeus Megistos, İkonium'da ve Lykonía'da Zeus Patnios ve Zeus Keraunios Laodikeia'da, Zeus Narenos; Batı Galatya'da, Zeus Sarnendos doğu Galatya'da, Zeus Helios güneybatı İkonium'da Suğla Gölü çevresinde etkindirler.

Zeus sık sık diğör tanrılarla beraber de betimlenmiştir. Örneğin; güneybatı İkonium'da Suğla'da, At Kavak'ta, Listra'da Hermes ile birlikte görölür. Dorylaion'da bulunmuş bir kabartmada Zeus kartalı ile betimlenmiştir.¹²⁴

Bu tanrıdan başka İndo-Avrupalı olarak tanımlanan tanrılar da Frigler'de görölür. Bu tanrılardan doğu Frig pantheonunun ikinci tanrısı *tios*, (bir Anadolu'dan alıntı veya bir benzerini *theos*, *tieio*= *theios*), *orouenos* ve *ouelas*'tır. Yeni Frig yazıtlarında belirtilen –*eiro* (*hēros*) adlı bir yeraltı tanrısı da vardır. Bu tanrılardan başka diğör Frig költleri de eski Frig yazıtlarının belirttiği üzere *davo-wolf* (?), *pseuke-lion* (?) ve *vaki* (*bakiva*) olarak üstü

¹²² Barnett, 1967: 23.

¹²³ Akşit, 1993: 194.

¹²⁴ Parman, 2002: 22.

kapalı bahsedilir. Ayrıca eski Frig yazıtlarında bahsedilen güneş tanrısı *apelan mekas* “büyük Apollo” Frigya’da görülür.¹²⁵

Frigler’in bazı figürleri betimlemeleri de onlara ait tapınım gösterdiklerini düşündürür; ancak onların kült dereceleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. R. D. Barnett:¹²⁶ **“Aristaeus, “Agdistis’e ait olan” kişi anlamında gerçekte Agdisteous’un sadece bir biçiminden başka bir şey değildir. Marsyas, Apollo ile bir müzik karşılaşmasında başarısızlığa uğradıktan sonra herhalde yeniden canlanması için öldürülen, Syrinks’in bulucusu, bir ırmak tanrısı idi; bir başka bereket figürü Lityerses, Herakles tarafından öldürülen ve her yıl ekin biçiciler tarafından yası tutulan John Barleycorn (içkiden yapılmış arpa özü)’un nispeten vahşi bir şekli idi. Bir kahraman olan Tyrus ya da Tyrimnus’dan da bahsedilmiştir ama O Lidya’ya ait görünmektedir. Ascanius ya da Ascaenus, Men ile eşimsenmektedir. Telephoros, ilk kez Hellenistik çağda görülen kukuletalı bir cücedir.”** şeklindeki açıklaması da bu görüşümüzü onaylar.

Roma dönemine (M.S. 30-M.S. 395) ait, Yozgat’ta bulunmuş bir kaya kabartmasında, Frigler’de tapınımı olduğu düşünülen figürler bir kere daha tasvir edilmiştir. Bu kabartmada, aslanı üzerinde Kybele, Herakles, oturmuş bir figür (Attis?), Asklepius, Telesphoros ve kartallı bir kutsal alan içinde ya Kronus’u ya da Zeus’u temsil eden bir figür yer almaktadır. Ayrıca, Frig mitoslarında geçen tanrılara ve değişik yaratıklara da Frigya’da tapınıldığını ve tanrı olarak görüldüğünü düşünebiliriz.¹²⁷ Bunlara, Sagaritis,¹²⁸ Sangarios ve Silenos (Bacchus)¹²⁹ örnek verilebilir.

Frigler mitolojik anlatımlardaki tanrı betimlemelerinin yanısıra krallar ve kahramanlarını da kutsal saymışlardır. Bunu ktisteslerden öğrenebiliyoruz.

¹²⁵ Orel, 1990: 107.

¹²⁶ Barnett, 1967: 23.

¹²⁷ Uçankuş, 2002: 22-23.

¹²⁸ Erhat, 2003: 264.

¹²⁹ Hamilton, 1969: 278-279.

Ktistes, şehirlerin kurucuları, tanrıları ve kahramanlarına verilen addır. Frigler'e ait tanrıların kutsal sayıldığı şehir ktistesleri şunlardır:¹³⁰

Ktistes	Şehir	Günümüz Adı
Gordios ve Midas	Gordion	Yassıhöyük
İlios ve Midas	Pessinus	Balahisar
Midas	Kadoi	Gediz
	Kelenai	Dinar (Afyon) civarında
	Midaion	
	Ankyra	Ankara
	Prymnesos	Sülünköy (Afyon)
Temenos	Temenothyrai (Flaviapolis)	Uşak

Sonuç olarak; Frigler'e ait tanrılar ve tanrıçaların tümü ve sayısı hakkında kesin bir bilginiz yoktur; ancak yazılı ve arkeolojik kaynaklar yardımıyla Frigler'in kutsal saydıkları tanrısal varlıkların bir kısmını bilmekteyiz. Frigler'e ait çok sayıda tanrı ve tanrıça olmalıdır.

2.2. Tapınak Yapıları

Geçmişte yaşamış toplumlarda olduğu gibi günümüzde yaşayan toplumlarda da her dinin kendisine ait bir tapınım alanı/merkezi vardır. Geçmişte yaşamış toplumlardan biri olan Frigler'de bunlardan birisidir. Onlar, kendi tanrı ve tanrıçalarına çeşitli tapınım yerleri oluşturmuşlardır. Bu tapınım yerleri kimi zaman açık alanlarda kimi zamanda kapalı mekânlarda olmuştur. Bunlara örnek olarak Pessinus antik kentindeki tapınak yapısı, kaya anıtları

¹³⁰ Pekman, 1970: 27-30.

(fasadlar), sunu çukurları, altarlara (sunak) ya da merdivenli basamaklar verilebilir.

Frigler'in en değer verdikleri tanrıların tanrıça Kybele olması açısından bu tanrıçaya ait tapınım alanlarını anlatmamız öncelik taşır. Bu alanlardan da kapalı mekânlarda tanrıçaya tapınımın olduğuna dair tek örnek olması açısından Pessinus tapınağı önemlidir. Bu tapınak, Eskişehir ilinin Sivrihisar ilçesinin Pessinus köyündedir. Burada yapılan kazılar ilk olarak 1967 yılında P. Lambrechts tarafından başlatılmıştır. Günümüzde kazılar halen devam etmektedir.

M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış antik dönem yazarlarından A. Marcellinus (Rerum Gestarum Libri, XXII.9.7):¹³¹ “...**Pessinus (Balahisar) şehri adını Tanrıçanın tasvirinin gökyüzünden düşmesinden ve Grekçe’de “düşmek” anlamına gelen (Πεσέῖς) fiilinden almıştır.**” şeklindeki ifadesiyle kentin ismini Kybele’nin taşı olan siyah taştan aldığını belirtir. Bu taş tanrıça Kybele’nin ta kendisidir. Tapınakta tanrıça Kybele’nin yanında Kybele-Attis mitosundan öykülenerek Attis’e de tapınılmıştır.¹³² Hellenistik dönemde tapınağa ek olarak bir tiyatro (Resim: 4) ya da dini bir erkâna toplantı salonu olarak hizmet etmiş bir yapı ve stoa eklenmiş olmalıdır.¹³³ Yapı yapılan tamirat ve onarımlar ile Roma döneminde de kullanılmış; Bizans döneminde tahrip edilmiştir. Tapınak yapısının planının Yunan ve Roma tapınaklarının planını anımsatması, yapının Frig döneminden sonra yapıldığını düşündürüyor. çünkü Frigya Devleti’nde bu tip bir tapınak yapısının kullanım görmesi ve bu yapıdan başka bu tip bir yapının Frigya’da var olmaması oldukça ilginçtir. Büyük olasılıkla bu tapınak, arkaik bir tapınak olup, bu tapınakta herhangi bir Kybele yapıtı, Hellenistik dönem öncesi Frig izleri bulunamamıştır.¹³⁴

¹³¹ Akşit, 1993: 141.

¹³² İşcan, 1995: 28.

¹³³ İşcan, 1996: 4.

¹³⁴ Tuna, 2003: 26.

Pessinus Tapınağı'nın var olup olmadığı konusunda C. Kınay¹³⁵ arkeolojik bulgulardan yola çıkarak Frig dininde tapınak tarzında bir yapı olmadığını, Frigler'in, dini merasimlerini, ayinlerini, açık mabetlerde, altarlarda gerçekleştirdiklerini ve bu açık mabetler ve kır altarlarının Frig tapınaklarının nasıl olduğunu bildirdiğini söylemektedir. C. Kınay gibi düşünen çok sayıda araştırmacı ve yazar vardır. Ancak Pessinus Tapınağı'nın Frigler'e ait olduğu yaygın bir kanıdır.

Açık arazide Tanrıça Kybele'ye tapınımın olduğunu gösteren tanrıçanın tapınaklarını temsil eden, M.Ö. 8–6. yüzyıllara ait Eskişehir ve Afyonkarahisar bölgesi arasında birçok kaya anıtı bulunmaktadır. Bu anıtlarından en ünlüsü, Midas/Yazılıkaya Anıtı olarak adlandırılan yapıdır.

Midas Anıtı, (Resim: 5) Midas şehri platosunun kuzeydoğu eteğinde, öne doğru çıkıntı yapan kaya kütlesi üzerinde yer alır. İlk olarak 1800 yılında W. M. Leake ve arkadaşları tarafından incelenerek kabataslak çizimi yapılmıştır. 1834 yılında Ch. Texier, anıtı çizerek gravürünü yapmıştır. Bu, anıtın aslına uygun ve tüm görkemini yansıtan ilk ve tek gravürdür.¹³⁶

Çatının sol üst kısmında düzleştirilmiş ana kaya üzerindeki Paleo–Frigce yazıtta geçen “Midai” kelimesinden dolayı anıta bu isim verilmiştir. Yöre halkı ise -üzerindeki yazıt nedeniyle- anıtı, Yazılıkaya olarak adlandırır. Günümüzde her iki isimde kullanılır.¹³⁷ Anıtın ölçüleri: yük: 17.00 m.; gen: 16.50 m.; yerden yük: 1.20–1.80 m.'dir.¹³⁸ Bu anıt semerdam çatılı, tepe akroterli ve megaron planlıdır. Tüm yüzeyi geometrik motiflerle bezenmiş bu cephenin en önemli bölümü, içinde tanrıça yontusunun bulunduğu kapı biçimindeki kaya oyuğudur. Yontu günümüze ulaşmamıştır.¹³⁹

Bahşayış Anıtı, Gökbahçe köyünün 1 km. güney batısında, Koca Dere'nin batı kıyısındaki kayalık yamaçta bulunur. 1837'de J. Steuart tarafından bu anıtın çizimi kabaca yapılmıştır. Adını, Gökbahçe köyünün eski

¹³⁵ Kınay, 1943: 86.

¹³⁶ Uçankuş, 2002: 142; Sivas, 1999: 52.

¹³⁷ Sivas, 1999: 52.

¹³⁸ Uçankuş, 2002: 142.

¹³⁹ Sevin, 2003: 155.

adı olan Bahşayış'ten almıştır. Yöre halkı, anıtı "Bahşış Çeşmesi" olarak adlandırmışlardır. Doğuya bakan anıtın ölçüleri: yük: 5.30 m.; gen: 3.45 m.; yol seviyesinden yük: 12. 60 m.'dir.¹⁴⁰

Anıtın bulunduğu tüf kütlesi 5.30 X 3.42 X 3.80 m. boyutlarındadır. Hafifçe dışa taşkın beşik çatılı ve yan duvarlar ile karşıdan bakıldığında adeta üç boyutlu bir eve benzemektedir. Ayrıca, anıtın yakın çevresinde, sel sularının ortaya çıkardığı yeni kalıntılar ortaya çıkmıştır. Bunlar, birbiri ile ilintili bazı mimari bölümlerden meydana gelen bir yapı kompleksine ait olmalıdır. Buradaki bölümlerden A2 üzerinde, büyük olasılıkla Ana Tanrıça kültü ile ilişkili, çok düzgün bir çukur vardır.¹⁴¹

Aslantaş Anıtı Afyon ilinin İhsaniye ilçesine bağlı Hayranveli köyünün Göynüş mevkiinde, derenin sol yamacındaki kuzeye bakan yüksek kayalıklardadır. Bu büyük iki kayanın ön yüzü ile iki yanı düzeltilerek büyük kayalıktan ayrılmış ön yüzüne, karşılıklı ayakta duran, iki büyük aslan kabartması işlenmiştir. Aslanların ortasında dört köşe büyükçe bir kapı boşluğu açılmıştır. Aslanlar, ön ayaklarını kapı sövesine koyarak kükrer biçimde ayağa kalkmışlardır. Bu mezar, tanrıça Kybele ve onun aslanlarının himayesindedir. Burası aynı zamanda bir toplanma, tapınma ve ayin yeri idi. M.Ö. 6. yüzyıla aittir.¹⁴²

Aslan Kaya Anıtı, Döğer beldesinin 4 km. güneydoğusunda, Döğer Üçler Kayası köy yolunun hemen batısındaki kaya kütlelerinin biri üzerindedir. 1884 yılında W. M. Ramsay tarafından bulunarak detaylı bir şekilde incelenmiştir. Üzerindeki büyük aslan kabartmaları nedeniyle yörede Aslan Kaya adıyla tanınan anıtı literatüre aynı adla geçmiştir. Ölçüleri: yük: 7.15 m.; gen: 6.60 m.; yerden yük: 2.75 m.'dir.

Sağ yan yüzde, arka ayakları üzerinde fasada doğru yönelmiş devasa bir aslan kabartması vardır. Sol yan yüzde, dört bacaklı bir hayvan bulunmaktadır. Aslana göre daha küçük bu hayvanı bazı araştırmacılar

¹⁴⁰ Uçankuş, 2002: 146.

¹⁴¹ Sivas, 1999: 72.

¹⁴² Uçankuş, 2002: 150–151.

grifon, bazıları ise aslan ya da sfenks olarak adlandırılırlar. Alınlık pervazlarının üzeri meander dizisi ile bezenmiştir. Çatı orta dikmesi kalındır. Orta dikmenin her iki yanında -yürür pozda- antitethik iki sfenks kabartması yer alır. Kapı hizasında, arka duvarda, antitethik iki aslan arasında ayakta duran Ana Tanrıça kabartması vardır. Anıta ait yazıtta, A. Körte'nün ileri sürdüğü gibi "materan" kelimesi yazılmış olmalıdır. Ama bu kesin değildir.¹⁴³

Ayrıca bu anıtlar dışında, tanrıça Kybele'ye adanmış birçok Büyük ve Küçük Kaya Anıtı vardır:

Büyük Kaya Anıtları/Anıtsal Fasatlar: Areyastis/Arezastis Anıtı, (Resim: 7) Delikli Taş Anıtı, (Resim: 8) Burmeç Anıtı, Maltaş/Malkaya Anıtı, (Resim: 9) Değirmen Anıtı, Bitmemiş Anıt, (Resim: 10) Yılantaş Anıtı. (Resim: 11)

Küçük Kaya Anıtları/Küçük Fasatlar: Kilise Mevki Anıtı, Kes Kaya 1 ve 2 No'lu Anıtlar, Kümbet -Berberini Anıtı, Gökçe Güney Anıtı, Midas Şehri-Sümbüllü Anıt, Midas Şehri 1 ve 2 No'lu Anıtlar.¹⁴⁴

Frigler'e ait diğer bir dinsel yapı türü de, çoğunlukla doğuya bakan ve bir çeşit oturma yerine doğru çıkan, aslında sunak olarak kullanılmış olan merdiven şeklindeki kaya tahtlarıdır. Bir çeşit oturma yerine doğru çıkan bu merdivenlerin sunak olarak kullanıldığına inanılır; ancak bunlar tanrıçanın oturması için hazırlanmış sembolik tahtlar olarak hazırlanmıştır veya düşünülmüş olması da olasıdır.¹⁴⁵

Anıtlar dışında, tanrıya kurbanlar sunulan, dua edilen altar (sunak) adı verilen yapılarda vardır. Bunlar çoğunlukla kırsal alanlarda, doğanın ıssızlığında, yerleşmelerin eteklerinde, kenarlarında bulunurlar. Kimilerine göre altarlara, toprağı ekip biçen halkın kendi tarlasının, köyün kendi arazisinin bolluğu, bereketi için dua ettiği, adaklar adadığı dinsel yapılardır. Yani bunlarda açık hava tapınağıdır. Ana Tanrıça'ya ait kaya anıtlarında niş

¹⁴³ Sivas, 1999: 101–108.

¹⁴⁴ Anıtsal ve Küçük fasatlar için detaylı bir bilgi almak için bkz: Sivas, 1999: 40–179; Uçankuş, 2002:142–159.

¹⁴⁵ Uçankuş, 2000: 572.

içerisine yerleştirilmiş Kybele heykeli ve kabartması bulunur; bunlarda ise tanrıçanın idolü sembolize edilmiştir. Burada, tanrıça idol biçiminde kaya ile bütünleşmiş olarak sürekli dururdu. Bu olay bir bakıma Aslankaya, Kumca Boğaz, Büyük ve Küçük Kapı Kaya Anıtları'ndaki tanrıça kabartmasının niş içinde sürekli bulunması ve taşta yaşamasına benzemektedir. Bu durum, büyük anıtlar ile altarlarda arasında işlevsel bir birlikteliği sağlar.¹⁴⁶

W. M. Ramsay tarafından “altar” olarak adlandırılan bu yapılar, A. Körte tarafından kaya tahtları; K. Gallie tarafından ise “basamaklı tahtlar” olarak sınıflandırılmışlardır. Günümüzde ise, E. Akurgal bunlara “kaya tahtları” adını verir. Ona göre dini törenlerde buraya Ana Tanrıça'nın oturan bir heykeli yerleştirilirdi. E. Haspels, “so called altar” olarak adlandırılan bu altarlarda işlevlerinin ne olduğunu bilmediğini belirtir. Bununla beraber, arkası çift kavis biçiminde olanların tanrıçaya ait bir taht olabileceğini kabul eder.¹⁴⁷

Bu yapılar, biçim bakımından bir koltuğa ya da tahta benzemekle beraber; bazılarında, bu tahtın arkılığı koltuk arkası gibi kavisli olarak çizilmiştir. Bu tahta Ana Tanrıça'nın bir heykelinin (idolünün) yerleştirildiği sanılıyor. Ancak bazı araştırmacılara göre, Frig Kybelesi oturmaz, nişler içinde, aslanlar arasında ayakta durur.¹⁴⁸

Nişler, genellikle kayaların dik yüzlerinde, ancak kolaylıkla ulaşılabilen dikdörtgen oyuklardır. Arka duvarlarında tanrıça heykelciklerinin ya da idolünün yerleştirildiği küçük yuvalar vardır. Büyük bir bölümünde, öndeki kaya platformu düzeltilerek küçük platformlar oluşturulmuştur.¹⁴⁹ Bunlara örnek olarak; Midas şehri'nin yakınındaki Midas 1 ve 2 No'lu nişler, Köhnüş vadisindeki 2 No'lu niş verilebilir.¹⁵⁰

Bu anıtlarda tanrıçanın heykelinin niş içerisine yerleştirildikten sonra, niş tapınak işlevi görür; Frigler'in inanışına göre, bu tapınağın kapılarının açılması ile sellasında tanrıçanın görüldüğüne inanılır; kapılar kapalı

¹⁴⁶ Uçankuş, 2002: 167.

¹⁴⁷ Uçankuş, 2002: 163–164.

¹⁴⁸ Uçankuş, 2002: 164.

¹⁴⁹ Sivas, 1999: 174.

¹⁵⁰ Sivas, 1999:175–177.

olduğunda da yani niş içerisine heykel veya idol yerleştirilmediğinde de; halk tanrıçanın epifanisini hayal eder.¹⁵¹

Muhtemelen, tanrıça Kybele'nin heykelinin ya da idolünün niş içerisine yerleştirilmesinden sonra onun önünde dualar edilmekte, sunular yapılmaktadır. Eğer bu çıkarım doğruysa, nişler kaya anıtları, sunaklar gibi tapınak yapıları arasında girebilir ve nişler önünde yapılanlar tapınım olur.

Tanrıça Kybele'ye tapınım için yapılmış kutsal mekânlar dışında, Frigler'in diğer tanrılarına da çeşitli tapınım alanları yapılmış olmalıdır. Yunan ve Roma dünyasında tapınımının olduğu bilinen tanrı Attis'e tapınımın Frigya'da nerede yapıldığı tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak onun, Kybele'nin kutsal mekânlarında tapınım görmüş olabileceğini tahmin edebilir. Bu tanrı dışında Frigler'e ait diğer tanrılara tapınımın varlığını bazı antik dönem yazarları vasıtasıyla öğrenebiliyoruz.

Strabon, Laodikeia ile Karuru şehri arasında Men Karus sıfatıyla Tanrı Men/Manes'e ait saygın bir tapınak bulunduğunu;¹⁵², Askaios sıfatı ile de başka bir Men tapınağının varlığına işaret eder;¹⁵³ aynı ismi taşıyan iki yerde Pisidia Antiokheiası'nda ve Antiokheialılar'ın ülkesinde bu tanrının tapınaklarının varlığına da değinmiştir.¹⁵⁴

2.3. Tören

Tören ya da bayram, toplumların tanrıları için yas tutarak, eğlenerek yaptıkları kutlamalardır. Bu törenler ilkel kültürlerde dini ibadetlerden çok daha fazla kapsamlıdır ve sosyal bir zümrenin kendisini ifade etmesinin en evrensel şeklidir. İlkel kültürlerde tören, avlanmadan önce ve sonrasında, totem hayvanı için genellikle yiyecek üretimini korumak amacıyla yapılan yıllık törenlerinde ve topluma giriş ayinlerinde düzenlenir. Ziraatçı toplumlarda ise, mevsimle ilgili törenler yaygındır. Sözcüğü, baharda düzenlenen bereket

¹⁵¹ Uçankuş, 2002: 162.

¹⁵² Strabon, XII.8.20.

¹⁵³ Strabon, XII.8.14.

¹⁵⁴ Strabon, XII.3.31.

törenleri önemli bir yer teşkil eder. Bu törenler genelde gökle yerin birleşmesini veya buna benzer üretim konusunu simgeler.¹⁵⁵

Tarihöncesi çağlardan başlayarak günümüze kadar gelen törenlerin yapıldığına arkeolojik ve filolojik belgeler yardımı ile tanık oluyoruz. Frigler'e ait tören uygulamalarının da olduğunu özellikle kaya anıtlarındaki sunaklar, nişler yardımıyla, görebiliyoruz. Tanrıça Kybele ve tanrı Attis adına yapılan törenin ayrıntılarına filolojik belgeler bize kaynaklık eder.

Öncelikli olarak Kybele-Attis mitosunu kısa bir şekilde anlatacağız; daha sonra da bu mitosun külte dönüşmesi sonucu kültün uygulayıcısı olarak halkın yaptığı törenler hakkında antik dönem yazarlarının anlatımlarından yola çıkılarak genel bir bilgi vereceğiz.

Frigler, Ana Tanrıça Kybele'nin sevgilisi, oğlu tanrı Attis'e her yıl ilkbaharda kavuştuğuna; böylelikle de doğaya yeni bir hayat geldiğine; tanrıça Kybele'nin Attis'i yitirdiği aylarda ise, doğanın kış uykusuna daldığına inanmışlardır¹⁵⁶ ve daha sonra da bir mitos anlatımından yola çıkarak Ana Tanrıça Kybele ve Attis'e inançlarını dini törenler ile göstermişlerdir.

Antik kaynaklar tarafından Kybele-Attis mitosunun Frigler'e ait olduğu vurgulanmaktadır; ancak Frigler'in Attis onuruna düzenledikleri dini törenler hakkındaki bilgilerimiz ne yazık ki sınırlıdır; törenlerin içeriği ve uygulanışını anlatan bilgileri, Ana Tanrıça kültünün Roma'ya taşınmasından sonra Romalı yazarların yazdıkları eserler vasıtasıyla öğrenebiliyoruz.

Romalı yazarların anlattıklarından yola çıkarak törenler hakkında genel olarak şu bilgileri verebilmekteyiz.

Kybele ve Attis şerefine düzenlenen dini törenler, Mart ayının 15'inden 27'sine kadar yani ilkbaharın başladığı, bitkilerin yeniden taze hayat bulduğu bir zamanda uygulanır. Bayram asıl olarak, Mart'ın 21'inde ormandan kesilen bir ağacın Pessinus'taki Kybele Tapınağı'na getirilmesi ile başlamaktadır. Ağacın gövdesi gerçek bir ceset gibi yünden bir sargı ile sarılır ve

¹⁵⁵ Yurdaydın ve Dağ, 1978: 31.

¹⁵⁶ Uçankuş, 2002: 31.

menekşelerden yapılmış bir çelenkle süslenmiş olan çam ağacı ölmüş olan Attis'i temsil eder. Efsaneye göre menekşeler Attis'in kanından oluşmuştur. Bu uygulamadaki asıl gaye, bu çam ağacının tanrı gibi muamele görmesidir. 23 Mart günü hüznün, keder ve oruç günüdür ve o gün inananlar oruç tutarlar, ertesi gün yani 24 Mart günü "Kan Günü" adı ile anılmaktadır; bu gün başrahip Archigalle: Arcigal adlı rahip çalparalar, zilsiz tefler, flütler eşliğinde ilahi bir müzik coşkusu içinde vücudunda açtığı kanları mukaddes ağaç üzerine saçar ve tanrıya kanını sunar veya cinsel uzvunu kurban ederdi ardından diğer rahiplerde bunu uygulardı.¹⁵⁷ Galluslar'ın bu hareketi, Attis'in erkeklik organını kendi kendine kesmesinin taklididir. Böylece akan kan ve yitirilen erkeklik gücü, daha evrensel bir nitelik kazanarak, bereket ve canlılığın geniş bir alana, yani tüm doğaya geçmesini sağlıyordu. Bu vahşi olayla, "Tanrıçanın Bahar Bayramı" kendine özgü bir biçim alır.¹⁵⁸ Bu matemli ve yorucu geçen günün ardından gizemli bir gece devam eder. Bu gece de yine Attis'in canlanması itibariyle, onun tanrıçaya kavuştuğuna ve tanrıçayla birleştiğine inanılır, 25 Mart'ta ise çılgınca bir sevinç ve şenliğe geçilirdi: Buna da "Hilaria" yani "Sevinç ve Gülme Bayramı" denilir. Tabiatın yenilenip canlanması ile Attis uzun ölüm uykusundan uyanıyor ve tanrının yeniden dirilmesinden doğan sevinç Galluslar tarafından kutlanır. Şenlikte insanlar yüzlerine maskeler takar, çılgınca eğlenirler. Yirmi dört saatlik bir dinlenmenin ardından (buna *Regeito* denilirdi); bayramın 27 Mart günü, sokaklarda yapılan uzun bir gösteri alayı ile tören son bulur, Kybele'nin gümüşten yapılmış heykeli çiçek yağmuru altında, ırmağa götürülür, suya batırılarak yıkanılırdı. Buna da "Lavatio" yani "yıkama" denirdi.¹⁵⁹

Frigler'in törenlerinin Roma'da Mart ayında düzenlenen törenlerle benzer bir karakter yapısına sahip olduğunu bildiğimizden, bu törenlerin uygulandığı günler ve bu günlerde neler yapıldığı, Roma'da düzenlenen Mart törenleri içerisinde geniş bir biçimde anlatacağız. Şu anda Frigler'deki Kybele-Attis törenlerinin anlatımını ve bu konu hakkındaki farklı bakış açılarını sınırlı

¹⁵⁷ Baştak, 1943: 43.

¹⁵⁸ Uçankuş, 2002: 31.

¹⁵⁹ Baştak, 1943: 43-44.

olarak anlatabiliyoruz; çünkü kültün farklı anlatım biçimlerini ve içerisindeki öğelerin irdelemesini daha sonraki bölümlerde detaylı olarak inceleyeceğiz.

Ayrıca, tanrıça Kybele ve tanrı Attis dışında, Frigler'in tanrıları için yaptıkları diğer dini törenler hakkında yeterli denilebilecek kadar bir bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle Frig tanrıları onuruna yapılan törenler hakkında bir bilgi veremiyoruz.

R. Duru'nunda¹⁶⁰ dediği gibi, tarihi çağlarda dini törenlerin nasıl yapıldığı konusunda, çoğu kez yazılı belgelerin eksik olduğu veya yazının kullanılmadığı çağlarda, bu tür törenlerin yapıldığı yer ile belki törenlerin bir aşaması, bir kesiti, bazen de mimarlık kalıntısı, bir resim veya kabartma veya törenlerde kullanıldığı sanılan eşyaların yorumlanması ile o dönemin tören yapısı bir parçada olsa anlaşılır duruma gelmektedir.

¹⁶⁰ Duru, 1986: 169.

III. BÖLÜM

KYBELE-ATTİS MİTOSU

3.1. Kybele ve Attis'in Doğuşu

Tanrıça Kybele ve tanrı Attis'in doğuş mitosu hakkındaki bilgileri, Yunanlı ve Romalı yazarların bildirdiklerinden kısıtlı bir şekilde de olsa öğrenebilmekteyiz.¹⁶¹ Onların doğuşu ile ilgili en detaylı bilgiyi Diodoros (M.S. 1. yüzyıl), Pausanias (M.S. 2. yüzyıl sonu), Arnobius (M.S. 4. yüzyıl) vasıtasıyla öğrenebiliyoruz.

Diodoros'un anlatımında, Kybele doğar doğmaz annesi tarafından terk edilir, mucizevî bir şekilde hayatta kalır. Bebeğin babası Lidya Kralı Maion ve annesi Dindymene'nin kızıdır. Doğduğu zaman babasının Kybelon dağında bıraktığı bu çocuk, vahşi hayvanlar tarafından beslenmiş ve Kybele adını almıştır.

Arnobius'un anlatımında, Magna Mater (Kybele) Frigya'daki Agdos Dağı'nın altında yatmış uyurken, Zeus (Jüpiter) onun ırzına geçmek ister. Tanrı amacına ulaşamaz menisini dışarı akıtmak zorunda kalır. Gebe kalan dağ, Agdistis adında, hem dişi hem de erkek organlarına ve her iki cinsin cinsel dürtülerine sahip olan vahşi ve azgın bir yaratık doğurur. Agdistis'in çift cinsiyetli oluşu ve bundan kaynaklanan şehvet düşkünlüğü tanrılar için bir tehdit oluşturduğundan, tanrılar onun erkeklik organını keserler. Bunlar toprağa düşer ve toprakta bir badem ağacı türer. Daha sonra Sangarios'un (Frigya'da büyük bir ırmak) kızı ağaçtan badem toplar ve hemen hamile kalıp, çok güzel bir çocuk olan Attis'i doğurur.¹⁶²

¹⁶¹ Vermaseren, 1977: 2.

¹⁶² Roller, 2004: 233.

Pausanias ise, Agdistis ve Attis'in doğuşunu şöyle anlatmıştır:

“Zeus bir gece bir rüya görür ve bunun etkisi ile tohumunu toprağa döker. Bunun sonucunda Agdistis adında bir hermaphrodite¹⁶³ dünyaya gelir. Yaptığı azgınlıklar ile tanrıları sinirlendiren Agdistis’i durdurmak için tanrı Dionysos görevlendirilir. Dionysos, Agdistis’in her gün serinlemek için gittiği suya şarap karıştırarak onu sarhoş etmeyi başarır ve sonrada erkeklik organını bir çam ağacına bağlar. Agdistis ayılıp kendine gelince birden zıplar ve böylece kendi kendini hadım etmiş olur. Agdistis’in kesilen organından akan kanlardan bir badem ağacı ve meyveler oluşur. Irmak tanrısı Sangarios’un kızı bu badem ağacından bir meyve alıp koynuna koyar ve hamile kalır. Kızın babası bu durumu öğrendikten sonra kızını ölüme terk eder ama tanrılar kıza yardım ederler ve onun beslerler. Kız, Attis’i doğurur. Babası Sangarios çocuğun doğduğunu duyduğunda bebek Attis’i sokağa atar. Tanrıça Attis’i alır ve onun himayesi altında bir keçi ve çobanlar tarafından yetiştirilip keçi sütü ile beslenir.”¹⁶⁴

Pausanias’ın diğer anlatımında,¹⁶⁵ Agdistis’in doğması ile ilgili bazı kısımlar farklı anlatılmıştır. Bu anlatım şöyledir:

“Phrygia ilinin sınırlarında Agdos adlı ıssız bir dağ varmış, orada Kybele tanrıçaya bir taş biçiminde tapınılırmış. Zeus tanrıçaya tutkulu bir şekilde âşık olmuş. Ana Tanrıça, Zeus’a yüz vermemiş; Zeus onunla birleşmeyi başaramayınca tohumunun bir kısmını dağ üzerine bırakmış. Zeus’un bıraktığı menilerden bir kısmı tanrıçanın rahminden içeri girer. Sonra Agdistis olarak adlandırılan korkunç bir yaratık dünyaya gelir. Tanrılar bu yaratığın ortadan kaldırılması gerektiğini düşünürler ve onu yok etme görevini Dionysos’a verirler.¹⁶⁶ Agdistis, Dionysos’un yardımı ile hadım edilir. Agdistis’in cinsel organından akan kandan bir nar ağacı

¹⁶³ Hermaphrodite, hem kadın, hem erkek özelliği taşıyan yani çift cinsiyetli varlıklara verilen bir isimdir (Vermaseren, 1977: 90.).

¹⁶⁴ Akça, 2004: 5; Vermaseren, 1977: 90–91; Hepding, 1903: 109.

¹⁶⁵ Akça, 2004: 6.

¹⁶⁶ Vermaseren 1977: 90–91; Akça, 2004: 6.

meydana gelir. Sangarios'un kızı ağaçtan bir nar alır ve göğsüne koyar, hamile kalır. Sangarios kızını evden atar, fakat tanrılar Nana'ya yardım ederler ve onu aç kalmaması için nar ile beslerler. Nana Attis'i dünyaya getirdikten sonra ortadan kaybolur. Attis tanımadığı insanlar tarafından keçi sütü ve bal ile beslenir.¹⁶⁷

Pausanias'ın her iki anlatımında da farklılıklar görülmesine rağmen, doğuş mitosu ile ilgili en önemli ayrıntıları onun vasıtası ile öğrenebilmekteyiz.

Kybele-Attis doğuş mitosunun Anadolu kaynaklı olması muhtemeldir. Çünkü olayların geçtiği yerler, Anadolu'dadır. Mitosta adı geçen ırmak tanrısı Sangarios, Frigya bölgesinden geçen bir ırmağın adıdır.¹⁶⁸ Olaylar, Agdistis, Attis, Sangarios üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Agdistis'in ve Attis'in doğuş mitosunun kökleri Tunç Çağı'nda (M.Ö. 3. yüzyıl), özellikle Hitit destan geleneğinde yatar. Hititler'e ait Ullikummi Şarkısı, Kumarbi söylencesi ve Yunan mitolojisinde Thegonia (Tanrılar'ın Doğuşu) mitosu ile benzer yönler sergilemektedir¹⁶⁹. Bu mitosların benzer bölümlerini şöyle sıralayabiliriz:

Kumarbi efsanesinde, Hitit tanrısı Alulu dokuz yıl boyunca gökyüzünde kalır. Ancak Anu, Alulu'ya savaş açar; onu yener, Tahta Anu oturur. Bu arada Alulu'nun oğlu olan Kumarbi de dokuz yıl boyunca gökyüzünde hâkim olan ve krallığı zorla ele geçiren Anu'yu tahtan uzaklaştırır. Anu gökyüzüne kaçmaya çalışsa da Kumarbi onu yakalar ve üreme organını ısırır. Anu Kumarbi'nin içine dökülen üreme organından yeni bir hayatın doğması için onu önce Fırtına Tanrısı'na sonra Aranzah (Tigris-Dicle) nehrine ve tanrı Tasmisu'ya gebe bırakır.¹⁷⁰

Kumarbi efsanesinde, Agdistis ve Attis'in doğuşunun anlatımındaki gibi Kumarbi'nin, hadım edilen bir tanrıdan dökülen tohumlar ile hamile kaldığını

¹⁶⁷ Akça, 2004: 6.

¹⁶⁸ Frig bölgesindeki Sangarios nehri hakkında bilgi veren antik kaynak, bkz: Strabon, XII.3.7 ve XII.5.3.

¹⁶⁹ Roller, 2004: 241.

¹⁷⁰ Karağuz, 2001: 48.

görüyoruz. Aynı şekilde, tanrılar da Agdistis'in erkeklik organını keserek onu güçsüz bırakmak istemişlerdir. Bu organları kimse yutmaz, ama hamile kalma olayının olduğu görülür. Bu olay, Kumarbi efsanesinde de aynıdır.

Hititler'e ait başka bir efsane olan Ullikummi Şarkısı'nda da Attis'in doğuş mitosu ile paralel bir anlatım vardır Ullikummi şarkısında Phryg geleneğinde görülen bir öge bulunur. Bu şiirde, Kumarbi Fırtına tanrısını devirmek istemektedir. Fırtına Tanrısı, Kumarbi'nin Anu'nun cinsel organını yutması sonucunda doğan tanrılardan biridir. Kumarbi amacına ulaşmak için Ullikummi'yi yaratır. Kumarbi'nin spermelerini kayaya akıtması sonucu Ullikummi'nin¹⁷¹ doğması, Arnobius'un anlattığı Agdistis'in spermelerini Agdos üzerine akıtmasına benzemektedir. Ullikummi gibi, Agdistis'te hükmedilmesi zor bir varlık olarak doğmuştur.

Her iki örnekte de tanrının gücünün toplandığı cinsel organlar, amaç, bu organların çıkarılması yoluyla bu gücün yok edilmesidir. Buna karşın, iki örnekte de tanrının gücü yok edilmemiş bir sonraki nesile aktarılmıştır.¹⁷²

Agdistis ve Attis'in doğuş mitosunda görülen Agdistis'in hadım edilmesi olayı Yunan mitolojinde Hesiodos'un Theogonia (Tanrılar'ın Doğuşu) adlı eserinde, Kronos ile Uranos arasında geçen mitosta da görülebilmektedir. Mitosla ilgili kısım şöyledir:

Kronos ile annesi Gaia anlaşır. Gaia, Kronos'u saklar ve onu pusuya yatırır, eline tırpan verir. Kronos ile annesi Uranos'u ortadan kaldırma planları kurarlar. Uranos geceyle birlikte yeryüzüne iner. Ama pusuda bekleyen Kronos, babası Uranos'un cinsel organını tırpanla keser ve onları fırlatır. Atılan organdan çıkan kanlarla toprak ana hamile kalır; Erinysler'i, öç tanrılarını, Parlak zırhlı, uzun kargılı Devleri, Orman perilerini doğurur. Atılan hayâlar denize düşmüştür. Hayâlardan çıkan ak köpüklerden (spermlele) tanrılarının en güzeli Aphrodite dünyaya gelir.¹⁷³

¹⁷¹ Roller, 2004: 241.

¹⁷² Roller, 2004: 241.

¹⁷³ Hesiodos,1991: 110–111.

tAgdistis'in kesilen erkeklik organından çıkan tohumlar ile güzel bir bebek olan Attis doğar; Theogonia (Tanrılar'ın Doğuşu) efsanesinde de Uranos'un tohumlarından dünyalar güzeli Aphrodite doğmuştur. Attis'in doğuşu ile Aphrodite'nin doğuşu birbirine benzemektedir. Ayrıca güçlü bir kral olan Uranos'un ortadan kaldırılmak istenmesi ile tanrıların Agdistis'i ortadan kaldırmak istemeleri de benzer yönlerdendir.

Theogonia'dan başka, Yunan mitolojisinde Agdistis'in hadım edilişi ile benzer anlatımlar vardır.

Hephaistos'un Athena'ya tecavüz girişimi buna iyi bir örnektir. Bu mitos anlatımında, tanrıça Athena Troya savaşında kullanmak üzere Hephaistos'tan kendisine silah yapmasını ister. Hephaistos şaka ile karışık ona birlikte olma karşılığında bu istediklerini yapacağını söyler. Athena bu sözleri ciddiye almaz; Hephaistos'un demirci atölyesine gider. Tam bu sırada tanrı Hephaistos arkasını döner ve ona tecavüz etmeye kalkışır. Athena Hephaistos'tan kendisini kurtardığında, tanrının bacağını ıslattığını görür; bacağındaki bu kiri yün parçası ile siler ve tiksinierek Atina yakınlarındaki bir yere atar. Yere düşen bu tohumlar, Toprak Ana'yı şans eseri döller.¹⁷⁴

Demeter ve Zeus arasında geçen mitosta da benzer bir anlatım vardır.

Bu öykülerin hiçbirisi Agdistis ile Attis'in doğuşu ilgili öyküyü aynen tekrarlamıyor. Ama bu malzeme, Kybele-Attis öyküsünün, toprağın ırzına geçilmesi, güçlü bir tanrının hadım edilmesi ve bu olayın tanrılar kahramanlar kuşağına geçişe yol açması gibi birçok tuhaf ögenin hem Anadolu hem Yunan efsane geleneğinde bilindiğini gösteriyor.¹⁷⁵

3.2. Kybele-Attis Birlikteliği ve Attis'in Ölümü

Kybele ve Attis'in birliktelik mitosları, Lidya ve Frigya (Pessinus) versiyonu olarak adlandırılan Yunan ve Roma yazarlarına ait anlatımlardır.

¹⁷⁴ Graves, 2004: 106–107.

¹⁷⁵ Roller, 2004: 243.

Lidya versiyonu olarak adlandırılan anlatımda, mitos Lidya'da geçmektedir ve Attis ile yabandomuzu arasında yakın bir ilişki vardır. Bu hayvan Atys ya da Attis'i öldürür ya da bu hayvanın avlanması sırasında Attis istenmeyen yazgısına yenik düşerek öldürülür. Bu anlatım şeklinde Attis, Kybele'nin aşığı ya da hadım rahibi değil; kral soyundan gelen yaşayan bir kişi olarak görülür.

Herodotos (M.Ö. 5. yüzyıl); Hermesianax (M.Ö. 3. yüzyıl başı) ve Pausanias'ın (M.S. 2. yüzyıl sonu) anlatımına dayanan Lidya versiyonu, bir kralın oğlu ya da rahip olan Attes ya da Atys isimli kişinin kaza sonucu yabandomuzu avı sırasında bir kişi tarafından öldürülmesine¹⁷⁶ ya da arada hiçbir aracı olmadan direk yabandomuzu tarafından öldürülmesine dayanır.

Lidya versiyonu anlatımlar içerisinde en erkeni Herodotos'a (M.Ö. 5. yüzyıl) aittir. Ancak bu yazar, Kybele (Angdistis)- Attis ilişkisinden bahsetmez; sadece o, Lidya kralı Kroisos'un oğlu olan Atys'in bir yabandomuzu avı sırasında Adrastos tarafından öldürülmesinden bahsedilir. Bu burada Attis yerine Atys adını görürüz.

Herodotos'un anlatımı,¹⁷⁷ Lidya kralı Kroisos'un iki oğlu vardır. Bunlardan biri dilsizdir; diğeri ise Atys adında tüm yaşlılarından her yönden daha önde olan bir gençtir. Kroisos bir gün rüyasında oğlu Atys'in demir uçlu bir kargı ile öldürüleceğini görür ve uyandığında ilk iş olarak onu evlendirmeye karar verir. Rüyasından esinlenerek oğlunun komutanlık görevini elinden alır yani onun kargı gibi silahlarla uğraşmasını engelleyecek tüm tedbirleri alır. Atys'i evlendirme hazırlıklarının olduğu bir zamanda Frigya'dan bir misafir Lidya'ya gelir. Bu kişi Frigya kralı Gordios'un oğlu, Midas'ın torunu Adrastos'tur. Kardeşlerinden birini öldürdüğü için ülkeden atılmıştır. Kroisos ona sahip çıkar ve kendi ülkesinde dilediği gibi yaşayabileceğini bildirir. Bu adam Lidya kralının sarayına yerleşir. O sıralarda Mysia yöresinin Olympos dağlarının olduğu kısımda, Mysialı çiftçilerin tarlalarını silip süpüren, ekinlere zarar veren bir yabandomuzu türemiştir. Bu

¹⁷⁶ Özbayoğlu, 1999: 228.

¹⁷⁷ Herodotos, 1.34-45.

çiftçiler ellerinden geleni yapsalar da yabandomuzunu yok edemezler; bunun üzerine çiftçiler kral Kroisos'a elçi yollarlar ve onun oğlunun, adamlarının köpeklerini alarak bu yabandomuzunu öldürmek için gelmelerini isterler. Kral, oğlu dışında tüm istedikleri kişilerin ve köpeklerin yollanacağını onlara söyler ama Atys babasının Mysialı elçiler ile konuştuklarını duyar ve kendisinin de bu avda bulunması gerektiğini babasına bildirir. Kroisos oğluna rüyasında gördüklerini anlatır ama oğlu Atys'i bu ava gitmemesi için ikna edemez; çünkü Atys, babasına bu avda savaş gibi bir durumun olmadığını, yabandomuzunun da kargı kullanamayacak olduğundan başına bir olay gelmeyeceği söyler ve ava katılır. Bunun üzerine kral, oğlunu koruması için Frigya'dan gelen Adrastos'u oğluna göz kulak olması için yollar. Adrastos'la kralı kırmayarak av partisine katılmak hiç adeti olmadığı halde ava Atys'i korumak için katılır. Tüm görevlendirilenler ve köpekler yola çıkarlar Olympos'a ulaştıkların da yabandomuzunu bulmak için bir süre avı başlatılır; domuzu bir köşeye sıkıştırırlar ve kargılarını onun üzerine fırlatırlar. Kroisos'un görevlendirdiği Adrastos kargısını fırlattığında Atys'i vurur, kargının ucu saplanır ve o ölür. Böylece de Kroisos'un rüyasında gördüğü kehanet doğru çıkar. Ama üzücü olan bu cinayeti ülkeye misafir olarak gelen kişinin işlemesidir. Adrastos, kardeşini öldürdüğü gibi birini daha öldürmüştür. Bu avcı grubundan biri koşarak Lidya Devleti'nin başkenti Sardes'e varır ve krala oğlunun Adrastos tarafından öldürüldüğünü bildirir. Bu ölüm onu altüst eder ama onu asıl üzen oğlunun katilinin onu korumakla görevli olan kişinin olmasıdır. Kroisos bu yaşananlardan dolayı, Zeus'a isyan eder. Ava gidenler Atys'in ölüsünü Lidya'ya getirirler; katil onların arkasından gelmektedir. Ölünün arkasında duran Adrastos bu yaptıklarının cezası olarak kendisinin öldürülmesinin gerektiğini söyler ve kurban edilmek ister. Ancak kral, ona "konuğum" diye hitap ederek ocağını söndüren Adrastos'a acır ve onu bağışlar. Lidya kralının oğlu törelere uygun olarak bir gömülür. Gece olunca yaptıklarına dayanamayan Adrastos, Atys'in mezarı üzerinde kendi canına kıyar.

Bu anlatımda Atys, avcılıkla uğraşan, savaşlarda başarılı olan bir kişi olarak anlatılmıştır. Açıkçası bu kişinin Frigya dışında, Lidya'da yaşayan bir kişi olarak bu adı alması oldukça ilginçtir.

Ayrıca, Atys'in mezarının Lidya'da, başkent Sardes yakınlarında bulunduğu da burada belirtildiği görülür. O halde bu kişi bir tanrı olmaktan ziyade yaşayan bir kişidir ve onun mezarı yapılacak kazılarla belki de bulunabilir.

L. E. Roller,¹⁷⁸ bu anlatımdaki Atys'in Anadolu'da yaşayan erkeklere verilen bir isim olduğunu ve bundan dolayı bu kişinin tanrı ya da rahip kral olan Attis olamayacağını belirtir.

Attis'in bir yabandomuzu avı sırasında öldürülmesi, Aphrodite'in genç sevgilisi Adonis'in ölümünü hatırlatır. Aslında bu hikâyelerdeki öykünün çekirdeği vahşi yabandomuzu sahnesi değildir. Bu sadece mitosun bir yüzüdür; ama genelde avlanma motifi öykünün çekirdeğidir.¹⁷⁹

Hermesianax'ın¹⁸⁰ anlatımında, Attis, Frigyalı Kalaos'un doğuştan hadım olan oğludur. Büyüdükten sonra Lidya'ya göç eder ve orada Ana'nın ayin şenliklerini kutlar.

L. E. Roller,¹⁸¹ Pausanias'ın anlatımlarını, Pausanias A ve B şeklinde ayırmıştır. Pausanias'ın anlatımlarındaki bu ayrım dışında, mitosun geçtiği yerler ve içeriği konusunda da bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bunun içinde Pausanias'ın anlatımlarının ilkinin Lidya versiyonu olarak adlandırılan anlatımlara; ikincisini de Frigya (Pessinus) versiyonu olan anlatımların arasına yerleştirmemiz gerekir.

Pausanias (Pausanias, VII.17.9–12.).¹⁸² ***“Phrygialı Kalaos'un oğlu olan Attes üreme iktidarı olmaksızın doğmuştur. Büyüyünce Lidya'ya gider ve onlara Ana Tanrıça kültünü kabul ettirir. Attes, Ana Tanrıça***

¹⁷⁸ Roller, 2004: 238–239.

¹⁷⁹ Lancellotti, 2002: 53.

¹⁸⁰ Özbayoğlu, 1999: 230.

¹⁸¹ Roller, 2004: 233.

¹⁸² Akça, 2004: 136.

tarafından o kadar hürmet ve takdir görür ki Zeus bu olaya sinirinden ve öfkesinden Attes'in arkasından ülkeye bir domuz gönderir. Bu domuz birçok Lidyalı ile birlikte Attes'i de öldürür. Bu yüzden Pessinus'taki Galatyalılar domuza dokunmazlar."

Pausanias, Kybele ve Attis mitosunu anlatırken iki farklı Attis tiplemesi ortaya çıkarır ve ayrıca bu anlatımlarda olayın geçtiği yerlerin de farklılığı göze çarpar. Bunun için de Lidya kralının ülkesine giden ve Kybele kültünü Lidyalılar'a tanıtan Attis'in görüldüğü anlatım, Lidya versiyonu; tanrıçaya sadık kalacağına söz veren ama sözünü tutamayarak Pessinus kralının kızına âşık olan Attis'in başından geçenlerin anlatıldığı olayların Pessinus'ta geçtiği anlatımda Pessinus versiyonu anlatımlara dahil edilebilir.

Bazı araştırmacılara¹⁸³ göre, Pausanias'ın anlattığı mitoslardan Lidya versiyonu anlatım, yazar Hermesianax'dan alıntı yapılarak oluşturulmuştur. Ayrıca bu iki yazarın anlatımlarının benzerliği de bunu gösteriyor. Ve ayrıca Hermesianax'ın anlatımının Pausanias'ın anlatımından daha erken bir tarihte yazılması da bu düşünceye kaynaklık eder.

Pausanias'ın Lidya anlatımında Attis, Frigya'da ölümlü bir babadan doğan, kısır olan, yetişkinliğinde Lidya'ya taşınan, orada Ana Tanrıça ayinlerini Lidyalılar'a tanıtan, büyük bir toplayan, Zeus kültünü gölgede bırakmasından dolayı Zeus tarafından kıskanılan¹⁸⁴ önemli bir şahsiyettir. Bu anlatımda, Kybele ve Attis'in birlikteliğine ve aşkına değinilmemesi dikkati çeker. Buradaki Attis, tanrıçaya kendisini adamasından sonra tanrısal konuma ulaşmış bir insan ya da rahiptir. Attis'in normal bir insandan sonra tanrı ya dönüşmesi, onun tanrıçayla aşk yaşamamasından değil; ona olan bağlılığından dolayı olmalıdır.

Galatlar'ın et yememesini bu şekilde anlatan bir açıklamanın yapılması ve bu külte girenlerin balık ve yabandomuzu eti tüketmemeleri muhtemelen buradaki anlatımlarda tanrıların ya da prenslerini öldürdüğü için lanetledikleri bu hayvanın etini yememek için olmalıdır.

¹⁸³ Roller, 2004: 236.

¹⁸⁴ Roller, 2004: 234.

Ayrıca, bu tanrı ve tanrıçanın toprak ve tahıl ürünleri ile ilişkisini düşündüğümüzde; Attis, tarladaki topraktan çıkan ekinleri, tanrıça da toprak ana olarak Attis'i kucaklayan anneyi, Attis'i öldüren yabandomuzu da tahıl başına gelecek kötülükleri simgelemektedir. Bundan dolayı da bu hayvan verimsizlik ve bereketsizlik getireceğinden istenmeyen bir varlık olmuştur.

Frigya (Pessinus) versiyonu olarak adlandırılan anlatımlar da genellikle Attis, Angdistis'i ya da Kybele'yi aldatan bir sevgili olarak görülür ve onun Kybele'nin hadım rahibi olarak ölmesi teması ana konudur. Frigya (Pessinus) versiyonu, Diodoros (M.S. 1. yüzyıl), Ovidius (M.S. 1. yüzyıl), Pausanias (M.S. 2. yüzyıl), Arnobius (M.S. 3. yüzyıl) ve Servius'un (M.S. 4. yüzyıl) anlatımlarına dayanır.

Mitosun Lidya versiyonunda bir kralın oğlu olarak görülen Attis tiplmesi, Frigya (Pessinus) versiyonunda Kybele'nin iradesine sahip olamayan sevgilisi olan bir tanrı olarak karşımıza çıkar.

Diodoros.¹⁸⁵ “..... **Kybele büyüyünce ilk önce Attis ardından da Papas adında bir genci sevdi, onunla yakın ilişkiye girdi, onun anne ve babasını tanıdığı anda hamileydi. Kralın sarayına götürüldü, bakire olarak kabul edildi ama hamile olduğu anlaşıldı ve baba onu büyüten çobanları ve Attis'i öldürttü. Ve bedenleri mezarsız bıraktı. Bu gence karşı olan sevgisi ve kendisini büyütenlerin başına gelenlerden dolayı çıldıran Kybele, dağınık saçlarıyla, inleyerek ve tef çalarak ülkeden ülkeye dolaştı durdu.**”

Bu anlatımda Kybele ve sevgilisi Attis arasındaki ilişki diğer anlatımlara göre biraz daha farklıdır. Burada, Attis ve Kybele uygunsuz bir ilişki yaşamışlar ve sonucunda da cezalandırılmışlardır. Diğer anlatımlarda, Attis kusur işleyen, Kybele ise öç alan kişi olarak; ahlaksal uygunsuzluğa karşıydı. Ve ayrıca buradan Attis'in annesi Nana'da görülen bakire Ana Tanrıça olmanın kutsallığı burada da devam etmiş gibi görülüyor. Ve ayrıca,

¹⁸⁵ Akça, 2004: 126–127.

anlatımda Attis'in Kybele tarafından değil de babası tarafından öldürülmesi ve hadım edilmemesi diğer anlatımlardan farklı olan başka bir noktadır.

Ovidius (Ovidius, IV.181–244.):¹⁸⁶ “... **Phrygialı genç, güzel yüzlü Attis ormanlarda kule taşıyan tanrıçayı yendi lekesiz aşkla... itaat sözü verdi ama yeminini bozdu ve Nympha Sangaritis ile kendisi olmaktan çıktı. Bunun için öfkeli tanrıça onu cezalandırdı, Attis çıldırdı, evi yıkılıyordu sanki, kaçtı koşarak Dindymus Dağı'nın tepsine, kâh “Meşaleleri kaldırın” kâh “Kamçılarını kaldırın diye bağırır”; yemin eder Palaestine tanrıçalarının orada olduğuna, Keskin bir taşla kendini hadım edip uzun saçlarını peşinden sürükledi, kir toz içinde. Şöyleydi çığlığı:“ hak ettim, kanla ettiğim cezaları ödüyorum, bana zarar veren o bölümler yok olsun”... kasıklarının ağırlığını kaldırıp attı... çılgınca kendinden geçmesi örnek oldu ve kadınsı rahipleri saçlarını sallayarak aşağılık uzuvlarını keserler.”**

Tanrı Attis'in hadım edilmesi temasının ilk defa bu anlatımda işlendiğini görüyoruz.

Pausanias (Pausanias, VII.17.9–12.):¹⁸⁷ “... **Attis'e Ana Tanrıça (Kybele) âşık olur. Attis ona sadık kalacağına söz verir ama Pessinus kralının kızına âşık olur. Attis kralın kızı ile evleneceği sırada düğün konukları arasından Agdistis (Kybele) görünür ve kıskançlığından Attis'i çıldırtır. Dağa kaçan Attis, bir çam ağacının altında kendini hadım eder ve ölür. Kanından menekşeler meydana gelir. Bu yaptığından pişman olan Agdistis(Kybele), Zeus'a yalvarır ve Attis'in yeniden dirilmesini ister. Ancak, Zeus Attis'in bedeninin hiç çürümeyeceğini, saçının hep uzayacağını, yalnızca sağ elinin küçük parmağının hareket edeceğine söz verir. Tanrıça, Attis'i Pessinus'ta gömer ve o her yıl yapılan törenlerde tanrı olarak anılır.”**

¹⁸⁶ Akça, 2004: 161-162.

¹⁸⁷ Akça, 2004: 137; Erhat, 2003: 15–16; 185; Özbayoğlu, 1999: 230.

Arnobius (Arnobius V.5–8):¹⁸⁸ **“Genç Attis’e Agdistis ve Magna Mater âşıktır ve Agdistis gizlice Attis’e birçok kez av hediyesi vermiştir. Attis bir gün sarhoşluğu sırasında onların aşkına ihanet eder ve Midas’ın kızı İa/İo ile evlenir. Kral Midas düğününden Agdistis’in haberi olmasın diye şehir kapılarının kapanmasını emreder. Ama Magna Mater şehir duvarlarının başı ile kaldırarak içeriye girer. Agdistis çılgınlık içinde tüm topluluğa saldırır ve bunun sonucunda Attis kendini bir çam ağacının altında hadım eder ve kestiği genital organını Agdistis’e fırlatır. Magna Mater bunları gömer ve bunlardan menekşeler meydana gelir. İa/İo ise Attis’in bedenini yüne sarar ve sarar ve Agdistis ile birlikte o da ağlar. Daha sonra İa/İo kendini öldürür ve bedeni Magna Mater tarafından gömülür. İa/İo kanından mor menekşeler mezarından da badem ağacı meydana gelir. Magna Mater çam ağacını mağarasına taşır ve Agdistis ile birlikte Attis için ağıt yakar. Üç kader tanrıçanın isteğine rağmen Zeus, Attis’in tekrar dirilmesine izin vermez. Ancak bedeninin çürümemesine, saçlarının uzamasına ve küçük parmağının hareket etmesine izin vermiştir. Bunun üzerine Agdistis, Attis’in bedenini Pessinus’ta kutsar ve her yıl rahipsel kutlamalar ile onurlandırılmasına izin verir.”**

Bu anlatımda tanrıça, Kybele adı görülmez; Agdistis adı ile ön plana çıkar. Bu anlatımda, Tanrı Attis’in ölümü de diğer anlatımlara göre biraz daha farklıdır. Onun ölümü, tanrının kendisini bir çam ağacının altında hadım etmesi ile gerçekleşir. Buradaki Attis’in bedeninin yüne sarılması, Mart törenlerindeki bir uygulamanın temeli olmalıdır. Demek ki Kybele’nin hadım rahipleri, bu mitostaki Attis karakterini fazla önemsiyorlardı.

Ayrıca, Agdistis’in (Kybele), tanrı Attis’in cinsel organını toprak içerisine gömmesi, bu tanrının üremedeki gücünün göstergesidir.

F. Maternum,¹⁸⁹ Kybele-Attis mitosunda geçen ayrıntıların anlamını yorumlarken Kybele’yi toprağa Attis’i de topraktan çıkan ekine benzetir.

¹⁸⁸ Akça, 2004: 169.

¹⁸⁹ Özbayoglu, 1999: 236.

Kybele'nin Attis'e olan sevgisini de toprağın ekini sevmesine, tanrının hadım edilmesi cezasını da çiftçinin orakla olgun ekinleri kesmesiyle; tanrının ölümünü de kesilen ekinlerden düşen tohumların toprağa saklanması şeklinde niteler ve her yıl toprağa serpilten tohumların yıllık sürelerle yeşermesini de Attis'in yaşama dönmesi ile ilişkilendirir.

Attis'in cinsel organının toprağa gömülmesi sonucu menekşelerin ortaya çıkması nedeniyle; Adonis'in kanından menekşelerin oluşması arasında bir bağlantı kurulmuş olunabilir.

Julianus,¹⁹⁰ Kybele'nin eşi olan Attis'in hadım edilmesini, maddi dünyanın sonsuzluklarına doğru hızlı düşen Attis'in isteklerine gem vurulması olduğunu belirterek insanoğlunun da Attis gibi içindeki taşkınlığa gem vurmasıyla, bir olana erişebileceğini vurgular.

Servius:¹⁹¹ ***“Güzel çocuk Attis, Mater Magna'nın üst rahibidir. Şehrin kralı tarafından sevililiymiş ama onun bir zorbalık yapacağını anladığı zaman ormanlara kaçmış. Ancak kral tarafından bulunmuş ve kralın kendisine tecavüz etmesinden önce kralın cinsel organını kesmiş. Aynı şeyi ölmekte olan kralda Attis'e yapmış. Mater Magna'nın rahipleri bir çam ağacının altında ölmekte olan Attis'i bulurlar ve onu tanrıçanın tapınağına götürürler. Onu hayatta tutabilmek için her şeyi yaparlar ancak sonuç alamazlar. Attis'in cesedini gömerler, tanrıça da her yıl ona tören düzenler.”***

¹⁹⁰ Dürüşken, 2000: 75.

¹⁹¹ Akça, 2004: 178.

IV. BÖLÜM

KYBELE-ATTİS KÜLTÜ'NÜN KÖKEN SORUNU

4.1. Paleolitik Çağ (M.Ö. 100.000–7000)

Paleolitik¹⁹² Çağ (Eski Taş Çağı), avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan, mağaralarda, kaya sığınaklarında yaşayan insanların bıraktıkları maddi kültür kalıntılarından (çakmaktaşının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletler) adını almıştır. Diğer yandan, insanların yaşam biçiminin henüz besin üretimi aşamasına erişemediğine bakılarak, bu kültür evresine “Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi” adı da verilmektedir.¹⁹³ Bu çağda yaşayan insanlar bu sürede hayvanları avlayıp, meyve, tohum ve bal toplayarak yaşamışlardır. Bu yaşam biçimi, işbölümü, kurnazlık, yardımlaşma ve zekâyâ dayanmaktadır.¹⁹⁴

A. Ribard,¹⁹⁵ erkeklerin avcılık ile uğraştıkları zamanlarda kadınların toplanan hayvanların derilerini dikmek, süs eşyaları yapmak ve kırmızı aşı boyasıyla boyanmak suretiyle yaşadıkları klanı kötülüklerden ve tehlikelerden korumaya çalışmaları gibi büyük işler edinmelerinin onları klan önünde saygın bir konuma taşıdığını; kadının doğurganlığının klanın gelişmesini ve geleceğini sağladığını ve bunun neticesinde de klanda çalışanların artması ile klanın güçlendiğini ve kadınların da klan içerisindeki otoritesinin ve saygınlığının arttığını belirtir.

Ancak kadınların bu kadar çok görev yüklenerek, Paleolitik toplum içerisindeki güçlü bir konuma sahip olmaları konusu tartışmaya açıktır. Çünkü o dönemde yaşayan insanların yaşamalarını sağlayacak yiyeceklerin büyük

¹⁹² Paleolitik kelimesi, Yunanca palaios=eski ve lithos=taş kelimelerinin birleşmesinden oluşur (Umar, 1999: 2.).

¹⁹³ Dinçol, 1982: 12.

¹⁹⁴ Yıldırım, 1996: 7.

¹⁹⁵ Ribard, 1983: 8.

bir bölümünün erkekler tarafından temin edilmesi, erkeğin de buradaki gücünü gösteriyor ve toplumun üzerinde kadının olduğu kadar; erkeğin de söz sahibi olduğunu anlatıyor. Bunun içinde, bu çağda ne erkeklerin ne de kadınların mutlak otoritesinin olduğunu söylemek doğru olmamalıdır. Zira o dönemin sosyal yapısını göz önüne aldığımızda kadın ve erkeğin birlikte bir otoritesinin olduğunu; ancak onların ayrı görevler üstlenmelerinden dolayı farklı yönlerden üstünlükleri olmalıdır.

A. Morali-Daninos'a¹⁹⁶ göre ise, kadınlar avcılık ve toplayıcılığın olduğu zamanlarda erkekleri önemsiyorlardı; ancak avcılığın yerini topraktan ürün elde etmek ve hayvancılık alınca erkekler önemini yitirir ve kadınlar erkeklere gösterdikleri saygıyı göstermemeye başlarlar; sosyal konumları artar ve oymak mülküyetinin ve özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla kadınların sözü geçmeye başlar.

Paleolitik Çağ insanların yaşam şartları günümüzdeki kadar kolay değildir. Onların yenilebilecek bitkiler ve avlanacak hayvanlar bulması iklim şartlarına göre değişir. Mevsim kış olduğunda yiyecek bulmak çok zordur. Bu zorlu yaşam biçimi beraberinde onların maveniyata bağlı düşüncelerini de şekillenmiştir. Maneviyata bağlı düşüncelerini de etkilemiştir. Onlar, yaşamın sonu, doğumu sürdüren güç (yumurta, tohum, kan), öldükten sonra yaşam, yeniden doğum gibi soyut kavramları irdelemeye başlamışlar;¹⁹⁷ bunun neticesinde de mağara duvarlarına işlenen kadın resimleri, tanrıça heykelcikleri... vs. ortaya çıkmıştır.

Mağara duvarlarına yapılan kadın resimleri ve küçük fildişi kadın heykelcikleri, kadının simgeleştirilmiş doğurganlığını ululamak içindir. Çünkü insanları, eşyayı yakalayıp ele geçiren kendine mal eden gizli güçtür. Büyücülük, avcılığı daha verimli yapmaya, kadınları daha doğurgan etmeye yöneliktir.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Morali-Daninos, 1965: 13-14.

¹⁹⁷ Cıbroğlu, 2004: 29.

¹⁹⁸ Ribard, 1983: 9.

Böylelikle de onlar, avlanmadan önce mağara duvarlarına hayvan figürleri, kadın vücutları, çizmişler. Avın ve toplanan ürünlerin bol olmasını dilemişlerdir.

Başka bir şekilde duruma bakarsak, kadınların mağara duvarlarına çıplak ve cinsel uzuvları belirtilmiş şekilde betimlenmeleri, o çağdaki erkek nüfusun kadınlara düşkünlüğünü de vurguluyor olabilir. Zira bazı bilim adamlarının Venüs heykelciklerini Paleolitik Çağ'ın erotizmi olarak yorumlamaları¹⁹⁹ da bu fikre dayanır.

Paleolitik Çağ'ın mağara duvarlarına çizilen iri göğüslü, tombul vücutlu kadın resimleri zamanla değişime ve gelişime uğrayarak ilkel görüntülerinden sıyrılarak, bereketlilik ve doğurganlık ile ilgili Ana Tanrıça heykellerine, idollerine dönüşmüş olmalıdırlar. Büyük olasılıkla buradaki formlar, Frigler'deki tanrıça Kybele'ye ikonografik açıdan olmasa da; anlayış olarak etkilemiştir. Ayrıca burada anlatacağımız Venüs heykelcikleri, Ana Tanrıça kültünün en erken temsilcileri olmaları açısından önemlidirler ve bunun içinde onlara değinmemiz önceliklidir.

F. Hançar'a²⁰⁰ göre: ***“Düşünce tarihi açısından son dönem Paleolitik Venüs heykelcikleri kadının yaşamın başlangıcı ve devamlılığın vücut bulması ve kendisinin bir formu olmayıp bütün formları kapsayan dünyevi maddenin ölümsüzlük simgesi olarak gören ölümsüz ritüel ideanın saptanan en eski ifadesidir.”***

Başka bir araştırmacı ise,²⁰¹ bu heykelcikler ile tropik bitki yetiştiren toplumlar arasında bir bağlantı kurar; daha sonraki dönemlerde tarımla uğraşan toplumlarda da, Toprak Ana ya da Yüce Anne olarak varlık gösteren Ana Tanrıça ile aynı olduklarını söyler.

¹⁹⁹ Campbell, 1992: 310; Morali-Daninos, 1965: 12-13.

²⁰⁰ Campbell, 1992: 312.

²⁰¹ Campbell, 1992: 311.

M. Eliade:²⁰² ***“Bu heykelciklerin dinsel işlevini saptamaya olanak yoktur. Bu anlamda kadının kutsallığını, dolayısıyla tanrıçaların büyüsel, dinsel güçlerini temsil ettikleri varsayılabilir.”***

Fransa'nın güneydoğusunda, Sibirya'da, Baykal Gölü'ne ve Kuzey İtalya'dan Ren Nehri'ne kadar oldukça geniş bir alanı kaplayan Son Buzul Çağı'na ait, boyları 5-25 cm. arasında olan fildişi, kemik ve taştan yapılmış “Venüs” olarak adlandırılan kadın heykelcikleri,²⁰³ Ana Tanrıça olgusunun şekillenmesi açısından tarihin en eski eserleri olarak bilinir. Kybele'nin bereketlilik ve verimlilik sağlayıcı özelliği, onun kökenini incelerken Venüs olarak adlandırılan doğurganlık ve bereketlilik ile ilgili tanrıçaları değinmemizi gerekli kılar. Bunlardan: Laussel (Dordogne), Willendorf, Lespuque Venüsleri; Sovyetler ve Çekostavakya'daki bereket tanrıçaları en dikkat çekici olan örneklerdir.

Laussel (Dordogne) Venüsü, (Resim: 12) Güney Fransa'daki bir kaya sığınağının duvarına yapılmıştır. Vücudu çıplaktır. Tombul vücutlu, geniş kalçalı, iri, sarkık göğüslüdür. Sol eli ile karnını tutarken; sağ eliyle de bir boğa²⁰⁴ boynuzunu havaya kaldırmaktadır.²⁰⁵ Üzeri kırmızı boya ile boyanmıştır.²⁰⁶

Bu tanrıçanın, eli ile karnını tutması geleneğinin uzantısının Neolitik Çağ Anadolu'sunda Çatalhöyük ve Hacılar'da kadın heykelciklerinde devam ettiği görülür. Bu özellik, kadının doğurganlık özelliğinin olduğunu gösteriyor.

Laussel Venüsü'nün eliyle bir boğa boynuzunu tutması, boğa boynuzunun erkek tanrının simgesi olabileceğini düşündürüyor. Erkek tanrılar, boğa kültü ile ilişkilidir.²⁰⁷ Muhtemelen bu kadın, elinde tuttuğu boğa

²⁰² Eliade, 2003: 33–34.

²⁰³ Eliade, 2003: 33.

²⁰⁴ Bu boynuz, bir bizona da ait olabilir.

²⁰⁵ Camphell, 1992: 308.

²⁰⁶ Camphell, 1992: 308.

²⁰⁷ Üst Paleolitik Çağ mağaralarında ana tema olarak işlenen boynuzlu hayvan kompozisyonlarının böyle bir şekilde gündeme getirilmeleri; bundan sonra gelen uzun zaman dilimlerinde-Neolitik, Kalkolitik, hatta Bronz Çağı ve ondan sonraki dönemlerde-tarih sahnesine yerleşecek olan son derece köklü inanışların habercisidir. İnek/boğa kültürünün daha bu çağlarda başlamış olduğu anlaşılmıştır (Ateş, 2002: 55.).

boynuzuyla cinsel birleşmeye dayalı dinsel bir töreni gerçekleştiriyordu. Bu uygulama sonrasında tanrı ve tanrıça birbirine kavuşmuş olmalıdır. Böyle bir varsayım kabul edilebilirse, Paleolitik Çağ'da tanrıça ve boğa ya da ona ait bir parça ile temsil edilen tanrı arasındaki cinsel birleşme, Kybele ve Attis törenlerinde, tanrı ve tanrıçanın cinsel birleşmesi anlayışının uygulanma amacı ile aynı olmalıdır. Nitekim tanrının boğa hayvanı ile ilişkilendirilmesi, onun bu hayvan gibi cinsel güç ve istekliliğinin fazla olmasından olmalıdır. Bu isteklilikte, tanrıça ile birleşme sonunda son buluyor.

Ayrıca, Anadolu'daki ikiz tanrıça örnekleriyle benzerlik taşıyan bir eserin Laussel'de bir kaya kabartmasında da bulunması, (Resim: 13) farklı bölgelerde bulunan eserlerin ortak bir temaya sahip olması açısından dikkat çekicidir. Buradaki durum, bir yumurtanın bölünmesinin simetrik kadın kompozisyonlarıyla anlatılmış olduğunu gösteriyor.²⁰⁸

Willendorf Venüsü, (Resim: 14) Aşağı Avusturya'da, bir lös birikintisinin içinde bulunmuştur. Yumuşak yumurtamsı kireçtaştan yapılmıştır. 11 cm. boyunda, kollarını göğsünün üzerinde birleştirmiş çıplak kadın heykelciğidir.²⁰⁹ Göğüs ve kalçaları aşırı gelişmiş (steotopijik form) yapıdadır. Kolları, balon gibi şişkin göğüslerinin iki yanında şerit gibi uzanmaktadır.²¹⁰ Göbek deliği ve cinsel organı belirgindir. Kafası oval, saçları belirtmek için kazıma çizgiler ve delikler kullanılmış olmalıdır. Bu eser, ilkel dönemin insanların çoğalması ve doğum bereketini temsil ediyor olmalıdır. Willendorf Venüsü'nün kırmızıya boyanmış olması²¹¹ bu eserin bir ayin eşyası ve dinsel uygulamalarla ilintili olduğunu gösteriyor.²¹² Anadolu'da Willendorf Venüsü ile karşılaştırılabileceğimiz Amik ovasından, Tell el Şeyh kazılarında ele geçirilmiş bir kadın heykelciği,²¹³ Avrupa'da olduğu kadar Anadolu'da da kadının doğurganlığını, üretkenliğinin önemsenen bir tema olduğunu göstermesi açısından güzel bir örnektir.

²⁰⁸ Ateş, 2002: 72.

²⁰⁹ Thomson, 1983: 261.

²¹⁰ Campbell, 1992: 348

²¹¹ Thomson, 1983: 261.

²¹² Ateş, 2002: 81.

²¹³ Kınal, 1962: 18.

Lespugue Venüsü, (Resim: 15) Orinyasgen Çağ, mamut dışından imal edilmiştir. Aşırı gelişmiş göğüs ve kalçalı (steotopijik form), ilkel bir Ana Tanrıça, bereket tanrıçası kültünün çok erken bir belirtisine işaret eder.

Doini Vestonice bereket tanrıçası, (Resim: 16) Çekoslovakya'dan Unterwisnitz'de bulunmuştur. Çıplaktır. Kalçaları ve göğüsleri aşırı bir şekilde büyük işlenerek abartılmıştır. Göğüsleri sarkıktır. Vücut hatları kazıma çizgiler ile verilmiştir.

Sovyetler Birliği, Gagarino'dan bereket tanrıçaları, (Resim: 17) çıplak, iri göğüslü, geniş kalçalı ve göbeklidirler (steopijik form form). Vücutları orantısızdır. Onların bu görüntüsü kadınların doğurganlığına dayanan bereketliliği simgeliyor olmalıdır.

Ancak buradaki kadın heykelciklerinde önemli bir nokta dikkati çeker. Hepsinin yüz uzuvları belirtilmemiştir.

M. Ateş,²¹⁴ yüzleri belirtilmeyen bu kadın heykelciklerinin, üreme organlarının ön plana çıkarılmasının doğumun biyolojik evreleri ile (hamilelik dönemi) ile ilgili olduğunu düşünür.

Tanrıçaların iri göğüsleri ve dolgun vücut yapısı, kadının doğurganlığını üretkenliğini ve besleyiciliğini simgeliyor olmalıdır. Bu eserlerin, bereketlilik ve verimlilik ile ilişkisi dışında, Tanrıça Kybele ile benzeyen başka bir özellikleri bulunmuyor gibi görünüyor. Biz bunu bildiğimiz halde bereketlilik ve verimlilik ile ilgili Ana Tanrıçaların en erken örneklerini Kybele'nin kökenini incelerken gerekli bir ayrıntı olarak gördük. Böylelikle de bereketlilik, doğurganlık ile ilgili Ana tanrıçaların değişik yerlerde de olsa aynı özellik çerçevesinde şekillenmiş olduğunu anladık.

Venüs heykelcikleri dışında istiridyeye-inci kültü de doğum ya da yeniden doğum ile ilişkili olmasından dolayı önemlidir. Tüm Üst Paleolitik Çağ'a damgasını vuran inci-istiridyeye kültü mezarlarda kadın-ay-su yeniden oluşum kavramlarını bir arada kullanarak ölüm ve yeniden doğum fikrinin sembolik nesneler vasıtasıyla anlatılmaya çalışıldığı görülür. Bu eşyalar, mezarlarda

²¹⁴ Ateş, 2002: 79.

ölü hediyesi olarak kullanılmışlardır. Bundan da Üst Paleolitik insanlarda da ölümden korkma ve hayata geri dönme arzusunun gelişmiş olduğunu anlayabiliyoruz.

İstiridye dışında, mezar içindeki ölünün doğu-batı yönünde yatırılması, kırmızı aşı boyası ile boyanması; onların yeniden doğmalarının istenmesindendir. Bu davranışlar, dünyayı anne, gömülmeyi toprağın rahmine yeniden dönüş olarak gören anlayışın çok eski tarihlerde de kabul edilmiş bir düşünce olduğunu gösterir.

Sonuç olarak, Paleolitik Çağ'da öldükten sonra yeniden canlanma anlayışının olması, en ilkel toplumlarda dahi olsa, zaman ve mekân fark etmeden ölüm korkusunun geçerliliğini ilelebet koruyacağını gösterir. Attis mitosunda Attis'in ölmediği ve her yıl yeniden canlandığı şeklindeki anlatımda da aynı anlayış görülüyor. Bu, tanrının yeniden canlanmasından ötürü, Frigyalılar'ın mutlu ve sevinçli olması da insanların ölüme karşı çaresiz kalması duygusundan kaynaklanıyor. Burada da isticiridye kabuklarının mezara konulması, ölünün kırmızı aşı boyası ile boyanması onu yeniden hayata döndürerek, canlı haline kavuşturulmak ve üzüntülerden kurtulmak için olmalıdır.

Ayrıca, Paleolitik Çağ'da kadın temalı duvar resimlerinin olması, onların sadece cinselliğinden ya da doğurganlığından ötürü olmamalıdır. Muhtemelen onlar, kutsal varlıklar olarak görüldüklerinden ötürü de önemsenmişlerdir. Çünkü Paleolitik toplumlarda erkekler avlanmaya gittiklerinde evlerinin, çocuklarının bakımını eşlerine bırakıyorlar; onlara önemli mesuliyetler yüklüyor olmalıdırlar. Uzun bir süre evlerine dönemeyen erkekler, av bulana kadar yiyecek temini için dolaşıyorlar. Genelde Paleolitik insanların ataerkil oldukları söylenir ama aynanın bir de diğer yüzüne baktığımızda durum hiçte öyle değildir. Onlarda da çocukların babası yerine geçerek, onları kötülüklerden koruyarak baba konumuna geçerek aile içi yönetimde söz sahibi oldukları ve bunun sonucunda da duruma bağlı erkek ve kadın egemenliğinin olduğu düşünülebilir. O zaman da bu duvar resimleri, kadınların gücünün duvardaki yansımasıdır.

4.2. Neolitik ve Kalkolitik Çağ

G. Childe'in "Neolitik Devrim"²¹⁵ olarak adlandırdığı, M.Ö. 9000–7000/6500 yılları arasında aşamalı olarak gerçekleşen²¹⁶ insanların toprağa tohum ekmeyi, ekilen toprakları işlemeyi öğrendikleri ve üretici konuma geçtikleri çağa, "Neolitik Çağ"²¹⁷ denir. Bu çağdaki insanlar, yaptıkları taş aletleri kum taşlarına sürterek perdelamayı öğrenmişler; ziraatı keşfetmişler ve domuz, öküz, koyun keçi gibi hayvanları evcilleştirmişlerdir. Bunun yanında, tarlalara ektikleri mahsülleri beklemek için tarla civarında yerleşmişlerdir. Böylelikle de yerleşik hayat biçimi doğmuştur.²¹⁸ Bu çağdaki toplumsal değişimlerden, manevi düşünceler de etkilenmiş;²¹⁹ kadın ile toprak birbirleriyle özdeşleştirilmiştir. Toprağın bereketi kadının doğurganlığı ile uyumlu görülmüş ve dolayısıyla da mahsulün bolluğundan kadınlar sorumlu tutulmuştur; çünkü yaratmanın sırrını onlar bilmektedir. Daha ileriki tarihlerde, sabanın keşfedilmesinden sonra, tarım çalışması cinsel birleşme ile özdeşleştirilmiştir.²²⁰

Neolitik Çağ'dan önce hayatın özü ve kutsallığı kan ve kemik ile temsil edilirken, bu çağda onların yerini sperm ve kadın alır. Ayrıca kadının kutsallığı ön plana çıkar. Çünkü kadınları bitkilerin evcilleştirilmesinde belirleyici rol oynadıkları için, ekili tarlaların sahipleri olurlar ve bu da onların toplumsal konumunu yükseltip anayerlilik²²¹ gibi özgül kurumlar yani kocanın eşinde oturması gibi bir kurum ortaya çıkarır.²²²

Tanrıça Kybele ve tanrı Attis'in Anadolu'daki kökenini incelememiz gerektiğinde öncelikli olarak Neolitik Çağ Ana Tanrıça heykelciklerine ve

²¹⁵ Eliade, 2003: 55.

²¹⁶ Eliade, 2003: 55.

²¹⁷ "Cıvalı Taş Devri", "Yeni Taş Devri", "İlk Üretim Evresi" gibi isimlerin verildiği bu dönem, iklim koşullarındaki değişimin etkisinde kalmıştır. Şöyle ki günümüzden yaklaşık 11–12 bin yıl kadar önce "würm" buzul örtüsünün eriyip yok olması ile dünyamızın iklim ve doğal çevre koşullarının, yaklaşık bugünkü halini aldığı kabul edilir (Yıldırım, 1996: 12.).

²¹⁸ Kınal, 1962: 13; Yıldırım, 1996: 12.

²¹⁹ Eliade, 2003: 56

²²⁰ Eliade, 2003: 56–58.

²²¹ Anayerlilik, kocanın evlilikten sonra karısının ailesinin yaşadığı yere yerleşmesine dayalı bir evlilik düzenidir.

²²² Eliade, 2003: 58.

onlara eşlik eden figürlere bakmamız gerekmektedir. Bunlardan Neolitik Çağ'ın Anadolu'daki önemli yerleşim merkezlerinden Çatalhöyük ve Hacılar'dan çıkartılmış Kybele-Attis'e köken teşkil edebilecek eserlerin incelenerek yorum yapılması gerekmektedir.

Adını kuzey ucundaki çatallanan yoldan alan²²³ Çatalhöyük, Konya ili Çumra ilçe merkezinin 11 km. kuzeyindedir.²²⁴ Bu höyük, “doğu ve batı” olmak üzere iki yerleşme yerinden oluşur. Erken Neolitik Çağ tabakaları doğudakindedir. Şimdiye kadar kesintisiz toplam 14 yapı katı incelenebilen Doğu Çatalhöyük'ün Erken Neolitik Çağ yerleşmesi binden fazla konut ve 5–6 bin kişiyi bulduğu sanılan nüfusuyla Yakın Doğu'nun bilinen en büyük köy ya da kasabalarından biri durumundadır. Yaklaşık olarak M.Ö. 7000–6500 yılları arasına tarihlenen höyüğün bu döneme ilişkin küçük bir bölümü kazılabılmıştır. Bu nedenle elde edilen sonuçlar doyurucu olmaktan uzaktır.²²⁵

Çatalhöyük'te dinsel açıdan boğa kültü ve Ana Tanrıça motifi çok ünlüdür. Aynı zamanda insanın tapınma gereksinimleri sonucu ortaya çıkan ve tapınakların temelini oluşturan “shrine” adı verilen kutsal alanlarda, yapı kompleksleri içinde yer almıştır. Bu alanlarda, pişmiş toprak ve taştan yapılmış heykelcikler ile kabartmalar ele geçmiştir. Bunlar büyük çoğunlukla tapınakların bezemelerini de oluşturan unsurlardır.²²⁶ Tapınaklarda bulunan kült heykelcikleri Çatalhöyük'teki Neolitik Çağ dinini anlamak için en değerli kaynaktır ve heykelcikler Neolitik yerleşme yerlerinin çoğunda olduğu gibi yalnızca Ana Tanrıça'dan oluşmayıp eril bir tanrıyı da simgelerler.²²⁷

Buradaki heykelciklerde erkek figürlerine oranla kadın figürleri daha fazladır. Bunlarda her yaş grubu temsil edilmiştir. Figürinler arasında genç kızlar ve erkeklerle yaşlı kadınlar ile erişkin erkekler, insanlarla hayvanların bir arada tasvirlerine de rastlanmaktadır.²²⁸

²²³ Mellart, 2000: 9.

²²⁴ Sevin, 2003: 49.

²²⁵ Sevin, 2003: 49.

²²⁶ Kulaçoğlu, 1992: 10; Mellart, 2000: 139.

²²⁷ Mellart, 2000: 138.

²²⁸ Dinçol, 1982: 13.

Çatalhöyük'teki kadın heykelcikleri genelde:

1. Genç kadınlar
2. Çocuklu ya da çocuk doğuracak kadınlar
3. Yaşlı kadınlar

Erkek heykelcikleri:

1. Genç Erkekler (belki tanrıçanın oğlu)
2. Yaşlı ve sakallı erkekler, şeklinde tasvir edilmiştir.

Ayrıca figürünler arasında genç kızlar ve erkekler ile yaşlı kadınlar ve erişkin erkekler, insanlar ile hayvanların bir arada tasvir edilenlerine de rastlanmaktadır.²²⁹

J. Mellart, Çatalhöyük'ten çıkarılan kadın heykelcikleri ve kabartmaların Ana Tanrıça kültünün öncüsü olduğu görüşündedir. Onun bu görüşünü destekleyen birçok bilim adamı onun izinden gitmişlerdir.²³⁰

Ancak onun görüşüne karşıt bir görüş olarak L. E. Roller,²³¹ burada görülen kadın heykelciklerinin Ana Tanrıça kültünü temsil ettiğini söylemenin erken olduğu görüşündedir.

Bizim düşüncemize göre ise, buradaki iri, tombul vücutlu, cinsel uzuvları abartılmış (steotopijik) yapıdaki kadın figürleri ve heykelcikler, kadınların üreme ve doğurganlık gücünden ötürü kutsal, tapınılan varlıklar getirilmesini sağlıyor. Dolayısıyla da bu, Ana Tanrıça kült anlayışının burada görüldüğünü vurguluyor.

Çatalhöyük'teki kadın heykelcikleri, genellikle iri göğüslü, koca göbekli, şişman bir vücut yapısına sahiptirler. Bunlardan bazıları elleri ile göğüslerini, (Resim: 18) karınlarını tutmaktadırlar. Elleri ile göğsünü tutanlar, çocuğuna süt veren anne anlayışını; karınlarını tutanlar ise çocuk bekleyen hamile

²²⁹ Kulaçoğlu, 1992: 10.

²³⁰ Roller, 2004: 49.

²³¹ Roller, 2004: 50.

kadınları simgeliyordur. Bu durum, onların bereketlilik, doğurganlık ve üremedeki işlevinden kaynaklanan kutsallığından olmalıdır.

Çatalhöyük'te Ana Tanrıça Kybele ve onun sevgilisi Attis ile benzerlikler taşıyan tanrıçalar aşağıda verilmiştir.

Leoparlı tahtında oturan Ana Tanrıça heykelciği, (Resim: 19-20) II. tabakadan çıkartılmıştır. M.Ö. 6. binin ilk yarısına tarihlenir. Pişmiş topraktan imal edilmiştir.²³² Tanrıça, iri göğüslü, tombul vücutlu (steotopijik) bir yapıya sahiptir. Tahtının iki yanında panter ya da aslan olması muhtemel kedigillerden iki hayvan betimlenmiştir. Tanrıça elleri ile onların başını tutar. Bu da, onun hayvanlar üzerinde bir yaptırım gücünün olduğunu yani hayvanlar hakimesi (potnia theron) olarak betimlendiğini gösteriyor olmalıdır.²³³ Onun bacaklarının arasında, insan başına benzeyen bir parça vardır. Bu parça, büyük olasılıkla yeni doğacak bir bebeği simgeliyordur. Onun tanrıçanın bacaklarının arasında olması da bunu ispatlıyor. O halde doğum, kadının bereketliliğini, üretkenliğini ve aynı zamanda da erkek karşısındaki gücünün simgesidir. Nitekim doğurganlığın yalnızca kadınlara verilmesi, onları kutsanmış varlıklar haline getirir. Burada da onu görüyoruz.

Ancak kadının doğurganlığının işlev kazanması için bir erkeğin doğumdan önce kadınlara birleşmesinin gerekliliğini gözden kaçırmamak gereklidir. Belki de burada kadınları simgeleyen Ana Tanrıça'nın yalnız başına doğurganlıktaki rolünün etkin olamayacağı bilinmiş ve bir erkek tanrının oluşması için ilk adımlar atılmıştır.

Demir Devri'nde de buna benzer bir düşüncenin olabileceğini varsaydığımız da, Ana Tanrıça olarak nitelendirdiğimiz tanrıça Kybele'nin yanında yer alan erkek tanrıyı -Attis'i- tanrıçanın kadın olarak üretkenliğinin ve verimliliğinin işlev kazandırıcısı olarak görebiliriz. Ayrıca, Attis'i Kybele'nin oğlu olarak düşündüğümüz de, leoparlı tahta oturan tanrıçanın bacaklarının arasındaki bebeği de onun öncü karakteri olarak nitelendirebiliriz. Zira

²³² Kulaçoğlu, 1992: 172.

²³³ J. Mellart, leopar, aslan gibi yırtıcı hayvanlar ile birlikte betimlenen tanrıçaları, hayvanlar hâkimesi (potnia theron) olan Kybele ile ilişkilendirir (Vermaseren, 1977: 15.).

Kybele'nin verimlilik ve bereketlilik özelliği, onun doğurganlık, üreme ile ilgili tanrıçalar ile ilişkilendirmemize nedendir.

Ancak buradaki görüntüyü bir tanrıçanın doğum yapması olarak düşünmek daha akla yatkındır. Muhtemelen buradaki doğum olayı ile bereketlilik ve verimlilik ile ilgili ilişkili kadının doğurganlığı vurgulanmıştır.

Z. İndirkaş,²³⁴ buradaki doğum yapma eylemini tohumların yeryüzünde filizlenmesi ile ilişkilendirir.

Bu düşünce, kadının cinsel birleşmenin ardından erkeğin tohumlarıyla hamile kalmasını, toprağa atılan tohumların belli bir süreden sonra yeryüzüne çıkması ile bağlantı kurulması ile oluşmuştur. Bu açıdan da kadın ile toprak aynı özelliklere sahip olarak görülür.

J. Mellart,²³⁵ bu tanrıçayı olasılıkla erkek olan çocuğu doğururken betimlendiği şeklinde yorumlamıştır. Tanrıçaların hemen altına yerleştirilmiş koçbaşları, onun doğurduğu çocuğu simgelemek için yapılmış olmalıdır. Demek ki Neolitik Çatalhöyük'te koçbaşı, küçük yaştaki erkek tanrıları simgelemiş oluyor. Belki de, günümüzde erkek çocuklarına “koç gibi çocuk” denilmesi bu anlayışın devamı olabilir. Tanrıçanın oğlunun simgesinin koçbaşı olması dikkatimizi bir noktaya çeker. Bu nokta, tanrıyı simgeleyen baş ile Criobolium töreninde Attis'e kesilen hayvanın aynı türden hayvana (koç) ait olmasıdır.

Çatalhöyük'teki Ana Tanrıça-leopar birlikteliğini gösteren eserler gibi Babil, Girit, Hitit ve Frig tanrıçaları da leopar/aslan türü yırtıcı hayvanlar ile ilişkilidir. Onların bu ilişkisi, tanrıçalar ile leopar/aslan türü yırtıcı hayvanların arasında ne tarz bir ilişkinin olduğunu düşündürüyor. Ayrıca tahta oturan Ana Tanrıça'nın iki yanında yer alan leoparlar ile Frigler'e ait kaya anıtları ve Kybele'nin atribülerinden olan aslanlar arasında bir ilişki olacağı düşünülmelidir. Nitekim buradaki leoparlar zamanla aslan formuna

²³⁴ İndirkaş, 2001:4.

²³⁵ Mellart, 2000: 121 (Resim 83'ün altındaki açıklama yazısından alıntı).

dönüşmüş²³⁶ ve Frigya'daki kaya anıtlarında varlıklarını devam ettirmiş olabilirler.

Ayrıca, stilize bir Ana Tanrıça heykelciğinin (Resim: 21) renginin siyah olması ve üzerinde kazıma çizgiler ile kadına benzer yüz uzuvlarının belirtilmesi, bu heykelcik ile Kybele tapınımında etkin bir rol oynayan siyah idolün renginin ve görüntüsünün arasında bir bağlantı olduğunu düşündürüyor. Muhtemelen bu benzerlik, şans eseri olmalıdır. Ancak bu benzerliği, Çatalhöyük'ten alınan idol şeklindeki Ana Tanrıça formunun, kültürler ve zamanlar arası geçiş yaparak, Frigler'de de varlığını devam ettirmiş olabileceği şeklinde de açıklayabiliriz.

F. Işık,²³⁷ bu esere benzeyen başka bir Çatalhöyük yapıtının sivri kısmına kaş ve gözün yapılmasının ardından oluşan görüntüsünün onu ilkelliğe itmediğine, sadece biçimde değişkenliğe götürdüğünü söyler ve Frig Kybele'sini simgeleyen siyah idolün de aynı anlayıştan doğduğuna değinir.

Bu eserlerden başka birbirlerine sarılmış kadın ve erkek tanrı çifti, bir çocuğa sarılmış kadından oluşan dört figürlü kabartma eserde, (Resim: 22) önemlidir. Bu birbirlerine sarılmış erkek ve kadın, kutsal evlilik (hieros gamos) ile ilişkilendirilmiş²³⁸ olmalıdır. Muhtemelen bu sahnenin yanında yer alan bir anne ve çocuğunun kucaklaşmasını gösteren sahne, kutsal evliliğin ardından gerçekleşen cinsel birleşme sonrasında bir bebeğin oluştuğunu gösteriyordur.

J. Mellart,²³⁹ bu dörtlü figürü, solda bir çiftin birleşmesi, sağda da erişilen amaç (çocuk) olarak düşünür. Bu birleşmeyi kutsal evliliğin en erken betimlemelerinden biri olarak yorumlar.

Ancak bunu söylememiz bizim için ne kadar doğrudur; tartışılabilir. Çünkü birbirine sarılmış kadın ve erkeği gösteren her eseri kutsal evlilik ile ilişkilendirmek biraz düşünülmesi gereken bir konudur. Biz, kutsal evlilik ile

²³⁶ F. Işık: "Ana Tanrıçayı simgeleyen aslan, Çatalhöyük'te leopar benzeriyle başlayarak, aslında onunla özdeşleşen en güçlü yabanildir." (Işık, 1999: 12).

²³⁷ Işık, 1999: 16.

²³⁸ Kulaçoğlu, 1992: 165 (2 No'lu eser).

²³⁹ Mellart, 2000: 141.

ilgili temaların Sümerler’de, Hititler’de ve Yunanlılar’da olduğunu bildiğimiz halde Neolitik Çağ’daki bu sahne ile kutsal evlilik arasında bağlantı kurarken aradaki zaman boşluğunu ve bu zaman boşluğu içerisindeki dönemde yazının bulunmamasını hesaba katmalıyız. Bunun içinde bu yakıştırmayı yaparken biraz daha temkinli yaklaşmak durumundayız.

Başka bir şekilde oluşturduğumuz varsayımımıza göre de, çocuğuna sarılmış tanrıçayı annelik özelliği taşımasından dolayı, tanrıça Kybele ile ilişkilendirebiliriz. Çünkü Kybele, Attis’in sevgilisi olduğu kadar annesi olarak da nitelendirilir. Bunun içinde onların arasındaki ilişkinin buradaki gibi ana-oğul ilişkisi içerisinde olduğunu düşünebiliriz.

İkiz tanrıça heykelciği, (Resim: 23) mermerden imal edilmiştir. 17.2 X 9.7 cm. ölçülerine sahiptir. VIA tabakası, 10 No’lu tapınakta bulunmuştur. Tanrıçalar, birbirine yapışıktır. Çift gövdede yalnızca iki kol işlenmiştir. Oturur durumdadırlar. Başlarda, burun ve gözler çizgi halinde işlenilmiştir. Göğüsler kabartma, kollar göğüsler altında tutturulmuştur. Blok şeklindeki gövdenin alt kısmında, yatay bir çizgiden oluşan bir bant görülmektedir. Eser, M.Ö. 6. binin ilk yarısına aittir.²⁴⁰

Buradaki eserin yapılış amacı hakkında iki farklı yorum yapılabilir:

1. Yorum: Bir gövdeden çıkan iki ayrı baş, kadının doğum yapmasından sonra, onun vücudundan bir bebeğin olacağını simgeliyor olabilir. Bunu göğüslerden birini tutan elin bulunduğu tarafta olan başın diğerine göre biraz daha gövdeye uyumsuzluğundan ve başın bulunduğu taraftaki elin sanki annesinden süt isteyen bir bebek gibi sağ, göğsü tutmasından anlayabiliyoruz.

2. Yorum: İç içe iki insan şeklindeki görüntü, kadın ve erkeğin birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu; kadının erkekten ayrı düşünölemeyeceğini gösterir.

Bu çıkarımlardan, birinci yorum biraz daha akla yatkın gibi görölüyor. Çünkü ikinci yorumda ele aldığımız erkek ve kadın faktörünü

²⁴⁰ Kulaçoğlu, 1992: 167 (9 No’lu eser).

düşündüğümüzde, gövde de dört göğüsün bulunması, burada iki dişi varlığın olduğunu gösteriyor ve ayrıca iri göğüslerin kadınlığı simgelemesi, ikinci yorumumuzu çürütür. O halde, buradaki durumu, bir kadının kız çocuk doğurması şeklinde düşünebiliriz.

F. Işık,²⁴¹ bu heykelcik ile M.Ö. 3. binyıl son çeyreğinden Alacahöyük prens mezarından çıkarılmış altın ikiz tanrıça heykelciğinin (Resim: 24) arasında bağlantı kurmuştur; ve buradaki ikiz olma geleneğinin, Tunç Çağı yerleşim merkezlerinden Beycesultan'daki ikiz tapınaklarda, (Resim: 25) ikiz stellerde devam ettirildiğini belirtir; daha sonrada bu geleneğin Demir Devri'nde Frigya'ya özgü bir biçim aldığından, Midaskent'in kaya tahtları arkalıklarındaki resimler (Resim: 26) ile varlığını devam ettirdiğinden bahseder.

Buradaki tanrıçaların ikiz olması, Angdistis-Kybele ve Demeter-Persophone arasındaki ilişkiye paralel bir inanışın temellerinin erken zamanlarda atıldığını düşündürmesi açısından önemlidir.

Ayrıca, Alacahöyük ikiz tanrıçaların göğüslerinin yuvarlak iki delikle belirtilmesi, burada da kadının cinselliğinin ve doyuruculuğunun önemli bir tema olarak kullanılması geleneğinin devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Girit adasında Miken Uygarlığı'na ait anne ve kız, (Resim: 27) Yunan mitolojisindeki Demeter ve Persophone²⁴² birliktelikleri buradaki ikiz tanrıça geleneğinin devamı olabilir.

Z. İndirkaş,²⁴³ bu heykelciğin Ana Tanrıça ve kızını simgelediğine, burada Ana Tanrıça'nın iki anlamının bulunduğu, bunları yaşamın kaynağının ve onun var ettiklerinin bir arada betimlenmiş olması şeklinde yorumlar.

²⁴¹ Işık, 1999: 15.

²⁴² Demeter ve Persophone birlikteliği için bkz: Erhat, 2003: 85 (Demeter maddesi).

²⁴³ İndirkaş, 2001: 5.

M. Ateş,²⁴⁴ Üst Paleolitik Çağ Avrupası'ndaki kaya duvarlarında da bu heykelcik gibi ikiye ayrılan tanrıça formlarının olduğunu belirtir ve bunları yumurtanın bölünmesi ve doğum olgusunun başlangıcının göstergesi, bir insandan bir insanın oluşumu fikrinin anlatılması olarak yorumlar.

Çatalhöyük'teki sıva kabartmalarında tanrıçalar yalnızca insan şeklinde olarak betimlenmiştir, diğer taraftan erkek betimlemeleri için, eril üreme gücünün çarpıcı simgesi olan boğalar ve koçlar kullanılmıştır. Leoparlar ise, tanrı ve tanrıçaları simgelemekten ziyade onlara eşlik eden niteleyici varlıklar olarak görülür.²⁴⁵

Tapınak VI.1'den ele geçmiş duvar resminde (Resim: 28) büyükçe bir boğa başının üstünde ellerini ve ayaklarını yukarı doğru kaldırmış leoparı anımsatan tanrı ve tanrıça çifti vardır. Bu çift, tanrı ve tanrıça birlikteliğini göstermesi ve bir boğanın boynuzlarının üzerinde görüntülenmesi açısından dikkatle incelenmesi gereken bir malzemedir. Zira boğa gibi eril gücü temsil eden hayvanlara ait uzuvlar, tanrıların erken dönemlerde gösteriliş tarzını ve onların cinsel gücünü simgeler. Örneğin; Paleolitik Çağ Laussel Venüsü'ndeki bizon boynuzu gibi.

Leopar Tapınağı'ndaki (VI.B. 44) antitethik (karşılıklı) duran leopar çifti, (Resim: 29) düz kırmızı bir panel üzerindeki orta panoda yer alırlar, her birinin uzunluğu yaklaşık bir metredir. Soldaki daha tombul ve kısa bir dişi; sağdaki ise daha ince yapılı erkek olan leoparların kuyrukları kalkıktır ve başları birbirlerine dönüktür.²⁴⁶ Muhtemelen karnı şişkin olan hamile bir tanrıçayı sembolize ediyordur; onun karşısındaki karnı zayıf olan ise erkek tanrıyı simgeliyor olmalıdır. Zira birçok yapıda insan biçiminde betimlenen tanrıçanın bu tapınaktaki varlığı simgesel olarak bir çift leoparın bire bir büyüklükte kabartmaları ile ifade edilmiştir.²⁴⁷

²⁴⁴ Ateş, 2002: 72.

²⁴⁵ Mellart, 2000: 75.

²⁴⁶ Mellart, 2000: 91–94.

²⁴⁷ Mellart, 2000: 94.

Leopar türü yırtıcı hayvanların tanrıçalarla ilişkisini bildiğimizden bu hayvanın bir tanrıçayı simgelediğini düşünebiliriz. Onun hamile olması da Ana Tanrıçanın doğurganlık ile ilişkisini gösterir.

VIB tabakasındaki mabedin kuzey duvarında, boğa başlarının hemen üst kısmında bulunan arka ve ön bacaklarını yukarı doğru kaldırmış leopar kabartması, (Resim: 30) leopar ve Ana Tanrıça arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Ayrıca burada leopar şeklinde gösterilen Ana Tanrıça'nın arka ayaklarının arasında boğa başlarının dizili olması da gözden kaçırmaması gereken bir diğer ayrıntıdır. Çünkü erken dönemlerde tanrıların boğa başıyla simgelendiğini biliyoruz. Burada da tanrıçanın bacaklarının arasında boğa başının bulunması, tanrıçanın bir erkek tanrı tarafından hamile kalmış olabileceği şeklindeki düşüncüyü destekliyor olması açısından önemlidir. Belki de burada gördüğümüz Ana Tanrıça'nın bir erkek tarafından hamile bırakmış olabileceği düşüncesi, tanrıların egemenliklerini uzun bir süreden sonra yeniden ele geçirdiklerinin göstergesidir.

J. Mellart,²⁴⁸ tanrıçanın bacaklarının arasındaki başı, koça ait olmalıdır şeklinde yorumlar ve onu koç doğuran bir tanrıça olarak nitelendirir.

Niş içerisinde gösterilen tanrı ve tanrıça çifti sayesinde, leoparın, tanrıçayı; tanrıyı da boğa başlarının simgeliyor olduğunu gösteriyordur. Bu şekildeki yaklaşım,²⁴⁹ bizi daha sonraki dönemlerde Anadolu'da yaşayan toplumların (Hitit, Frig) tanrı ve tanrıçalarını simgeleyen hayvanlara götürür. Hitit tanrıçası Hepat'ın, Frig Ana Tanrıçası Kybele'nin simgesi hep leopar/aslandır. Hitit baş tanrısı Teşup'un, Yunan baş tanrısı Zeus'u simgesi de boğadır. Böylece, leopar/aslan türü yırtıcı hayvanlar ile kadın tanrıların; boğa ile de erkek tanrıların ilişkilendirildiğini görüyoruz. Bunun nedeni hakkında birçok yorum bulunmasına rağmen; onların arasındaki ilişkinin türü netlik kazanamamıştır.

²⁴⁸ Mellart, 2000: 94.

²⁴⁹ Işık, 1999: 11–12.

Buradaki görüntü nedeniyle boğa adlı hayvan ile Attis arasında bir bağlantı kurulabilir. Çünkü Neolitik Çağ'dan sonra Tunç Çağı'nda yaşayan Hititler'de de boğa baş tanrının simgesidir. Hititler'de görülen tanrıyı simgeleyen boğa anlayışı, Frigler'de tanrıça Kybele'nin eşi Attis ile başka bir nitelik kazanmış olabilir. Bu özellikte onu, tanrıçanın yanında ona hizmet eden, sevgisini sonsuz gösteren erkek tanrı olmasını sağlamıştır. Böylece de erkek egemenliğine dayanan güç; tanrıçanın yanında daha aşağıda bir konum alması ile kadın (tanrıça) gücüne yenik düşmüş olmalıdır.

Ayrıca, buradaki niş içerisine tanrıça yerleştirilmesi anlayışının uzantısı, Frig kaya anıtlarındaki niş içerisine Kybele'nin simgesinin yerleştirilmesi olarak devam etmiş olabilir.

Neolitik Çağ'ın Çatalhöyük'ten sonra önemli yerleşim merkezlerinden birisi de Hacılar (M.Ö.5750)'dir. Bu yer, Burdur ilinin 26 km. güneybatısındadır²⁵⁰ Hacılar kazılarında 8 yapı katı tesbit edilmiş, bunlardan IX-IV. tabakalar Neolitik, V-I. tabakalarında Kalkolitik Çağ'a ait olduğu saptanmıştır.²⁵¹ Buradan çıkarılmış eserlere baktığımızda, kadın heykelciklerinde Çatalhöyük'teki Ana Tanrıça geleneğinin devam ettiğini görüyoruz.²⁵² Fakat burada Çatalhöyük'tekine oranla erkek heykelciklerinin sayısı yok denecek kadar azalmış; Ana Tanrıça heykelciklerinin sayısında da bir artış görülmüştür.²⁵³

Tanrıça figürleri, B. Kulaçoğlu'nun²⁵⁴ tasnifine göre:

1. Ayakta duran tanrıça heykelcikleri,
2. Oturan tanrıça heykelleri,
3. Uzanmış, dinlenir durumdaki tanrıça heykelleri,
4. Tahtında oturan tanrıça heykelcikleri,

²⁵⁰ Dinçol, 1982: 13.

²⁵¹ Kınal, 1962: 14.

²⁵² Kulaçoğlu, 1992: 11.

²⁵³ Dinçol, 1982: 13-14.

²⁵⁴ Kulaçoğlu, 1993: 26.

olarak dört grupta incelenebilirler. Genç kadın heykellerinde saçlar daima atkuyruğu şeklinde, yağlı kadınlarda ise topuz yapılmış olarak ifade edilmiştir. Erkek heykellerinin, Hacılar'da hiç bulunmamasına karşın, erkek çocuk tasvirlerine annesinin kucağında ya da tanrıçası ile birlikte yer verilmiştir.

Hacılar'daki tanrıça heykelcikleri ikonografik açıdan Çatalhöyük'tekiler ile benzerlik gösterir. Hacılar'ın oturan ve doğum anındaki tanrıçayı gösteren heykelcikleri Çatalhöyük'tekiler ile desteklenir.

Hayvanlarla ya da çocuklarla birlikte gösterilen kadınlarda; ayakta, oturmuş, uzanmış ya da doğum anında tasvir edilmişlerdir.²⁵⁵

Bu dönemde erkek heykelciklerinin sayısının, kadın heykelciklerine oranla azalması; patriyarkal (ataerkil) düzenden, matriyarkal (anaerkil) düzene geçişin olduğunu gösteriyor olmalıdır. Bu geçiş, avcılık-toplayıcılık ile uğraşan tüketici konumdaki insanların beslenmesi için gereken yiyeceğin teminini sağlayan erkeğin rolünün, topraktan mahsul alınması ve bitkileri yetiştirmeyi öğrenen halk tarafından kadınlara verilmesidir. Böylece de kadınların üretimdeki etkin gücü onları güçlendirmiştir.

Buradaki tanrı ve tanrıçalar hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra, bunlar arasında çıkan eserlerden Kybele ve Attis ile ilişkilendirilebilecek olanları incelemememiz ve onlar hakkında bilgi vermemiz yerinde bir davranış olacaktır. Bizde bunun için, Hacılar'dan çıkarılmış konumuz açısından önemli gördüğümüz eserlerden yola çıktık.

Kucağında leopar tutan tanrıça heykelciği, (Resim: 31) pişmemiş topraktan yapılmıştır. 5.3 X 5 cm. ölçülerine sahiptir. VI. tabakadan Q5 evinden çıkartılmıştır. Geç Neolitik Çağ'a (M.Ö. 6. bin ortaları) tarihlenir.²⁵⁶ Tanrıça bir tabureye oturmuştur; çıplak ve karın ve kalçaları geniş (steotopijik form) bir yapıdadır. Karın ve göğüs kısmına doğru uzanan bir yavru leoparı

²⁵⁵ Kulaçoğlu, 1993: 26.

²⁵⁶ Kulaçoğlu, 1992: 177 (50 No'lu eser).

göğsüne elleri ile bastırır. Gözler, Hacılar'a özgü badem şeklinde, kazıma çizgilerle belirtilmiştir.

Tanrıçanın yavru leoparı göğsüne bastırış tarzı, bir annenin bebeğine davranış şeklini anımsatır. O halde yavru leopar, tanrıçanın oğlunu (oğlu?), bebeğinin simgeliyor olmalıdır. Eseri bu şekilde düşündüğümüzde, Frigler dönemindeki leopar/aslan ile Kybele'nin ilişkisi düşündürücü bir hal alıyor. Çünkü buradaki leoparlar ile aynı cinsten gelen aslanların Kybele'nin kutsal hayvanı olduğunu biliyoruz. Peki, o zaman, buradaki Ana Tanrıça, leopar yavrusunu göğsüne niçin bebeği gibi bastırmıştır? Bunu bilememize rağmen, leopar yavrusunu bebek Attis'in oluşmasını etkileyecek bir tanrı olarak düşünebiliriz. Bu görüşe karşıt olarak, Ana Tanrıça'nın doğurganlığını vurgulamak için işlenmiş bir figür de olabilir.

Çocuklu Ana Tanrıça heykelciği, (Resim: 32) pişmiş topraktan yapılmıştır. Yangından dolayı rengi siyahlaşmıştır. Yük: 8 cm.; omuz gen: 7 cm., VI. tabakadan, Q5 evinden çıkartılmıştır. Geç Neolitik Çağ'a (M.Ö. 6. binyıl ortaları) tarihlenir. Tanrıça bacaklarını yana atarak oturmuştur. Steotopijik tiptedir. Sol eli ile göğsünü, sağ eli ile de çocuğu tutmaktadır. Yanında kendisini kucaklayan ve çocuğu vardır. Çocuk, sağ kolunu tanrıçaya atmıştır.²⁵⁷

Büyük olasılıkla burada bir kadının bebeğini emzirme sahnesi işlenmiş bulunmaktadır. Bu da kadının annelik özelliğinin, Neolitik Çağ'da da önemle vurgulanan bir tema olduğunu gösterir. Ancak bu eserin Ana Tanrıça olarak adlandırılması, onun yanındaki çocuğun da tanrı olarak nitelendirilmesini gerekli kılıyor. Eğer bunları tanrıça ve oğlu olarak nitelendirirsek, başka bir eserde yavru bir leopar olarak görüldüğü düşünülen tanrı Attis'in Neolitik öncüsü, burada bir bebek olarak gösterilmiş olabileceğini varsayabiliriz.

A. Erhat,²⁵⁸ buradaki çocuk motifinin tanrıçanın sevgilisi ve oğlu Attis'in öncüsü olduğu görüşündedir.

²⁵⁷ Kulaçoğlu, 1992: 179 (52 No'lu eser).

²⁵⁸ Erhat, 2003: 183 (Kybele maddesi).

Kucaklaşan tanrı ve tanrıça heykelcikleri, (Resim: 33) VI. tabakadan Q5 evinden çıkarılmıştır. M.Ö. 5600 yılına tarihlenir. Devetüyü-gri alacalı pişmiş toprak hamurundan imal edilmiştir Tanrının vücudunun üst kısmı ve başı kayıptır. Tanrı eli ile tanrıçanın belini kavramıştır. Tanrıçanın küçük bir burun çıkıntısı, badem şeklinde çizilmiş gözleri vardır. Vücut hatlarının ince yapılı oluşu, onun genç olduğunu gösteriyor. Kadının iki kolu da omuz hizasından itibaren yoktur. Bacakları dizden bükük ve sol yana doğrudur.²⁵⁹

Bu eserdeki kadın ve erkek figürlerinin kucaklaşma şekline baktığımızda, onların bu görüntüsünün bir sevişme sahnesini andırdığını görürüz. Bundan dolayı onların arasındaki ilişkinin ana-oğul ilişkisinden ziyade, sevgili ilişkisi şeklinde olduğunu düşünebiliriz. Muhtemelen, bu figürler bir tanrıça ve onun genç sevgilisi, aşğını simgeliyor olmalıdır.²⁶⁰ Bu açıdan duruma baktığımızda bu tanrı ve tanrıça çifti ile Kybele-Attis'i karşılaştırabiliriz. Çünkü buradaki tanrıça gibi Kybele'de Attis'ten daha büyük bir yaşa sahipti ve onlarda sevgili idi. Kybele ve Attis'in sevgili olduğunu yazılı eserlerde onaylar. Belki de Hacılar'daki bu figürler, Kybele ve Attis'in Neolitik Çağ'daki biçimlenmemiş şeklidir.

Y. Cıbroğlu,²⁶¹ tanrıçanın sevgilisinin genç olmasını, onun hasat döneminde alınacak olan iyi ve bol ürünü temsil etmesi ile ilişkilendirir ve toprağı temsil eden tanrıçanın ve eşinin her yıl değiştiğini söyler. Tanrıçanın her yıl kendini yenilemesi ile toprağın ilkbaharda yenilenmesi arasında bağlantı kurar ve onun ilkbaharda bekâretini yeniden kazandığını düşünür. Bekâretinin bozulmasını da sabanın toprağı sürmesinden sonra olduğuna ve tekrar saban sürülene kadar onun bakire kalacağına değinir. Burada boğa ile tanrı arasındaki ilişki kurulabilir.

Ancak bu figürleri salt Ana Tanrıça ve sevgilisi olarak düşünmek yanlıştır. Belki de bu görüntü, bir tanrı ve tanrıça çiftinin cinsel birleşmesi ve

²⁵⁹ Kulaçoğlu, 1992:179 (59. No'lu eser).

²⁶⁰ Erkek figürünün kadın figüründen daha küçük yapılması, onun tanrıçadan daha küçük yaşta olduğunun gösterilmek istendiğini ya da erkeklerin kadınlardan daha alt konumlarda görüldüğünü gösteriyor olmalıdır.

²⁶¹ Cıbroğlu, 2004: 31.

sonrasında tanrıçanın doğurgan hale geleceğini simgeliyordur. Ayrıca, Kybele-Attis birlikteliğini gösteren buradakine benzer şekilde ikonografinin bulunmaması, bu tanrı ve tanrıça çiftinin Kybele ve Attis'in Neolitik Hacılar'da öncüsü olmadığını ve cinsel birleşme olayının kutsal görülmüş olabileceğini düşündürüyor.

Genç tanrıça heykelciği, (Resim: 34) pişmiş topraktan yapılmıştır. 7.6 X 6.2 m. ölçülerine sahiptir.²⁶² Yüzüstü yatmış; bacaklarını yana doğru atmıştır. Karnı yere yakındır. Kafası biraz yukarıya doğru kalkıktır. Saçlar arkada örgü şeklinde sırta doğru uzanır. Gözler kazıma tekniğiyle çekik bir şekil verilerek yapılmıştır.

Buradaki tanrıça heykelciğinin iki bacağını yana atar şeklindeki duruşu, doğum yapan kadın ile benzer bir duruş pozisyonuna sahiptir. Onun bu duruşu, Neolitik Çağ'da doğum yapan kadının kutsallığından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü kadınlar her zaman erkeklere verilmeyen bir yetiye sahip olmalarından ötürü ayrıcalıklı görülmüşlerdir.

Bundan olmalıdır ki, tarım ile uğraşan toplumların düşüncesinde şekillenen kadınların cinselliği ile ilgili temalarda, kadınlar ile toprağı ilişkilendirmiştir. Çünkü toprağı atılan tohumlardan mahsul alınması, bir annenin doğum yaparak bebeğine kavuşmasına benzetilmiştir.

Anadolu'nun bu iki buluntu yerinde olduğu gibi, Neolitik heykelciklerin Ana Tanrıça diye yorumlanması, böyle bir tanrıçanın kadının üreme gücünü ifade eden ikonografik bir simge ile betimlenmiş olacağı şeklindeki günümüz varsayımına dayanmaktadır. Ancak, tarihsel dönemlerde Meter (Kybele) ya da Magna Mater (Kybele) denilen tanrıça anneliğe ait özelliklerle neredeyse hiç betimlenmemiştir. Hiçbir zaman doğum yaparken gösterilmemiştir ve sadece ender olarak bir çocukla görülmüştür. Çok daha uzun bir zaman dilimini boyunca meydana gelecek değişimleri hesaba katmadan, Meter'in

²⁶² Kulaçoğlu, 1992: 179 (60 No'lu eser).

(Kybele) tarihsel imgelerini olduğu gibi tarih öncesine aktarmayı beklememeliyiz.²⁶³

Bu iki yerleşim yerindeki Ana Tanrıça formlarına baktığımızda, onların yaşları büyük, olgun kadınlar olarak betimlenmeleri dikkat çekici bir noktadır. Muhtemelen onlar, erkeğin yanında sözü geçen; gerektiğinde eşinin yerine çocuklarına babalık yapan, yiyeceklerin teminini sağlayan bu çağdaki güçlü, otorite sahibi anneleri simgeliyorlardır. Küçük yaştaki kadınlardan ziyade olgun yaştaki kadın heykelcikleri de bu yüzden yapılmış olmalıdır. Günümüzde dahi bu anlayışın uzantısı görülür. Buna örnek olarak, küçük yaştaki kadınlara oranla büyük olanların sözünün aile içerisinde daha kabul görmesi; çocukların babalarından ziyade annelerinin sözünü daha çabuk tutmalarındır.

Sonuç olarak, Çatalhöyük ve Hacılar'dan çıkartılmış Ana Tanrıça heykelcikleri, Anadolu'da Ana Tanrıça inancının M.Ö. 7000–5500 yıllarına kadar indiğini gösteriyor. Ayrıca, buradaki kadın heykelciklerinin tarihine baktığımızda, Ana Tanrıça kültünün Mezopotamya'daki toplumlardan daha önce, Anadolu'daki toplumlar tarafından bilindiğini gösteriyor. Böylelikle de Çatalhöyük ve Hacılar'daki doğum yapan, çocuğuna sarılan, leopar tutan tanrıça heykelciklerinin Frigler'deki Kybele kültünün oluşumuna kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz.

Ana Tanrıça kültünün Erken Kalkolitik Çağ'daki izlerine Canhasan adlı M.Ö. 5. binyılın yarısına (yaklaşık M.Ö. 6. binyıl) tarihlenen yerleşim merkezinde rastlayabiliriz. Buradaki Ana Tanrıça heykelcikleri, Neolitik Çağ'dakilerden biraz daha farklıdır. Bunlar, daha küçük boyutlu ve daha stilize işlenmişlerdir. Ancak bu heykelciklerden biri, (Resim: 35) iri gövdeli ve şişman olması nedeniyle Çatalhöyük'tekiler ile benzerdirler. Bu çağda da kadının doğurganlığı ile ilgili tanrıça heykelciklerinin yapılmasına devam edilmiştir. Bunu elleri ile karnını tutan tanrıça heykellerinden anlayabiliriz.

²⁶³ Roller, 2004: 58.

Ayrıca, poloslu kadın figürin başlarının (Resim: 36) burada görülmesi, Frig dönemi Kybele ikonografisinin şekillenmesinde, bu eserlerin etkisinin olabileceğini düşündürüyor.

4.3. Tunç Çağı (M.Ö. 3000–2000)

Erken Tunç Çağı'nda kadın cinselliğini vurgulayan stilize kadın idolleri, (Resim: 37) ve heykelcikler önplandadır. Bunun yanında Neolitik Çağ'daki çocuğunu doğuran, besleyen kadın heykellerinin (Resim: 38) yapım geleneği de devam eder. Kadının cinsel uzuvları, delikler ve kazıma çizgilerle belirtilmiş, cinselliği ön plana çıkartılmıştır. Herhalde burada da, kadının cinselliğine dayalı bir tapınım vardır. Böylelikle buradaki eserler sayesinde kadının kutsallığına dayalı inanışların Erken Tunç Çağı'nda da devam ettiğini anlayabiliyoruz.

Horoztepe'den, M.Ö. 3. binin sonlarına ait çocuğunu emziren kadın heykelciği, (Resim: 39) ayakta, çıplak olarak gösterilmiştir. Döküm tekniğiyle yapılmıştır. Yüksekliği: 21,5 cm.'dir. Sol göğsünü emziren kadın, çocuğunu bacaklarının arasından geçirdiği sağ eliyle tutar; sol eliyle de çocuğun başını göğsüne bastırır. Saçlar belirtilmemiştir; ancak başın arkasındaki düzensiz sarmal çıkıntı olasılıkla bir saç iğnesini simgelemektedir. Sağ göğüs açıktır. Göğüsten sonra vücut silindirik biçimde uzundur. Geniş olmayan kalçalar, arkada çıkıntılı; bacaklar kalçadan dizlere doğru kavislidir. Ayaklar vücuda göre büyüktür.

Bu heykelciğin sayesinde, Mezopotamya'daki çocuğunu emziren (kurotrophos) tanrıça örneklerinden (Babil, Mısır... vs.) daha öncesine tarihlenen örneklerin Anadolu'da var olduğunu anlıyoruz. Belki de bu özellik, Anadolu'dan Mezopotamya'ya aktarılmıştır. Frigler'deki Kybele betimlemelerinde buradaki esere benzer bir betimlemenin bulunmadığını söylemek yerinde olacaktır. Ancak Yunan ve Roma heykeltıraşlık eserlerindeki Kybele heykellerinde bu tarz görüntünün bulunması olasıdır. (Resim: 40)

Muhtemelen, buradaki doğuran, doyuran bir anneyi gösteren tanrıça, Frig dönemindeki Kybele ile benzer özelliğe sahiptir fakat Erken Tunç Çağı'nda bu şekilde görülen tanrıça Frig döneminde yoktur. Ancak Kybele'nin buradakine benzer bir şekilde bir Attis'in annesi olması, onlar arasında bir bağlantı kurmamızı sağlıyor.

Hasanoğlu'dan (M.Ö. 3. binyıl sonu), kadın heykelciği, (Resim: 41) ayakta durmaktadır. Vücutu elektrum'dan, başındaki maske, göğüsleri, ayak bileklerindeki bilezikler altından yapılmıştır. Vücut ölçüleri orantısızdır. Saçlar, arkada kütle halinde boynu örtmektedir. Her iki eli de karnının üzerindedir. Kollarında bilezikler vardır. Vücutu çıplak olup, göğsünde altından yapılmış çapraz bant vardır. Bu bant bir giysiyi simgeliyor olmalıdır. Cinsel organı, içi noktalarla doldurulmuş büyük bir üçgen şeklinde gösterilmiştir.²⁶⁴

Bu eserde, kadının üçgen şeklindeki cinsel organının, kazıma ve noktalama gösterilmesi, onun bereketlilik, doğurganlık ve üreme ile ilgisini gösterir; ayrıca elleri ile karnını tutması da hamile bir kadının karnındaki çocuğuna yaklaşımını anımsatır. Yani burada kadının cinselliği ve anneliği kutsanmıştır.

Aslında buradaki heykelciğe değinmemiz; onun Kybele ile benzerliğinin bulunmasından değildir. Sadece, Hasanoğlu'da da kadının bereketliliğinin önemsendiği göstermek için bu eseri de incelemiş bulunmaktayız.

Kültepe-Kaniş'te (M.Ö. 3. binyıl sonu–2. binyıl başı) bulunan eserlerden tanrı ve tanrıça çiftini yansıtmaları açısından önemli olanlar, çift başlı kurs şeklindeki idollerdir. Çünkü bunlar, Kültepe'de tanrı ve tanrıça birlikteliğini göstermesi açısından önemlidir. Belki de bu çift başlı idoller, zamanla Kybele ve Attis'in mitostaki birlikteliğini sağlamışlardır.

Bu eserlerden birinde, (Resim: 42) başlar birbirine yapışık, gözler, kaşlar, kazıma çizgiler ile belirtilmiştir. Boyunları çok uzundur. Gövde, yuvarlak ve yassıdır. Gövdenin üzerinde içinde tek nokta bulunan yuvarlak

²⁶⁴ Kulaçoğlu, 1992: 179 (104 No'lu eser).

şekiller ve zigzag şekilleri vardır. Boyun kısımlarında da kazıma çizgileriyle kolye işlenmiş olabilir.

Çift başlı idol, tanrı ve tanrıçayı simgeliyor olmalıdır, ayrıca karnının üzerinde betimlenen kurs gövdeye yapışık ikiziyle, tanrılıkların kendi özünden doğarak türemişliklerinin resmini verir. Bunun da somutu yine Kültepe'den Orta Tunç Çağ "tanrı aile" betimlemelerinde vardır. Bayındır Tümülüsü'nden çıkarılan iki çocuğuyla betimlenen Kybele görüntüsü ile de bu özellik somutlaşır.²⁶⁵

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö. 18. yüzyıl), anne-baba ve çocuktan oluşan bir tanrı ailesi, tanrı çifti göğsünü tutan bir tanrıça figürini, araştırma konumuz açısından incelenmesi gereken eserlerdir.

Anne, baba ve çocuktan oluşan tanrı ailesi, (Resim: 43) kurşundan yapılmıştır. 6.4 X 3.2 cm. ölçülerine sahiptir. Acemhöyük, merkezi çukurdan bulunmuştur. M.Ö. 2. binyılın başlarına tarihlenir.²⁶⁶ Tanrıça çıplaktır. Elleri ile göğsünü tutar. Boynunda kolye benzeri bir şey olmalıdır. Saçları uzun ve başının iki yanından aşağı doğru bir örgü şeklinde uzanır. Tanrıçanın yanındaki tanrı sakallıdır. Başında sivri bir başlık vardır. O, elini tanrıçanın omzuna atmıştır. Onların arasında küçük bir çocuk vardır.

Buradaki, anne-baba ve çocuktan oluşan tanrı ailesi görüntüsü, Hititler'de görülen Teşup-Hepat-Şarumma arasındaki üçlü ilişkiyi anımsatır ve ayrıca Yunanistan'daki Kybele-Attis mitosunun varyantlarından Pausanias'ın²⁶⁷ ve Arnobius'un²⁶⁸ anlatımlarında, Zeus-Kybele-Attis arasında bir ilişkinin kurulması da oldukça ilginçtir. Nitekim mitos anlatımında, Zeus bir kayaya (Agdos) spermlerini bırakarak, onun Agdistis'e hamile kalmasını sağlamıştı; Agdistis'in erkeklik organının kesilmesiyle, Kybele olmuştu ve onun akan kanlarından da Attis doğmuştu. Yani burada da tam anlamıyla olmasa da dolaylı olarak, anne-baba ve çocuktan oluşan bir tanrı ailesi görülür.

²⁶⁵ Işık, 1999: 16.

²⁶⁶ Kulaçoğlu, 1992:179 (123 No'lu eser).

²⁶⁷ Akça, 2004: 136-137; Vermaseren, 1977: 90-91; Hepding, 1903: 109.

²⁶⁸ Roller, 2004: 233.

Çıplak tanrıça heykelciği, (Resim: 44) M.Ö. 18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenir. Kültepe, 1A mezarından çıkarılmıştır. Fayanstan imal edilmiştir. Eserin ölçüleri: yük: 5.6; gen: 1.7 cm.'dir. Çıplak, ayakta duran bir kadın tasviridir. Elleri ile göğsünü tutmaktadır. Bacaklar birbirine yapışıktır. Çıkık çeneli, iri burunlu ve kulaklıdır. İri yuvarlak gözlüdür. Başının üst kısmında bir delik vardır. Bu delik, onun kolye tanesi²⁶⁹ ya da bir yere asılarak kullanıldığını gösteriyor olmalıdır.

Y. Cıbroğlu:²⁷⁰ ***“Bu heykelcik başının üzerindeki delikten evin tapım yerine asılabilecek biçimde yapılmıştır. Çünkü o, çağın insanların kadın gövdesi, başka hiçbir nesneye gerek kalmadan, kendi başına bir tılsım sahiptir. Bereket verici ve koruyucu olduğuna inanılıyor. Elleriyle göğsünü tutması, onun tüm insanları besleyen ‘tükenmez’ sütüne bir davettir. Bu duruşta, çocuklarına sonsuzca süt sunan çok tanrı heykeli vardır.”*** şeklindeki yorumuyla bu tanrıçanın yapılma amacını vurguluyor.

Fildişi tanrıça heykelciği, (Resim: 45) M.Ö. 18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir. Eserin ölçüleri: yük: 9.3 cm., gen: 2.4 cm., kal: 2.3 cm.'dir. Kültepe, 1B yapı katından çıkartılmıştır. Arkalıksız bir taht üzerinde oturan çıplak bir tanrıça heykelciğidir. Alın hizasından yukarı doğru hafifçe yükselen geniş bir şapkalı, uçları başlığa dayanan büyük kulaklı, yassı iri burunlu, büyük ağızlı, dalgalı yanaklıdır. Göz çukurları oval, yuvarlak göz bebeklerinin yeri boştur. Geri çekik alnı ile başlığı arasında, tam ortadan ayrılıp iki yana taranmış saçları iyice görülmektedir. Dar ve düşük omuzlu, dirsekleri sivri, ince kolludur. Kalçaları geniş ve etlidir. Diz kapakları belirgin ayak parmakları tek tek işlenmiştir. Bacakların dizden altı kısa ve kalındır. Yeri önceden hazırlanmış, cinsel uzvu yerine ayrı bir maddeden yapılmış üçgen bir parça takılmıştır.²⁷¹

²⁶⁹ Kulaçoğlu, 1992:179 (128 No'lu eser).

²⁷⁰ Cıbroğlu, 1997: 29 (Resim altındaki açıklamadan alıntı) .

²⁷¹ Kulaçoğlu, 1992:179 (131 No'lu eser).

Pişmiş topraktan kadın heykelciği, (Resim: 46) M.Ö. 18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir. Kültepe, 1B yapı katından çıkartılmıştır. 11 X 6.3 cm.²⁷² ölçülerine sahiptir. Seramik hamuru açık renk ve beyaz astarlıdır. Eserin üzerindeki bazı ayrıntılar renkli boya ile belirtilmiştir. Yüz ayrıntılarına baktığımızda kaşlarının çatıklığının koyu renk boya ile yapıldığını, gözlerin iri patlak şekilde olduğunu, burnunun sivri, iri ve ağzının ince kesik bir çizgi ile verildiğini görüyoruz. Tanrıça, gövdesi yuvarlak, ağız kısmı keskin bir kabın ağız kısmını anımsatan başlık giymiştir. Bu başlık, Kybele'nin başındaki polosun erken dönemlerdeki şeklini yansıtır olabilir. Vücudu çıplaktır. Elleri ile göğüslerini tutmaktadır. El parmakları, kazıma çizgiler ile belirtilmiştir. Bir yere oturmuş gibi görünüyor. Ancak nereye oturduğu belli değildir. Burada da tanrıçanın göğüslerini elleri ile tutması kadının doğurganlığı, besleyiciliği ile ilgilidir.

Sonuç olarak, tüm bu dönemlere ait tanrı ve tanrıça heykelcikleri, figürleri, Anadolu'da Frigler'den önce, Neolitik Çağ ve sonrasına ait, doyurucu, doğurucu özelliklerinden dolayı kutsal görülen bir Ana Tanrıça inancının olduğunu ve onun yanında bazı kült özelliklerini temsil eden hayvanların, insanların da önemsendiği görülür. Ayrıca bu eserler, Kybele ve Attis'in ve onlara ait kültün, mitosun oluşumunda, Anadolu etkili unsurların etkisini gösteriyor olmalıdır. Ancak Kybele'nin kökeni için Anadolu bazı ögeler bulmamıza rağmen, Attis'in kökenine dair somut bir bilgi bulamıyoruz. Bunun içinde onun kökeni, Mezopotamya'daki ölen ve yeniden dirilen tanrılarla daha ilişkili gibidir.

4.4. Sümer ve Akad

Sümerler'e ait bereket ve çoğalma ile ilgili kültlerin, Kybele-Attis kültüne köken olup olamayacakları hakkında bir inceleme yapmak, bu külte öncü olabilecek diğer toplumların kültlerinin incelenmesinden daha önemlidir;

²⁷² Kulaçoğlu, 1992: 179 (132 No'lu eser).

Çünkü onlar kendilerinden sonra varlık göstermiş birçok topluma din ve mitoloji alanında önderlik yapabilecek eserler bırakmışlardır.

Sümerler'in önemli bir özellikleri daha vardır ki; bu özellik, onların M.. 3000 yılında çivi yazısı adı verilen en erken yazı sistemini bulmalarıdır. Onlar sayesinde yazıya geçen toplumlar, kendilerine ait bilgileri de gelecek kuşaklara bırakmışlardır. İlk yazıyı Sümerler buldukları için onlardan önce yaşayan toplumların var olup olmadığı konusu açıklanamamıştır.

Sümerler'in bu durumu göz önüne alındığında, onların bazı tanrı ve tanrıçalarının da çivi yazısının Anadolu'ya taşınması ile birlikte geldiği görülmektedir. Hititler'de görülen Sümer kökenli tanrı ve tanrıalarda bu görüşümüzü kanıtlar.

Konumuz açısından, Sümer tanrı ve tanrıçaları arasındaki Inanna-Dumuzi ile Frigler'deki Kybele-Attis karşılaştırılmalıdır.

Inanna, göğün ve yeryüzünün hakimesi, aşk, verimlilik ve cinsellik tanrıçasıdır; Sümer pantheonunda, tanrı Anu'nun (Gökyüzü Tanrısı) kızı ve Dumuzi'nin kardeşi, hayat arkadaşı olarak görülür. Anadolu'da bu tanrıça Kybele adını almıştır. Bunu klasik ağ Anadolu'sunda kutlandığını bildiğimiz Adonis (Attis) ve Kybele ayinleri ile bilmekteyiz. Sonbaharda kutlanan bu Attis bayramlarında len Attis'in sembolü olarak bir am ağacı kesilir. Pessinus'taki tapınağa konulurdu.²⁷³

S. N. Kramer'e²⁷⁴ göre, Dumuzi Inanna'nın yerine yeraltına inmeseydi, dünyadaki yaşam sonlanırdı. Inanna yeniden canlanmasaydı, doğa canlılığını yitirecekti. Tarım ürünlerinden mahsul alınamayacaktı. Ancak bu açıdan duruma baktığımızda, burada ters bir orantı göze çarpar. Çünkü bu tarz kltlerde ölenler, hep tanrı olmuştur; tanrıça ise tanrıyı kurtarandır. Burada, bir tanrı yerine tanrıça geçmiştir.

Sümerler, Mezopotamya'nın yerli halkı olmayan, g etmeden önce hayvancılıkla uğraşan, çeşitli nedenlerden ötürü Mezopotamya'nın

²⁷³ Kinal, 1965: 19.

²⁷⁴ Kramer, 1998: 260.

kuzeydoğusundan Fırat ve Dicle deltasına gelen bir halktır. Onlar, bu bölgeye gelmeleriyle birlikte hayvancılığı bırakarak, yerleşik hayata geçmişlerdir; tarım ile uğraşmaya başlamışlardır. Hayat şekillerinin değişmesi ile de, onlar için mevsimlerle ilgili kültler, tanrılar önemli olmuştur. Onlara ait göçebe yaşamın tanrı ve tanrıçaları da özellik olarak zamanla değişmiştir. Burada doğanın egemenliğinin insanlar üzerindeki etkisinin payı büyüktür.

Tanrıçanın aşk ve cinsellik tanrıçası olması, onun tapınak fahişelerini koruyucusu olmasına neden olmuştur. Tapınak fahişeleri olarak adlandırılan kadınlar, onun hizmetkârlarıdır. Bu kişiler, kendilerini ona adadıklarını göstermek için Uruk'taki tanrıçanın tapınağında tanımadıkları kişilerle cinsel ilişkiye girmek zorundadır. Bu davranış biçimi, bereketlilik ve çoğalma kültürüyle ilişkilidir.

İnanna'nın tapınak fahişeleri ile Kybele'nin hadım rahipleri arasında, bir benzerlik vardır. Çünkü onlar, kendilerini tanrıçaya adamak zorundadır. Fakat bunun uygulanış şekli, her iki kültürde de farklılık gösterir. İnanna'nın hizmetkârları yani tapınak fahişeleri, dişiliklerini, kadınlıklarını kullanarak, tanımadıkları kişilerle cinsel ilişkiye girerken, Kybele'nin hizmetkârı hadım rahiplerde (Gallus) ise, durum biraz daha farklıdır. Onlar, kendilerini hadım ederek erkeklik özelliklerini tamamen yitirmek isterler ve cinsellikle ilgili tüm eylemlerden uzak durma yolunu seçerlerdi. Bu, cinsel işlevsellik yönünden zıt bir durumdur. Tanrıçaya kendilerini adayanların neden böyle bir şey yaptıkları konusu tartışmaya açıktır. Muhtemelen kadının egemen olduğu matriyarkal toplumda kadın cinselliği önplana çıkarılmıştır. Matriyarkal topluma karşı, erkek egemen toplumun (patriyarkal) güçlenmeye başlamasının önüne geçmek için, erkeklerin cinsel organı kesilmiştir; onların kadınsal bir yapıya sahip olmaları istenmiştir. Böylece, kadının gücü korunmaya çalışılmıştır.

Dumuzi, gökyüzü tanrısı Anu'nun oğlu, İnanna'nın eşi ve kardeşidir. Kullab şehrinin yöneticisidir.²⁷⁵ Ayrıca o, verimlilik ve bereketlilik kültürü ile alakalı bir çoban tanrıdır.

²⁷⁵ Black ve Green, 2003: 68.

Ancak bu tanrı, mitoslarda bitki tanrısı olarak karşımıza çıkar. Bunun nedeni, onun zamanla bir bitki tanrısına dönüşmüş olmasıdır. Çünkü o yeraltı dünyasından kurtulması ile bitki tanrılarına özgü ölme ve yeniden dirilme özelliğine sahip olmuştur. Tanrı bu özelliğinden dolayı, ölen ve yeniden dirilen tanrıların en erken öncüsü olmalıdır. Bu özelliğe sahip, tanrılar arasında Attis'in de olması, onun Sümerler'deki kökeninin Dumuzi olduğunu gösterir.

O halde diyebiliriz ki; tanrı Attis, Sümer kaynaklı Dumuzi ile ölmesi ve yeniden dirilmesinden dolayı benzerlik gösterir; ancak bu tanrıya ait ölme ve dirilme motifinin Mezopotamya'daki diğer toplumlarda da görülmesi, onun kökeni konusunda kesin bir yargıya varmamızı engeller.

Ayrıca İnanna ile Dumuzi arasında görülen hem kardeş hem de eş olmalarından kaynaklanan akrabalık ilişkisinin bir benzer şekli, Kybele-Attis arasında da görülür. Ancak onların akrabalık ilişkisi biraz daha farklıdır; çünkü Kybele, Attis'in annesidir.

Dumuzi ve İnanna arasındaki ilişkiye değinen çok sayıda mitos vardır. Bu mitoslardan, Dumuzi-Enkimdu mitos,²⁷⁶ Kutsal Evlilik mitos ve İnanna'nın Yeraltına İnişi mitos konumuz açısından önemlidir. Çünkü bu mitoslarda Kybele-Attis mitosuna öncü olabilecek bazı ayrıntılar bulunmaktadır.

Öncelikli olarak, Kutsal Evlilik mitos ve İnanna'nın Yeraltına İnişi mitosunu anlatılmalıdır. Daha sonrada bunların içerisinde yer alan, daha sonraki dönemlerde yaşayan toplumlara öncü olabilecek ayrıntılara bakmamız gerekmektedir.

İnanna ve Dumuzi arasında geçen mitosların sıralanışı açısından ilk sırayı Dumuzi-Enkimdu mitos alır, bundan sonra Kutsal Evlilik mitos ve İnanna'nın Yeraltına İnişi mitos sıralanır. Çünkü Dumuzi-Enkimdu mitosunda, iki tanrının İnanna'nın aşkını kazanmak için yaptıkları rekabet anlatılmıştır. Muhtemelen, bu rekabetten sonra da Kutsal evlilik gerçekleşmiştir. Evliliğin gerçekleştiğini düşünürsek, bunun anlatıldığı mitosta

²⁷⁶ S. H. Hooke, mitos bu şekilde adlandırmıştır (Hooke, 2002: 43.).

Kutsal Evlilik mitosu olur. Evlilikten sonra da tanrıçanın yeraltına indiği düşünülebilir.

Dumuzi-Enkimdu mitosunda, iki tanrının İnanna'ya eş seçilmek için yaptıkları rekabet ve İnanna'nın eş seçimi anlatılmıştır.²⁷⁷

S. H. Hooke'un anlatımına göre Dumuzi-Enkimdu mitosunun konusu şöyledir:

“Çoban Tanrı Dumuzi ile çiftçi tanrı Enkimdu, İnanna'nın aşkını kazanmak için mücadeleye girerler, İnanna'nın gönlü, Enkimdu'dan yanadır; ancak onun kardeşi Utu, Dumuzi'yi ona daha uygun görür, Enkimdu, Dumuzi'yi bu aşktan vazgeçirmek için elinden geleni yapar, hediyeler sunar. Ama Dumuzi red eder. İnanna'ya giderek kendisiyle evlenmesi gerektiğini çünkü kendisinin Enkimdu'nun sahip olduğu her şeye ve daha fazlasına sahip olduğunu söyler.”²⁷⁸

Tabletin bundan sonraki kısmı kırıktır. Bunun içinde mitosun devamında neler olduğu bilinmemektedir.

Büyük ihtimalle tabletin devamında Dumuzi, İnanna ile evlenme niyetinde başarıya ulaşmıştır. Bunu İnanna'nın yanında Dumuzi'nin de yer aldığı mitosların bolluğundan anlayabiliriz.

F. Kinal²⁷⁹ da; İnanna'nın Dumuzi ile evlendiği görüşünde hemfikirdir.

Bu mitos, tarımcılık ve hayvancılık yaşam biçimlerinin rekabeti ile ilgilidir.²⁸⁰ Sümerler, Mezopotamya'ya yerleşmeleriyle birlikte hayvancılığı bırakarak, tarımcılıkla uğraşmaya başlamıştır. Yani tarım kültürü, hayvancılık kültürünü yok etmiştir.

S. N. Kramer²⁸¹ ise, bu mitolojik hikâye de çiftçi ile çoban arasındaki kavganın bereket ve çoğalma arasındaki kavgayı sembolize ettiği görüşündedir.

²⁷⁷ Hooke, 2002: 43.

²⁷⁸ Hooke, 2002: 43.

²⁷⁹ Kinal, 1965: 15.

²⁸⁰ Hooke, 2002: 43.

²⁸¹ Kramer, 1998: 224.

Ancak mitosta tarım tanrısının çoban tanrısı yenmesi gerektiğini düşünürken, çoban tanrı Dumuzi'nin, çiftçi tanrı Enkimdu'yu yendiğini görürüz. Bunun nedeni, Sümerler'in kendilerine özgü Mezopotamya'nın dışından getirdikleri tanrının, Mezopotamya'nın yerel tanrısı Enkimdu'yu yenmesi ve onun özelliklerini kendisine almasındandır. Çünkü mitosta dikkat edilirse; Dumuzi, İnanna'nın aşkını kazanmak isterken, ona Enkimdu'nun elinde olanlar ve daha fazlasının kendisinde olduğunu söylemektedir.

Dumuzi-Enkimdu mitosu ile Kybele-Attis mitosu arasındaki ilişki, onların yaşam biçimi ile ilişkilidir.

Frigler bulundukları bölgeye dışardan gelen göçebe bir ulustur; yerleşik hayata geçmeleri ile birlikte erkek egemen toplumlara özgü yaşantıyı bırakarak, tarımcılıkla uğraşmaya başlamışlardır. Büyük olasılıkla, onlar kendilerine özgü Attis adlı tanrısı bir bitki tanrısına dönüştürmüşlerdir. Böylelikle de o; verimlilik, bereketlilik, çoğalma kültürle ilişkilendirilmiştir.

M. İ. Çığ'a²⁸² göre, Kutsal Evlilik mitosunun bölümleri:

1. İnanna'nın Dumuzi'yi evlenmek için seçmesi.
2. Evlenmeleri.
3. Tanrıçanın yeraltına inmesi.
4. Tanrıçanın kurtulup yerine kocası Dumuzi'yi göndermesi,
5. Kocasını baştan çıkaran kızın öldürülmesi.
6. Dumuzi'nin yeraltından kaçması.
7. Dumuzi'nin rüyası.
8. Dumuzi'nin tekrar yeraltına götürülmesi.

9. Dumuzi'nin kardeşi Geştinanna'nın, kardeşi yerine yarım yıl yeraltında kalmayı kabul ederek, Dumuzi'yi yeraltından yarım yıl için kurtarması.

²⁸² Çığ, 1998: 14.

10. Her ilkbaharda yeraltından çıkan Dumuzi ve İnanna'nın birleşmesi.

11. Bu birleşmenin, ülkenin kralı ile yüksek düzeyde bir rahibenin evlenmesiyle sembolize edilmesi ve bununla başlayan yeni yıl için kutlama şenlikleri.

S. N. Kramer'in²⁸³ anlatımına göre mitos, İnanna'nın Dumuzi'yi eş olarak seçmesiyle başlar, onun çoban tanrı Dumuzi'yi seçmesinde ailesi de etkide bulunmuştur. Bundan sonra mitosta İnanna'nın evlilik için hazırlanmasından ve cinsel organına yazdığı hoş sözlerle Dumuzi'yi etkilemeye çalışmasından bahsedilir. İnanna'nın Dumuzi'yi eş olarak seçmesinden sonra, kutsal evlilik töreni gerçekleşir; daha sonra da İnanna ile Dumuzi arasında cinsel birleşme gerçekleşir.²⁸⁴

İnanna'nın Dumuzi'yi etkilemek için söylediği sözlerden birisi şöyledir:

“Bana benim kadınlık organıma gelince:

Benim için, kim tümseği yığacak,

Ben, bakireyi kim sürecek ?”

Bu sözlere Dumuzi'den cevap geliyor:

“Ey hanımefendi, kral sürecek senin için onu,

Kral Dumuzi sürecek senin için onu.”²⁸⁵

Burada geçen “sürecek” kelimesinden yola çıkarak, İnanna'nın cinsel organının bir tarlaya benzetilmiş olduğu açıkça görülmektedir. Çünkü tanrıçanın tanrı ile cinsel birleşmesinden sonra, onun tanrının spermlerinden hamile kalması, tarlaya tohum atılmasına ve tarlanın sürülmesine benzetilmiştir. Bunun sonucunda tanrıçanın doğum yapması da, topraktan (Toprak Ana) tohumların çıkması şeklinde yorumlanmıştır.

²⁸³ Kramer, 1998: 242.

²⁸⁴ Çığ, 1998: 30–31.

²⁸⁵ Kramer, 1998: 242.

J. Kovel,²⁸⁶ ürün veriminin doğa tarafından sihirli bir şekilde sağlanmasına cinselliğin neden olduğunu, tarım toplumlarında cinselliğin üretkenliği ile doğanın üretkenliğinin aynı algılandığını belirtir.

Dumuzi'nin verdiği cevap içerisinde geçen “kral” kelimesi, III. Ur hanedanlığı döneminde Dumuzi adlı bir kralın sembolik olarak tanrı Dumuzi yerine geçtiğini ve İnanna'yı temsil eden tapınak fahişesiyle ya da kraliçe ile birleştiği gösterir.²⁸⁷ Bu birleşme töreninin uygulanmasındaki amaç, ülkenin bolluk ve bereketini artırılmaya çalışmasıdır.

Eğer bu çıkarım doğru kabul edilebilirse, Frigler'de de Attis ünvanıyla adlandırılan rahip-kral ile Sümerli kral Dumuzi ile arasında bir bağlantı kurulabilir. Çünkü Frigler'de Midas ve Attis adlı kralların kendilerini tanrılaştırmak istemesi geleneğinin var olduğunu bilinmektedir. Bu geleneğin, Frigler'den önce Sümerler tarafından da uygulanması, bu tarz kültürlerin ortak bir noktada birleştiğini gösteriyor.

Kutsal birleşme sonrasında yaşananlar şöyle anlatılmıştır:

“Kralın kucağında yükselen sedir durdu,

Onun yanından bitkiler çıktı,

Onun yanından tahıllar çıktı,

Onun yanında..... bahçeler bollukla doldu.”²⁸⁸

Bitkilerde ve tahıl ürünlerinde yaşanan bu değişimlerden çıkarılacak sonuç; tabiata bereket ve bolluğun gelmesinin ve tarım ürünlerinin çoğalmasının, tanrı ve tanrının cinsel birleşmesinin ardından yaşananlar ile anlatılmak istenmesidir.

Tıpkı buradaki gibi, tanrıça Kybele ve tanrı Attis'in cinsel birleşmesinin de aynı amaca hizmet ettiği düşünülebilir.

²⁸⁶ Kovel, 2000: 178.

²⁸⁷ Çağırğan, 1990: 499.

²⁸⁸ Kramer, 1998: 243.

Her iki toplumda, doğanın gücü karşısında güçsüz kaldıklarında mitosları kullanarak, tanrılarından yardım istemiştir.

İnanna ve Dumuzi arasında olanlar dışında, kutsal evlilikle ilgili çok sayıda yazılı ve arkeolojik eser günümüze ulaşmıştır.

M.Ö. 3. binyıl (2300)'a ait iki silindir mühür üzerinde de bu konu işlenmiştir. İlk mühür, (Resim: 47). Lagaş kentinin yıkıntıları içerisinde çıkarılmıştır. Sırt üstü yatan bir erkek üzerinde çıplak bir kadın, onun karşısında da elinde sopa tutan bir erkek figürü işlenmiştir. Sahnenin sağındaki yazının ilk satırı hasar görmesine rağmen, sondaki satırda "Ghisgalla" kralı yazmaktadır. Bu kişi, "kral-tanrı" veya "tanrı-kral" olarak adlandırılan ilahtır. Burada, rahibe ve kralın eşleştirilerek kurban edilme sahnesi vardır.²⁸⁹

İkinci mühür, (Resim: 48) yine cinsel ilişki ile ilgili bir sahnedir. Bir yatak üzerinde, kadın ve erkek cinsel birleşme yapmaktadır. H. Frankfort'un belirttiğine göre bu sahne, "kutsal evlilik"i temsil etmektedir. Yatağın altında duran akrep, aşk tanrıçası İşhara'yı simgeliyor olabilir.²⁹⁰

J. Camphell,²⁹¹ kral veya yerine geçen biriyle rahibe tarafından yerine getiren cinsel birleşme sahnesinin, tanrının ölümü ve yeniden canlanmasının ardından, onun tanrıçayla yeniden birleşmesini simgelediğini söyler.

Mezopotamya'da yoğun olarak görülen kutsal evlilik ile ilgili sahneler, daha sonra Hitit sanat eserlerinden Bitik vazosu ve İnandık vazosunda, Yunanistan'da Zeus ve Hera'nın evlilik sahnesi olarak nitelendirilen kutsal evlilik (hieros gamos) sahnelerinde varlığını devam ettirmiştir.²⁹²

Hatta günümüzde dahi kutsal evlenme töreninin izleri 6 Mayıs'ta kutlanan Hidrellez denilen bayramda görülmektedir.

Frigler'de bereketlilik ve verimlilik kültlerinin olduğunu bilmemize rağmen, onlara ait kutsal evlilikle ilgili herhangi bir arkeolojik belgeye

²⁸⁹ Camphell, 1993: 50

²⁹⁰ Camphell, 1993: 50–51.

²⁹¹ Camphell, 1993: 51.

²⁹² Black ve Green, 2003: 138.

rastlanamamıştır. Oysaki kutsal evlilik sahnelerinin bereketlilik, verimlilik, üreme kültürleriyle doğrudan ilişkisinin olduğu bilinmektedir.

Kutsal Evlilik mitosu ve Kybele-Attis mitosunu birleştiren nokta, bunları oluşturan toplumların yaşamında iklimsel değişimlerin etkisinin çok fazla olmasıdır. Çünkü her iki toplumun yaşamının huzur ve refah içinde geçmesi; doğa koşullarının iyi olması ve tarım ürünlerinin bol olmasına bağlıdır. Bu, onların tarıma dayalı bir yaşam sürmelerinden kaynaklanır. Bunun için bereketlilik ve bolluk ile ilgili bu mitoslar türemiştir.

M. İ. Çığ,²⁹³ bereketlilik kültürünün doğmasının altında yatan neden, Sümerler'in tarım ve hayvancılıkla uğraşmasıydı. Ürünlerin bol olması, halkın refahını ve zenginliğini arttıracaktı. Ürünlerin bolluğu toprağın ve döl yatağının verimli olmasına bağlıydı. Bu da cinsel istek ve güç ile olabilecekti. Sümerliler cinsel güce, "aşın suyu" demişlerdi

F. Kınal,²⁹⁴ Sümerler'in aşk ve harp tanrıçası İnanna ile tabiat ve bereket tanrısı Dumuzi arasındaki evlilik ilişkisinin, aşk ile tabiatın birleşmesi, başka bir deyişle aşkın tabiatın özünde bulunduğu ifadesidir.

Bunun içinde aşk teması uzun yıllar boyunca ülkeden ülkeye nesilden nesile aktarılmış, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

İnanna'nın Dumuzi ile evlenmesinden sonra, Dumuzi'nin yeraltı dünyasında hapsedilmesi ve İnanna'nın yeraltı dünyasına inmesi gerçekleşmiştir.²⁹⁵ Bunu bir metinde geçen ifadelerden anlamaktayız. Burada İnanna eşinin trajik bir sonla karşılaşacağını söylemektedir:

"Ah sevgilim, yüreğimin erkeği..... ben seni uğursuz bir yazgıya sürükledim.... Ağzınla ağzıma dokundun, dudaklarımı başıma bastırdın, işte bu nedenle uğursuz bir yazgıya mahkûm edildin."²⁹⁶

Sümerlerden sonra, onların topraklarının yönetimini Akadlar ele geçirmiştir. Onlar, Sümerlerin dilini kullanmazlar, kendi dilleri Akadçayı

²⁹³ Çığ, 1998: 14.

²⁹⁴ Kınal, 1965: 19.

²⁹⁵ Eliade, 2003: 85.

²⁹⁶ Eliade, 2003: 85.

kullanırlar. Ancak, onların dilini dinsel törenlerde ve bilimsel çalışmalarda kullanmaya devam ederler. Onlar, Sümer dinini ve tanrı ve tanrıçalarını da benimserler.²⁹⁷ Örneğin; İnanna'nın Yeraltına İnişi mitosunun, Sümer ve Akad versiyonunun olması.

İnanna'nın yeraltı dünyasına niçin indiği konusunda kesin bir yargıya varılamamıştır. Bunun nedeni konusunda 3 değişik fikir ileri sürülmüştür:

1. Yeraltı dünyasında hapsedilen eşi tanrı Dumuzi'yi kurtarmak için,
2. Yeraltı dünyasının kraliçesi Ereškigal'i yenerek, Yeryüzü ve Göklerin (Büyük Yukarı) tamamına hâkim olduğu gibi, yeraltı dünyasının (Büyük Aşağı) da hâkimi olmak için,
3. Kız kardeşi Ereškigal'in kocası Gurgalanna'nın cenazesine katılmak için.

S. N. Kramer,²⁹⁸ "The Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament" (Eski Ahit ile ilgili Yakındoğu metinleri) adlı yapıtında sunduğu mitos'un ilk şeklinde, tanrıçanın yeraltına iniş nedenini belirtmemiştir. S. H. Hooke'a²⁹⁹ göre ise; İnanna, bilinmeyen bir nedenle yeraltına inmiştir.

Sümer versiyonuna göre, İnanna'nın yeraltına inişi mitosunun konusu:

İnanna, yeraltı dünyasına inmek için karar verir; veziri Ninşubur'a 3 gün içerisinde dönmezse yapması gerekenler hakkında bilgi verir. O'na ilk önce Nippur kentinin tanrısı Enlil'e, Ur kentinin tanrısı Nana'ya gitmesini söyler. Eğer onlar yardım etmezse en son çare olarak, Eridu kentinin bilge tanrısı Enki'ye gitmesini ve ondan yardım almasını ister. Bundan sonra İnanna kraliyet giysilerini giyer, takılarını takar ve yeraltı dünyasının kapısının önüne gelir. Kapı bekçisi Ninşubur, onun yeraltı dünyasının yedi kapısından geçmesine izin vermez ve Ereškigal'e danışır. Ereškigal de ona, yeraltı dünyasına gelen her varlık gibi onun da aynı işlemlerden geçirilmesi

²⁹⁷ Eliade, 2003: 89.

²⁹⁸ Hooke, 2002: 25–26.

²⁹⁹ Hooke, 2002: 26.

gerektiğini bildirir. Yeraltına giriş kuralına göre, o her kapıdan geçtiğinde üzerindeki bir eşyayı bırakacak ve üzerindikileri tamamen çıkardığında içeri girebilecektir.³⁰⁰

Tanrıçanın yedi kapıdan geçtiği sırada bıraktığı nesneler:

Birinci kapı	: taç
İkinci kapı	: küpeler
Üçüncü kapı	: gerdanlık (kolye)
Dördüncü kapı	: göğsündeki mücevherat (Nunuz taşı)
Beşinci kapı	: kemer
Altıncı kapı	: ayak ve kol bileklerindeki bilezikler
Yedinci kapı	: tüm giysiler (çıplak kalır.). ³⁰¹

Tanrıça İnanna'nın yeraltı dünyasının yedi kapısından da geçtikten sonra ortaya çıkan görüntüsü, Babil'in aşk ve güzellik tanrıçası İştâr'ın gösterildiği bir kabartma ile benzerlikler göstermektedir. (Resim: 49) Belki de bu kabartma üzerinde gösterilen İştâr ya da İnanna, onun yeraltı dünyasına indikten sonraki halini gösteriyordur.

F. Kinal³⁰² da, İnanna'nın yeraltı dünyasına indikten sonraki görüntüsünün Babilli İştâr'a benzediği görüşündedir.

İnanna/İştâr kültünün Sümerler'den Babiller'e, oradan da Hititlere geçtiği bilinmektedir. Onun farklı toplumlar tarafından benzer şekilde betimlenmesi de, bunu kanıtlar. Ancak; o, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda savaşçı özelliği ile erkek tanrılar arasında iki hizmetkârı (tapınak fahişeleri?) ile birlikte (Resim: 50) görülürken; Frigler'e ait sanat eserlerinde ona benzeyen bir tanrıçayı görememekteyiz. Oysaki bu tanrıçanın Kybele'nin kökeni olduğu düşünülmektedir. Bu durum tartışmaya açık bir nitelik taşımaktadır. Ancak bu konu hakkında bilgimiz yetersizdir.

³⁰⁰ Kramer, 1998: 135.

³⁰¹ Bratton, 1995: 57.

³⁰² Kinal, 1965: 16–17.

İnanna'nın yeraltına inişi mitosunda yeraltı dünyasının (cehennem) 7 kapısının olduğundan bahsedildiği görülür. Bunun bir benzerini Hitit mitolojisinde Telepinu mitosunda bulmaktayız. Tanrı Telepinu'nun öfkesinin yatıştırılması için yapılan büyü duasında cehennemin yedi kapısının olduğu belirtilir.

Hititçe metnin tercümesi şöyledir:

“Kapıcı yedi kapıyı açtı. Yedi (kapı) sürgüsünü çekti...”³⁰³

Ayrıca günümüz tek tanrılı dinlerinden Müslümanlığın kutsal kitabı Kuran-ı Kerim'de, Hicr süresi 43–44. ayetlerde,³⁰⁴ cehennemin yedi kapısının olduğunun vurgulanması bir diğer ilginç benzerliktir.

Sonuç olarak, İnanna tüm eşyaları alındığında çıplak kalır. Yeraltı dünyasının tanrıları, ona ölüm gözü ile bakar. O bir kazığa çakılı olarak yaşamını yitirir. 3 gün geçmesine rağmen, İnanna'nın geri gelmediğini gören İnanna'nın veziri Ninşubur, yas kıyafetlerini giyinir ve yas tutmaya başlar. Daha sonra kararlaştırılan şekilde belirtilen 3 tanrının kentine gitmek üzere yola çıkar. Enlil ve Nana'dan yardım ister ama onlar yardım etmezler; ancak Eridu kentinin bilgelik tanrısı kurnaz Enki, onu kurtarmak için bir çare düşünür. Kurgarru ve Kalaturru adlı iki cinsiyetsiz varlık³⁰⁵ yaratır ve onlara İnanna'nın canlanması için gerekli yaşam suyunu ve yaşam yiyeceğini verir; onlarda yeraltı dünyasına inerek bunları İnanna'nın başına 60 kez serperler ve o canlanır. Ancak yeraltı dünyasının kurallarına göre; buradan çıkacak her kişi yerine birisini bırakmak zorundadır. Bu nedenle tanrıça, yerine geçecek birini bulmak için “galla”³⁰⁶ adı verilen yaratıklar ile yeryüzüne yollanır. Tanrıça yeryüzüne çıktığında onu ilk olarak veziri Ninşubur karşılar; ona saygıda bulunduğunu göstermek için dizlerinin üzerine çöker. Gallalar onu yeraltına götürmek isterler ama tanrıça buna izin vermez; sonra tanrıça Umma ve Bad-tibirg kentlerinin tanrıları Şara ve Latarat'a gider; onlarda ona

³⁰³ Karağuz, 2001: 93.

³⁰⁴ Şüphesiz, onlar cehenneme gönderilecekler ve cehennemin yedi kapısından geçeceklerdir (Feyizli, 2006: 276.).

³⁰⁵ Kramer, 1998: 135.

³⁰⁶ Sümerce Galla, Akadca Gallu şeklinde yazılır (Black ve Green, 2003: 82.).

saygı da bulunur ve dizlerinin üzerine çökerler. Tanrıça onları da yeraltı dünyasına göndermek istemez. İnanna, son olarak eşi Dumuzi'nin şehri Kullab'a gelir. Eşinin yanına gider ama Dumuzi, tanrıça İnanna geldiğinde keyfini hiç bozmaz. Bunu gören İnanna, eşini Gallalar ile birlikte yeraltı dünyasına yollar.³⁰⁷

M. İ. Çığ'ın anlatımında,³⁰⁸ Dumuzi'nin yeraltına gönderilme nedeni ile ilgili bazı farklılıklar vardır: İnanna, eşinin şehri Uruk'a geldiğinde, kocasını kral kıyafetleri içinde, kucağında bir kızla görür. Buna sinirlenerek kocasını yeraltı dünyasına yollar. Kızı da öldürür.

İnanna ile Kybele arasında mitos içerisindeki bir anlatımdan kaynaklanan bazı ortak özellikler görülüyor. Bu özellik, her iki tanrıçanın da sevdikleri kişiler tarafından saygı görememesi üzerine, onlardan öç almak için elinden geleni yapmasıdır. Ortak nokta: Öç alma duygusu.

İnanna kocasının şehri Kullab'a gittiğinde eşinin ona saygı göstermemesi üzerine, onu Gallalar ile birlikte yeraltına yollar ve öcünü alır. Ayrıca, eşini bir kız ile yakalamasından kaynaklanan siniri ve öç alma duygusu da Kybele'nin, sevgilisini bir kızla evlenirken yakalamasından kaynaklanan sinirini anımsatır.

Kybele ise, sevgilisi Attis'ten kendisine sadık kalacağına dair söz alır. Ancak o, Kybele'ye verdiği sözü tutmayarak, ondan habersiz bir kızla evlenmeye kalkışır. Kybele'de buna sinirlenir. Ondan hıncını almaya çalışır. Attis'i çıldırtır ve onun hadım olmasına neden olur.

Her iki tanrıçada da kıskançlık, hassaslık, sadakat, saygı gibi kadınsı duygular yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Bunun nedeni, her iki toplumda da tanrıların insan gibi düşünülmesi ve onların da insanlar gibi duygularının olduğuna inanılmasıdır.

“Gallus” (γᾱλλος) kelimesi etimolojik olarak, “Galla” kelimesinden türemiş olmalıdır. (Galla→Gallu→Gallus/Galli)

³⁰⁷ Kinal, 1965: 3–4; Kramer, 1998:135–136.

³⁰⁸ Çığ, 1998: 16.

Sümerce “Galla” olarak görülen bu kelime, sondaki sesli harfin değişikliğe uğraması ile Akadca “Gallu” olarak karşımıza çıkar. Kelimenin son harfindeki bu değişikliği temel alırsak; bu kelimenin zamanla değişikliğe uğraması sonucu Frigler döneminde kelimenin sonundaki sesli harfin değişmesi ya da sesli harfin sonuna bir sessiz harf eklenmesiyle Galle-Gallus şeklinde yazıldığını düşünebiliriz.

Bu ihtimale dayanarak, Galla kelimesinin zamanla ülkeden ülkeye taşınarak şekil değiştirmesi sonucu, Frigler’de Gallus olarak görüldüğü düşünülebilir.

Ö. Çapar’ın,³⁰⁹ Galluslar’ın kökenini Eski Doğulu olarak görmesi de bu savımızı doğrular.

Ancak bu sadece bir varsayımdır. Çünkü Galla kelimesi yeraltı dünyasına ölenleri götüren ifritlere, demon adı verilen yaratıklara verilen bir isimdir. Bunun için bu varlıkların, tamamen Kybele’nin hadım rahipleri Gallusların kökeni olduğunu söylemek sakıncalı bir davranış olacaktır. Kesin bir yargıya varmak için henüz çok erkendir.

Başka bir varsayıma göre ise, Sümerce Galla (Büyük) anlamına gelen kelimedden Gallus ismi türemiştir ve K.Suriye’deki tanrıça Atargatis rahiplerinin de bu ismi taşıması bu düşünceyi destekler.³¹⁰

Bu mitos ile benzer ayrıntıları taşıyan mitosları karşılaştırmamız yerinde bir davranış olacaktır.

İnanna’nın yeraltına inmesinden yani ölmesinden sonra yeryüzünde iklimsel değişikliklerin yaşanması, insanların ve hayvanların yaşamlarının olumsuz yönde etkilenmesi şeklinde görülen durum, Hititler’deki tanrı Telepinu’nun ortadan kaybolması ve Frigler’deki tanrı Attis’in ölmesinden sonra ortaya çıkan durumlar ile benzerlik taşır.

³⁰⁹ Çapar, 1979a: 182.

³¹⁰ Çapar, 1979a: 182.

Kısacası, bir tanrının ölmesi ve yeniden doğmasıyla ilgili mitosların birçok toplum tarafından ortak olarak görülmesi, bu tarz mitosların mevsimlerin değişimiyle ilgili olmasından kaynaklanır.

Yeraltına inen ve yeryüzüne çıkan tanrı anlayışının, tanrının ölmesi ve yeniden dirilmesi şeklinde algılanması gereklidir. Çünkü tanrının yeraltında 6 ay geçirmesi demek tanrının 6 ay ölü sayılması demektir; yılın 6 ayını da yeryüzünde geçirmesi ise, onun canlı bir insan gibi yaşamını sürdürmesi demektir. Tanrının bu özelliği ile doğanın canlanması ve canlılığını yitirmesi arasında bir ilişki kurulabilir.

Mitosun Akadca versiyonunda İnanna'nın yeraltı dünyasından kurtulması için yapılan plan Sümer versiyonundakinden biraz daha farklıdır; burada Ea, tanrıça Ereşkigal'i kandırmak için 'yakışıklı' görünümlü 'hadım' tanrı Asusunamir'i yaratmıştır.³¹¹

Asusunamir'in özellikleri ile Attis'in özelliklerinden birkaçının benzerlik göstermesi, tanrı Attis'in kimliğinin oluşmasında bu tanrının da etkisinin olabileceğini aklımıza getirmektedir. Bu özellikler: Asusunamir'in bir tanrıçayı kandırabilecek kadar yakışıklı görünmesi ve hadım olarak belirtilmesidir.

Asusunamir ile Attis arasındaki benzerliklere değindikten sonra, İnanna dışında Ereşkigal adlı tanrıça ile Kybele arasındaki benzer noktalara değinmek gerekir. Bu benzerlikler, Ereşkigal'in de Kybele gibi hizmetkârlarının olması, onun hizmetkârları Gallalar'ın isminin Galluslar ile benzerliği, bunun yanında Ereşkigal'inde Kybele'ye benzer şekilde bir hadıma ilgi duyacağını düşünülmesidir.

Mitosun Babil versiyonu olan İştar'ın yeraltına inişi mitosunda da İştar'a hadım yollanır. Babiller'de de aynı şekilde hadım tanrı motifinin görülmesi benzerdir. Bu mitosun Babiller aracılığıyla Hititler'e geçtiği kabul edilebilmektedir. Çünkü bir tanrıçaya hadım bir tanrının gönderilmesi motifi görülmese de, bu mitosun içinde anlatılan bir kısımda tanrının kaybolması temasının bir benzerini Hitit mitolojisinde Telepinu mitosunda

³¹¹ Bratton, 1995: 57.

bulabilmekteyiz. Böylece, bu mitosun başka toplumlara aktarılırken değişikliğe uğradığını görmekteyiz. Örneğin; Hititler, mitosun bazı kısımlarını değiştirerek kendilerine uygun bir şekle getirmişlerdir. Tanrıça Ereškigal'ın Hitit tanrılar topluluğuna girdiğinde özelliklerinin değişmediğini bilmekteyiz. Muhtemelen, tanrıçayı kandırmak için yollanan hadım tanrıda şekil değiştirerek Hitit tanrıları arasında yerleşmiş olmalıdır; ancak Hititler'de böyle bir tanrının varlığı saptanamamıştır. Oysaki Hititler'den sonra Anadolu'da yaşayan Frigler'de, hadım tanrı olarak nitelendirilen tanrı Attis'in varlığı görülmektedir.

Hititler'in Sümerler'in bazı tanrı ve tanrıçalarını, mitoslarını aldıklarını ve kendilerine uyarladıklarını bildiğimiz için, onların hadım olan bir tanrıyı Frigler'e taşımada yardımcı olduklarını düşünebiliriz.

Asusunamir ile Attis arasında benzerliğin olmasına rağmen, Asusunamir'in Attis'in öncüsü olabileceği şeklinde bir yorum yapmak şimdilik bir varsayım olarak kalmaktadır. Çünkü böyle bir sonuca varmamız için bu konu da yeterli bilgimiz yoktur.

Bazı araştırmacılar,³¹² Ninhursak/Ninhut adlı tanrıçanın da Kybele'nin öncüsü olduğunu söylenmektedir. Bu fikrin altında yatan neden, onun bereketlilik ile ilgili bir tanrıça olmasındandır. Ancak bu tanrıçanın Kybele gibi bereketlilikle ilgili tanrıçalara öncü olması onun toprakla ilgili olmasından ziyade doğum yapan, çocuğunu büyüten bir anne kimliğini taşımasındandır. O, Enlil'e çocuk doğuran bir doğum tanrıçasıdır.³¹³

Hayatın topraktan gelip toprağa döneceği inancı toprakla ilgili (chitonik) tanrıçalara çocuklarıyla ilgilenen anne (kurotrophos) özelliğini kazandırmıştır. Ayrıca bu kültürte, çocuk bakımının dışında genel üretken bir karakter vardır ki bu da bereketlilik kültürüyle bağlantılı Toprak Ana'dır.³¹⁴ Bu kültür, birçok yerde yaygın olarak görülür ve evrensel bir nitelik taşır.

³¹² Sarıkçıoğlu, 2002: 22.

³¹³ Çevirici, 1998: 62.

³¹⁴ Çevirici, 1998: 61.

Sümerler'e ait törenler içinde, Pessinus'taki törenlere benzer uygulamaların yaşandığı bir törenin varlığı tam olarak bilinmemektedir; ancak tanrı Dumuzi'nin ardından yas tutulması ve onun canlanmasından sonra törenlerin yapılması ile Attis'in ölmesinin ardından tutulan yas ile tanrının canlanmasından duyulan sevinçten ötürü yapılan tören ile bir bağlantı kurulabilir.

Dumuzi'nin ölümünün ardından Ululu ayında bir tören yapılır. Bu ayda yapılan törenin 15 Ağustos-15 Eylül tarihleri arasına³¹⁵ denk gelen zamanda kutlandığı düşünülmektedir. Bu ayda Lagaş kentinde Sümerce "iti.ezen. d.dumuzi" kelimesinden tercüme edilen tanrı Dumuzi'nin bayramı³¹⁶ olarak bir bayram kutlandığı görülür. Ululu ayında tanrıçanın nehirde yıkanması³¹⁷ ile Mart töreninde Magna Mater (Kybele)'in heykelinin Almo nehrinde yıkanması arasında bir bağlantı olabilir.

Bu törende, temsili olarak Dumuzi'nin ölmesi ve onun ardından tanrıçanın tuttuğu yasın bir benzeri uygulanmaya çalışılır. Bunun için tanrı ve tanrıçayı temsil edecek kişiler (kral ve kraliçe, tapınak fahişelerinin başı ?) seçilir; bunlar arasında İnanna ve Dumuzi gibi kutsal evlilik töreni gerçekleşir. Daha sonra, tanrıyı temsil eden kişi ortadan kaybolur; onun ardından da tanrıçayı temsil eden kişi ve tüm Sümer halkı yas tutmaya başlar. Ertesi sene bu olayın aynısı tekrarlanır.

Öldükten sonra yılın 6 ayını yeraltı dünyasında ölü olarak geçirmeye mecbur olan Dumuzi, ilkbaharın gelmesi ile birlikte yılın altı ayını da yeryüzünde geçirmek için bitkilerin toprağın altından çıkması gibi yeraltından çıkar ve eşine yani Toprak Anaya kavuşur. Bitkilerin polenler tarafından döllenmesi gibi, bu tanrı da tanrıçayı kutsal birleşme töreninde öyle döller. Bu törende tüm halk sevinç ve neşe içinde şiirler, şarkılar söyler, çalgılar eşliğinde dans eder.³¹⁸ Muhtemelen o, Temmuz gibi yazın

³¹⁵ Çağırğan, 1986: 171.

³¹⁶ Çağırğan, 1986: 172.

³¹⁷ Çağırğan, 1986: 173–175.

³¹⁸ Çığ, 1990:486.

kavurucusıcaklarının yaşandığı Temmuz ayında yaşamını yitirmiştir.³¹⁹ Bu tarz doğa ile ilgili kültlerde tanrının ölmesi ve yeniden dirilmesi motifinin ortak olarak gördüğü izlenmiştir. Onun içinde tanrı adları farklı olsa da konu hep aynıdır. Örneğin; bu tanrının adı Babiller’de Temmuz, Suriye’de Adonis, Mısır’da Osiris, Filistin’de (Levant bölgesi) Baal, Hititler’de Teşup ve Frigler’de ise Attis olarak görülür.

Ayrıca nisan ayının ilk on iki günü boyunca Akadca’da “akitu” adı verilen bir bayram daha ilkbaharda kutlanır. Bu bayramında ilkbaharda kutlanması ve tören uygulamasının içeriğinde tanrı (Marduk) ve tanrıçanın birleşmesini temsilen kralın tanrıçayı simgeleyen tapınak rahibesi ile birleşmesi³²⁰ temaları ile Kybele-Attis törenleri arasında bir bağlantı kurulabilir. Muhtemelen bu bayramda bereketlilik ve verimlilik kültü ile alakalıdır.

4.5. Babil

Babil’deki tanrı ve tanrıça çiftleri arasında, benzerlik yönünden Kybele ve Attis ile karşılaştırılabileceğimiz tanrı ve tanrıça çifti, İştar ve Temmuz’dur. İştar, Sümerler’deki İnanna olarak adlandırılan tanrıçanın devamı olarak Babil’de varlığını sürdürmüştür. Bu tanrıça Kybele ile benzer özellikler gösterir. Bu özelliklerden özellikle onun aşk, verimlilik, savaş tanrıçası olması bizim için önemlidir.

Venüs yıldızı ile (bazen de bir yıldız kursuyla) temsil edilen;³²¹ tanrıça İştar; aşk, cinsellik ve savaş tanrıçasıdır; M.Ö. 2. binyılında Babil’in en tanınan, en yaygın tapınılan tanrıçası olmuştur.³²² Tanrıçanın betimleniş tarzı, ona yüklenen özelliğe göre biçim alır. O, savaşçı kimliği ile canlandırıldığında, şatafatlı giysiler içinde, genellikle bir kraliyet tahtına oturmuş şekilde ya da ayakta betimlenir; elinde bir halka ile ucunda iki sarılı

³¹⁹ Çağırğan, 1990: 501.

³²⁰ Eliade, 2003: 93–94.

³²¹ Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 89.

³²² Oates, 2004: 183.

bir asa tutar. Omzunda ise, silahları vardır. Asurlular dönemi betimlemelerinde ise o, elinde tuttuğu kılıç ile yedi tane aslanın çektiği bir arabanın içerisine oturmuş vaziyettedir.³²³ Ayrıca bu tanrıça sürekli bakire kalan bir tanrıça olarak görülür. Bu özellik onun periyodik olarak bir gölde banyo yapması ve bekaretini yeniden kazanmasındandır.³²⁴

Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda da tanrıça İştar, savaşçı kimliği öne çıkarılmış şekilde, Hitit tanrıları arasında yer almıştır. Muhtemelen onun, Hitit tanrıları arasında savaşçı olarak gösterilmesi de, bu betimleme anlayışının devamıdır. Onun Hititler'e getirilmesindeki amaç, savaşçı tanrıça olmasından olmalıdır. Çünkü buna benzer bir tanrıça olan Kybele'nin kent koruyucu ve savaşçı kimliğinden ötürü, Roma'ya götürüldüğü bilinmektedir.

Ayrıca, Asur dönemine ait bir eserde tanrıça İştar'ın aslanlar tarafından çekilen bir arabanın içinde oturan görüntüsü, Ana Tanrıça Kybele'nin Roma dönemi'ndeki tasvirlerini anımsatmaktadır. Bu benzerlik, oldukça ilginçtir. Çünkü her iki tanrıçanın da kutsal hayvanın aslan olması, Ana Tanrıçalar ile aslanlar arasındaki bağlantının ne olabileceğini düşündürüyor. Muhtemelen, aslanlar Ana Tanrıçalar'ın gücünü gösteriyordu.

Babil'in İştar Kapısı (M.Ö. 6. yüzyıl) olarak adlandırılan tanrıça İştar'a izafeten yapılmış kapının giriş kısmında da, (Resim: 51) tanrıça İştar'ın kutsal hayvanı aslan (Resim: 52) betimlenmiştir. Burada görülen, kapı girişine bir aslan motifinin işlenmesi geleneğinin, Frig döneminde tanrıça Kybele'ye tapınım amaçlı yapılan anıtsal kaya anıtlarının ön cephesinde, kapının iki yanına işlenen aslanlar olarak devam etmesi mümkündür. Bu fikir, düşünce boyutundan öteye geçememiştir. Çünkü bu konu hakkında, kesin bir yorum yapmak için gerekli yazılı ve arkeoloji belge yoktur.

Temmuz, verimlilik ve bereketlilik ile ilgili bir bitki tanrısıdır;³²⁵ İştar'ın oğlu ve sevgilisidir.³²⁶ Onun adı, Sümerce "gerçek oğul" ya da "derin suyun

³²³ Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 89.

³²⁴ Comte, 2000: 112.

³²⁵ Frazer, 1961: 8.

³²⁶ Leeming ve Page, 1996: 106.

gerçek oğlu” olarak görülür.³²⁷ Daha sonra bu ad, takvimde Temmuz olarak görülen aya verilmiştir. Bu tanrı, birçok adlar taşıyan, İnanna, Ninhursak/Ninhut, İştar, Astarte, Artemis, Demeter, Aphrodite, Venüs, Ana Tanrıça’nın hem bakire doğum ile doğmuş oğlu hem eşi; klasik çağın Adonis’in prototipidir.³²⁸ O, sonbaharda çürüyüp ölen ve ilkbaharda yeniden dirilen doğanın sonsuz tekrarında kendini göstermiştir; Onun her yıl yazın kavurucu sıcaklarıyla birlikte öldüğüne ve ilkbaharda bitkilerle ve tarım ürünleriyle birlikte hayata geri döndüğüne inanılır.³²⁹ Bu tanrı ile Sümerler’deki Dumuzi, Suriye’deki Adonis, Mısır’daki Osiris, Filistin’deki Baal, Hititler’deki Teşup, Frigler’deki Attis’in de ölme ve yeniden dirilme özelliğine sahip olması, onların oluşumunun aynı temele dayandığını gösterir. Bu temel, mevsimlerin değişiminin bir tanrının ölmesi ve yeniden dirilmesi şeklinde algılanmasıdır.

J. G. Frazer,³³⁰ bitkilerin ölmesi ve dirilmesi şeklindeki kültlerin, aynı temele dayandığını, Osiris, Adonis, Temmuz, Attis ve Dionysos adları altındaki tanrıların bu kültü temsil ettiklerini bildirir. Nitekim, tanrı Temmuz ile Adonis’in aynı tanrı olabileceği şeklinde bir varsayım da öne sürülebilir. Çünkü onların ölümünün ardından tutulan yas töreninin uygulanış şeklinin benzerlik taşıması bu fikri destekler.

Babiller ile Anadolu arasında gerçekleşen ticari ve sosyo-kültürel alışveriş neticesinde bu iki ülke birbirlerini tanıma fırsatı bulmuşlardır.³³¹ Böylece de Mezopotamya kökenli kültler, tanrılar Anadolu’ya taşınmıştır. Örneğin; İştar kültü, Hititler tarafından da tapınım gören bir tanrıçadır. Tanrıça İştar’ın Anadolu’ya taşındığını bildiğimiz halde, eşi ve kardeşi tanrı Temmuz’un buraya taşınıp taşınmadığı bir türlü anlaşılamamıştır. Ancak, Hititler’den sonra Anadolu’da yaşayan Frigler’de, Temmuz ile aynı nitelikleri taşıyan Attis adlı bir tanrının varlığı bilinmektedir.

³²⁷ Frazer, 1961: 8

³²⁸ Camphell, 1993: 46.

³²⁹ Sarıkçıoğlu, 2002: 25.

³³⁰ Frazer, 1991: 268.

³³¹ Oates, 2004: 97–98.

İştar'ın yeraltına inişi mitosu, Sümerler'in İnanna'nın yeraltına iniş mitosunun Babiller'deki devamıdır. Babilli sanatçılar, bu mitosu kendi kültürlerine uygun olarak düzenlemişlerdir.³³² İştar'ın yeraltına iniş mitosu ile İnanna'nın yeraltına iniş mitosu arasındaki benzerliklerin kaynağını bu şekilde açıklanabilir. Onlar gibi, Hititler ve Frigler'de kendilerine ait mitosları oluşturlarken, Mezopotamya toplumlarının mitoslarından esinlenmişlerdir. Bu benzerlikler, Kybele-Attis mitosunun Mezopotamya kaynaklı olabileceğı şeklindeki varsayımı bir açıdan doğrulamaktadır.

Öncelikli olarak İştar'ın Ölüler Dünyasına İnişi mitosunun konusunu genel hatlarıyla anlatacağız; daha sonra da bu mitosun oluşum nedeni üzerinde bir inceleme yapacağız.

S. H. Hooke'un³³³ anlatımına dayanarak mitosun konusu kısaca şöyle özetlenebilir:

İnanna gibi İştar'ın da yeraltı dünyasına iniş nedeni verilmemiştir.³³⁴ O, yeraltı dünyasının kurallarına göre, yedi kapıdan geçerken, her kapıdan geçtiğinde üzerindeki bir eşyayı bırakmak zorundadır. Onun, yeraltına inmesinin ardından yeryüzündeki canlılarda cinsellik ile ilgili tüm faaliyetler durur. Bunun üzerine, Ea, hadım bir tanrı Aşuşunamir'i yaratıp, Ereşkigal'i yaşam suyu tulumunu kendisine vermesine razı etmek için yollar.³³⁵ Onun görevi, İştar'ın başından yaşam suyunu atmış kez serpererek, onun yeryüzüne geri dönmesini sağlamaktır. Aşuşunamir, Ereşkigal'i kandırır. Ereşkigal'in emriyle, Ereşkigal'in veziri Namtar, yaşam suyunu İştar'ın başına döker. İştar canlanır ve salıverilir. Tanrıçanın dönmesinin ardından, tüm canlılar arasındaki çiftleşme ve üreme olayları yeniden eski haline döner.

³³² Diakov ve Kovalev, 1987: 123–124.

³³³ Hooke, 2002: 50.

³³⁴ Hooke, 2002: 48.

³³⁵ Hooke, 2002: 48–50.

A. Schimmel,³³⁶ Temmuz'un yeryüzüne çıktığı gün, İştar'ın yeraltına indiğini ve onun yeraltına inmesinin ardından bitkilerin ve hayvanların çoğalmasının durduğunu söylemektedir.

S. H. Hooke³³⁷ ise, İştar'ın yeraltına inişinin ardından yaşanan cinsel verimliliğin ve üretkenliğin azalması şeklindeki etkilerin, onun kültünün cinsel üretkenlik ve çoğalma ile ilgisini belirttiğini vurgular.

İştar'ın dönüşü olmayan ülkeye yaptığı seyahati anlatan mitosa değindikten sonra, burada İştar'ın eşi Temmuz'un ölümünün nasıl gerçekleştiği konusunun üzerinde durmakta fayda vardır. Bazı yazarlar, onun bir yabandomuzu tarafından öldürüldüğünü bildirirler. Bazılarına göre ise; O, eşi İştar tarafından öldürmüştür.³³⁸

Temmuz'un bir yaban domuzu tarafından öldürülmesi şeklindeki anlatım nedeniyle, bu tanrı ile Adonis ve Attis arasında bir bağlantı kurulabilir. Nitekim belirttiğimiz tanrılara ait mitoslarda da, onların bir yabandomuzu tarafından öldürüldüğüne değinilmiştir.

Yaz zamanında (yani Temmuz ayı) öldüğüne inanılan tanrı Temmuz'un, ilkbaharın gelmesiyle yani yeni yılın başlaması ile birlikte tekrar hayata kavuştuğuna inanılırdı.³³⁹ Böylece o, yeniden eşi İştar'a kavuşur; aralarında cinsel bir birleşme gerçekleşir. Bu olayı her yıl anmak için Babilliler, 4 Nisan'a denk gelen "akıtu" adlı bir bayram düzenlerlerdi; akıtu bayramı sırasında tanrıların heykelleri şehrin duvarlarının dışına çıkan geçit yolu boyunca taşınır ve bir kanal yakınına ya da akıtu tapınağına getirilir. Temmuz ile İştar'ın birleşmesi bayram sırasında İştar rahibelerinin rol aldığı kutsal evlilik ile canlandırılır, tapınağın bahçesinde tanrılar ve ataların ruhları için kurbanlar yapılır ve topluca yemek yenirdi.³⁴⁰

³³⁶ Schimmel, 1955: 38.

³³⁷ Hooke, 2002: 48.

³³⁸ Yurdayın ve Dağ, 1978.

³³⁹ Schimmel, 1955: 37.

³⁴⁰ Ökse, 2006: 53.

Babilliler, her yıl Temmuz'un ölümü ve dirilişini kutlamak için bir bayram düzenlerlerdi.³⁴¹ Bu bayramda halk tarafından seçilen kişi, Temmuz'un ölümü, yeraltı dünyasına inişi ve yeniden yeryüzüne dönüşünü canlandırırdı. Tören esnasında, Temmuz'un resmi bir sandal içine konulur ve ırmağın akışına bırakılırdı.³⁴² Böyle bir uygulama büyük olasılıkla, onun yeraltına inişini yani ölümünü simgeliyordu. Tören esnasında tanrıça İştâr'ın mitos içerisinde yaptıkları da sembolik olarak canlandırılırdı. Bu bayram, tarım kültürüyle alakalıdır; burada tarım işlerinin başlangıcı ve bitişi anlatılmak istenmiştir. Bir rahibin yönetiminde bütün Babil toplumunun katıldığı dramatik ayinlerin amacı, ekimin başarılı ve ürünün bol olmasını sağlamaktır.³⁴³

Temmuz'un ölümünün ardından törenlerle yas tutulması geleneği yaygınlaşmıştır; ancak bu mitosun anlatımının çeşitli şekillerde yazılması, bu varsayımla ilgili kanıtların birbirleri ile çelişmesine neden olmuştur.³⁴⁴

Babil'de resmi devlet dinine ait birçok bayramında düzenlendiğini bilmekteyiz. Ancak bunlar arasında, nisan ayının ilk on gününde yapılan bahar ekinoksuna denk gelen yeni yıl bayramı önemlidir.³⁴⁵ Bu bayram, baharın gelişini müjdelir. Ayrıca, bahar bayramının Babiller tarafından uygulanması, onların da mevsimlerin değişimiyle ilgilendiklerinin açık bir göstergesidir. Bu açıdan duruma baktığımızda, bu uygulamalar, Frigler'de baharın gelmesi ile birlikte Pessinus kentinde kutlanan bahar bayramı ile ilişkilendirilebilir.

Temmuz adına yapılan bahar bayramı törenlerinin günümüzdeki uzantısı, Harran'ın putperest Suriyeliler'i tarafından yapılmaktadır. Bu bayramın adı, Ta-uz'dur ve bu ad Temmuz'dan başka bir şey değildir. Ta-uz festivali tanrı Ta-uz adına kutlanır. Bu bayramda kadınlar, efendileri Ta-uz'un kemiklerinin bir tahıl tanesi gibi öğütüldükten sonra ona ait tozların rüzgâra savrulduğuna inanılır Kadınlar, bu festival boyunca, hiçbir şey yemezler ve

³⁴¹ Diakov ve Kovalev, 1987: 123–124.

³⁴² Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 91.

³⁴³ Diakov ve Kovalev, 1987: 123–124.

³⁴⁴ Oates, 2004: 183.

³⁴⁵ Oates, 2004: 185.

diyetlerini ıslatılmış buğday, tatlı bakla gibi yüksek protein değerli yiyecekler, kuru üzüm... vb. şeylerle sınırlandırırılar.³⁴⁶ Muhtemelen bu bayram, Babil'deki Temmuz'a adanan bahar bayramıyla aynı içeriğe sahiptir ve onun uzantısıdır. Mezopotamya'daki bu uygulamanın uzantısı olarak, Anadolu'da ve Roma'daki Magna Mater (Kybele) rahiplerinin de kendilerine özgü bir diyet (oruç) tutmaları arasında bir bağlantı olmalıdır.

4.6. Suriye

Suriye'de Adonis; Anadolu, Yunanistan ve Roma'da Attis adı ile anılan tanrılar gerek tapınım; gerekse şahsi özellikleri bakımından birbirlerine benzer yönler sergilemektedirler. Ayrıca, bu tanrıların birbirleri ile benzerlikleri kadar onlara eşlik eden tanrıçalarında tam olarak olmasa da birbirlerine benzer yönleri vardır. Onların bu benzerliği, isimleri Attis ya da Adonis olsun fark etmeden kışın ölen ve ilkbaharda yeniden dirilen bir tanrının eşi, annesi, sevgilisi olmalarındandır.

Attis'in kökenini incelerken, Adonis kültünün Suriye'deki şeklini temel alıp, Yunanistan'daki şeklini de göz atacağız. Ama bildiğimiz bir nokta vardır ki; bu da Adonis kültünün, Akdeniz Havzası'nın her köşesinde yaygın olarak tapınım gördüğüdür.³⁴⁷

Kökeni Fenike'ye dayandığı düşünülen tanrı Adonis, Temmuz ile özdeşleştirilir ve sık sık onun ismi Temmuz ile beraber telaffuz edilir. Fakat Biblos, İskenderiye, Kıbrıs ve Yunanistan'da o, anlamı "efendi" olan Adonis olarak çağrılır.³⁴⁸

Adonis,³⁴⁹ Attis ile aynı özelliklere sahip; bitkiler dünyası ile ilişkili, yakışıklılığı ile dillere destan olmuş; Aphrodite'in oğlu ve sevgilisi olan Suriye'deki Sami halkın tapındığı bir tanrıdır. Bu tanrı Osiris, Adonis,

³⁴⁶ Frazer, 1961: 230.

³⁴⁷ Çelik, 1988: 220.

³⁴⁸ Comte, 2000.

³⁴⁹ Adonis, Fenike dilinde adon, "efendi" anlamına gelen Suriyeli yarı-tanrı bereket tanrısı Temmuz/Tammuz'un Yunan versiyonudur (Graves, 2004: 78.).

Temmuz, Attis ve Dionysos gibi bitkiler dünyasının ölümünü ve yeniden canlanışını simgeler.³⁵⁰ Yunanlılar Adonis tapınımını M.Ö. 5. yüzyılda Samiler'den almışlardır.³⁵¹ Onun başından geçenler, gerek Suriye'de; gerekse Yunanistan'da bir mitos ile anlatılır; bu mitos, Suriye'deki şeklini muhafaza ederek, Yunan dünyasına ve hatta Roma dünyasına kadar ulaşan bir anlatımdır.

Aphrodite'in bir üreme ve bereket tanrıçası olması, bu münasebet ile Orta Doğu'nun bereket tanrısı Dumuzi'nin, Temmuz'un, Attis'in bir benzeri olan Adonis'i, Myrrha'nın babası Khyras ya da Kindras'tan edindiği güzel delikanlıyı, kendine sevgili olarak seçmesi ve bu yüzden Persophone ile bir çekişmeye girmesi, onun, Horalar ile yakın bir ilişki içerisinde bulunduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Sümer'de İnanna ile Dumuzi'ninkine, Akkad ve İştar ya da Astarte ile Temmuz'unkine, Frigya'da ise Kybele ile Attis'inkine benzer bir birliktelik, Aphrodite, Persophone ve Adonis üçlüsü için de bir model oluşturmuş olsa gerekir.³⁵²

Adonis'in trajik hikâyesi ve tapınımı hakkındaki bilgileri, Yunanlı yazarlar vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz. Ayrıca onun varlığını, günümüz tek tanrılı dinlerinden Yahudilik'in kutsal kitabı Tevrat'ta, Hezekiyel bölümünde,³⁵³ Temmuz/Tammuz adıyla görülmektedir. Yunan mitolojisinde doğu kökenli dinlerin yansıması olarak gelen bu genç tanrı Adonis ile Aphrodite, Persophone arasında yaşananların anlatıldığı³⁵⁴ mitos şöyledir:

Suriye kralı Theias ya da Kıbrıs kralı Kindras'ın Myrrha³⁵⁵ ya da Smyra³⁵⁶ adında bir kızı vardır;³⁵⁷ bu kız Aphrodite'in ya da sütannesinin yardımı ile on iki gece boyunca babasının yatağına girer; onunla sevişir ve son gece hamile kalır. O gece babası yanında yatanın kendi kızı olduğunu

³⁵⁰ Frazer, 1991: 268.

³⁵¹ Frazer, 1991: 268.

³⁵² Yörükân, 2000: 21.

³⁵³ (Hezekiyel 8.14): “..... İşte Tammuz için ağlayan kadınlar orada oturmakta idiler.” (Kitabı Mukaddes, 1988: 794).

³⁵⁴ Frazer, 1961: 11.

³⁵⁵ Fink, 1997: 15.

³⁵⁶ Adonis'in annesinin adının Smyrna olarak verilmesi Apollodoros'un anlatımındadır (Fink, 1997: 15.).

³⁵⁷ Erhat, 2003: 11.

anlar ve bu korkunç günahı temizlemek için kızını öldürmek ister ve bunu yapmak için kılıcını çeker.³⁵⁸

Ovidius'un anlatımına (Ovidius, *Metomorphoses* X 298–518.) göre,³⁵⁹ Myrrha Arabistan'a kaçar; tanrılara yalvarır ve mür ağacına dönüşür.³⁶⁰ Kimilerine göre ise,³⁶¹ tanrılarının ona acıması ile o, bir mersin ağacına dönüşür. Ama her iki anlatımda da ortak olan nokta, kızın bir ağaca dönüşmesidir.

Ancak bu ağacın gövdesinin ikiye yarılması ile olağanüstü güzellikteki bir bebek olan Adonis doğar.³⁶²

Apollodoros'un (Apollodoros, *Bibliothèque* III 183-185)³⁶³ anlatımına göre, bebeğin güzelliğinden Aphrodite etkilenir ve bu bebeği himaye etmek ister. Bebeğin bakımı için yeraltı dünyasının kraliçesi Persophone'yi görevlendirir. Ama bu tanrıça da bebeğin güzelliğinden etkilenir ve onu Aphrodite'ye geri vermek istemez. Persophone ile Aphrodite arasında bebek yüzünden kavga çıkar; bunun üzerine hakem tayin edilen Zeus'un kararına göre, Adonis bir yılın yarısını yeraltı dünyasında Persophone ile birlikte; geri kalan yarısını ise yerüstündeki dünyada tanrıça Aphrodite'in yanında geçirecektir.³⁶⁴ Onun bu durumunu kıskanan rakipleri ona karşı haince bir plan yaparlar ve onu Ares tarafından ya da bir yaban domuzu tarafından öldürmeye çalışırlar.³⁶⁵ Başka bir anlatıma göre,³⁶⁶ Adonis ava çıkar. Kırlarda, ormanlarda dolaşırken domuz görür. Onu avlamak ister. Oklarını atar, ardından koşar. Bir aralık aldığı yaranın etkisiyle geri döner. Adonis, yaralanır; oğlunun bu durumunu gören Aphrodite onun yardımına koşmak ister; ancak sandallarını ayağına giymediği için çıplak ayakla koşamaz;

³⁵⁸ Erhat, 2003: 11; Fink, 1997:15.

³⁵⁹ Fink, 1997: 15.

³⁶⁰ Fink, 1997: 15.

³⁶¹ Erhat, 2003: 11; Frazer, 1991: 270.

³⁶² Erhat, 2003: 11.

³⁶³ Fink, 1997: 15.

³⁶⁴ Frazer, 1961: 11.

³⁶⁵ Frazer, 1961: 11.

³⁶⁶ Halikarnas Balıkcısı, 1990: 215.

Adonis'e yardım edemez ve o ölür.³⁶⁷ Onun ölümüne üzülen Aphrodite, acıklı bir şekilde ağıtlar yakar.³⁶⁸ Aphrodite'in çıplak ayakla koşmasından dolayı ayağına gülfidanının dikenleri batar ve onun kanları güle bulaşır; beyaz olan gül, kırmızıya dönüşür.³⁶⁹ Adonis'in akan kanlarından ise kırmızı gelincikler oluşur.³⁷⁰ Adonis, öldükten sonra yeraltı dünyasına iner ve onun peşinden de Aphrodite oğlunu aramak için yeraltı dünyasına (cehennem) iner; ama Persophone onu da yeraltı dünyasında (cehennem) alıkoyar. Bunun üzerine toprak kurur, kısırlaşır; yeryüzünde istek, arzu namına hiçbir şey kalmaz. İnsanlar ile hayvanlar çiftleşmedikleri için yok olacaklardır. Kurbanlıktan korkan tanrıları, cehennem tanrıları nezdinde faaliyete geçerler. Aphrodite serbest bırakılır ve yeniden dirilen Adonis yanında olduğu halde yeryüzüne dönerler.³⁷¹

Ovidius'un Metomorphoses adlı eserinde (Ovid, Metomorphoses, X, 530–545.) Aphrodite tarafından söylenen sözler sanki Adonis'in öleceğini haber vermektedir: ***“Bu genç adam tarafından baştan çıkarılınca, artık gökyüzünde görülmedi (...) Onunla her yere gitti. Eskiden gölgede tatlı tatlı dinlenme alışkanlığı vardı; fakat şimdi aylak aylak dolaşıyor; dağları geçiyordu. Vahşi erkek domuzlardan uzak durdu. Aphrodite Adonis'e şöyle dedi: “Senden kaçınacak olanlara karşı cesur ol, delice cesur olmaktan ve mutluluğumu riske atmaktan sakın.”***³⁷²

Kybele-Attis mitosunun bir anlatımına göre, Attis'in hadım edilmesinden sonra akan kanlarından menekşeler oluşmuştur; bu tanrı gibi Adonis'in kanından da menekşe olmasa da başka bir çiçek türünün oluşması, bu iki tanrı arasında başka bir benzer öğedir. İlbahar ile birlikte açan çiçeklerin kırmızılığının da Adonis'in kanından oluştuğuna inanılır.³⁷³ Muhtemelen bu tanrıların kanları onların üreme gücünden bir parça

³⁶⁷ Can, 1970: 102.

³⁶⁸ Frazer, 1961: 11.

³⁶⁹ Can, 1970: 102.

³⁷⁰ Frazer, 1991: 270; Çelik, 1988: 219.

³⁷¹ Çelik, 1988: 218.

³⁷² Comte, 2000: 23.

³⁷³ Çelik, 1988: 219.

taşıyordur ve onların kanının toprağa karışmasından sonra Toprak Ana döllendir ve böylece de bitkiler dünyasından haber veren çiçekler, tıpkı bir bebeğin annesinden doğması gibi yeryüzüne çıkarlar ve baharın geldiğini müjdelerler ve sonbahar ayına kadar toprak ürün vermeye devam eder; kış ayına doğru tanrının gücü etkisini yitirir ve toprak verimsizleşir. Ta ki ertesi yılın ilkbahar mevsimine kadar.

Adonis'in bir yabandomuzu tarafından öldürüldüğünün söylenmesi, onunla Attis arasında bir bağlantının olduğunu düşündürüyor. Çünkü Attis'de mitos anlatımının bir versiyonuna göre, yabandomuzu tarafından öldürülmüştür.

Bir görüşe göre de Adonis öldükten sonra, kendisini öldüren yabandomuzu kılığına girmiştir.³⁷⁴ Adonis'in yabandomuzu ile ilişkisi, "Onun bu tanrının şekil değiştirmiş hali mi?" yoksa "Onu öldüren hayvan mı?" olduğunu bildirmez. Ama bu dine inananların yabandomuzu eti yememeleri, onların bu tanrıyı öldüren hayvanı lanetlendirmelerinden ya da kendi tanrıları olmasından dolayı kutsal görmelerinden olmalıdır.

Ayrıca, tanrı Attis'in ölümünün ardından bir çam ağacına dönüşmesi gibi bu tanrının annesinin de aynı durumu yaşaması, bu iki mitos arasındaki başka bir benzer noktadır. Belki de bu mitoslar, yalnızca bir tane olan mitos anlatımının, farklı uluslarda biçimlenmiş halidir.

Adonis'in yaşamının yarısını ya da üçte birini yeraltı dünyasında Persophone ile birlikte geçirmesi, onun yaz ayının kavurucu sıcaklarından sonra bitkilerle birlikte ölmesini ve yeraltında kalmasını simgeler; yeryüzünde annesi Aphrodite ile birlikte kalması ise; onun canlı olduğu yani bitkilerin yaşadığı aylardır. Tanrının yeryüzüne çıktığı zaman; bitkilerin ilk filiz verdiği ilkbahar ayı olmalıdır. Tanrının bir bitki tanrısı olarak sembolleştirilmesi de bundan dolayı olmalıdır.

³⁷⁴ Çelik, 1988: 219.

Adonis bahçeleri adı ile Adonis'in yazgısının hatırlatılması için yapılan bir tapınım uygulaması vardır.³⁷⁵ Bu tapınım şeklinde özellikle kadınlar, saksı ve sepetlerin içerisine buğday, arpa, marul, rezene ve türlü çiçekler ekerler ve bunları sıcak su ile sularlar ya da güneş sıcaklığına bırakırlar; bu sıcaklıkla beslenen bitkiler, hemen topraktan çıkarlar; fakat kökleri olmadığı için çabuk bir şekilde solarlardı. Bu da genç yaşta ölen tanrı Adonis'i simgeler. Solan bu bitkilerin karşısında tanrıların öldüğünü anlayan kadınlar "O don Odonin" (Vah Adonis!) diye bağıarak yas tutarlardı.³⁷⁶

J. G. Frazer,³⁷⁷ bu bahçelerin Adonis'in temsilleri ya da onun gücünün belirtisi olduğunu; ilk başta saksılara sepetlere dikilen bitkilerin onun doğasını temsil ettiğini; dışarı taşınıp suya atılanların ise, onun insan biçimindeki tasviri olduğunu bildirir. Bunların hepsinin Adonis'in bitki tanrısı olduğunu kanıtladığını; Adonis törenlerinin de bitkilerin büyümesi ve canlanması için büyüme amacını taşıdığını; tanrının başına gelenlerin taklit edilmesinin de iyi hasat elde etmek için sembolik bir anlam taşıdığını bildirir.

Adonis'in bir de tahıl tanrısı olma karakteri vardır. Bunu da, mitos içerisindeki anlatımda bulabilmekteyiz. Onun yeraltında kalması toprağa atılan bir tohumun filizlenmesi için beklemesini simgeler; ilkbahar gelince o, tahıl ürünlerinin topraktan çıkması ile birlikte yeryüzüne çıkar. Onun ölümü, hasat zamanı tahıl ürünlerinin kesilmesi sırasında olmalıdır. Bu orakla kesilen tahıl ürünlerinden dökülen tohumlar onun erkeklik gücünü simgeler ve toprağı kendine gebe bırakır. Yağan yağmur suları ise, tanrıça ile tanrının birleşmesinden sonra onların arınmasını sağlamış olmalıdır.

Adonis kültü için yapılan bir bayramın olduğunu biliyoruz. Bu bayramın adı Adonia'dır. Bayramın ilk safhasında, Adonis'in ölümü için kurbanların kesildiği, çığlıkların atıldığı bir cenaze töreni sahnesi vardır; ikinci safhada da tanrı Adonis'in geri dönüşü, yapılan toplantılar ve sevinçli geçit törenleri ile

³⁷⁵ Comte, 2000: 24.

³⁷⁶ Erhat, 2003: 12.

³⁷⁷ Frazer, 1991: 275–276.

muzaffer bir şekilde kutlanır.³⁷⁸ Bu törenlerin yapıldığı bazı şehirler hakkında aşağıda elimizden geldiğince açıklama yapmaya çalışır.

Adonis'in ardından Aphrodite'in tuttuğu yası anmak için Suriye'de her yıl Adonis adına bir bayram düzenlenir. Bu bayramda özellikle kadınlardan oluşan grup, ağlayarak yas tutar; tanrının cesedini andırır şekilde giydirilmiş tasviri taşıyarak denize ya da su kaynaklarına atarlardı; bazı yerlerde tanrının yaşama yeniden dönüşü bu günün ertesi günü kutlanırdı. Fakat bu törenler farklı yerlerdeki kutlamalarında biçim ve mevsim yönünden değişikliğe uğramıştır.³⁷⁹ Biz, Biblos ve İskenderiye kentlerindeki tören uygulamaları hakkında şunları söyleyebiliriz:

Biblos kentinde³⁸⁰ her yıl kutlanan törenlerde, feryat edilerek, göğüs dövülerek, Adonis'in ölümüne yas tutulur; fakat bu günün ertesi günü, tanrının yeniden doğduğuna ve ona tapınanların göğsüne yükseldiğine inanılır. Bu kutlama muhtemelen ilkbaharda yapılır; çünkü ilkbaharda yağın yağmurlar ile dağlardan akan kırmızı topraklar Adonis nehrinin (Nehr'ül İbrahim) rengini kırmızıya çevirir; bunun içinde törenlerin yapıldığı ay ilkbahara denk gelmiş olmalıdır. Nehrin bu rengini, Lübnan dağında yabandomuzu tarafından yaralanılarak öldürülen Adonis'in kanının verdiğiğine inanılır.³⁸¹

Biblos kentindeki Adonis töreni ile Roma'daki Mart töreni arasında bazı benzerlikler vardır. Çünkü buradaki gibi, Attis'in ölümünden sonra yas tutulur; ağlanır. Ve Hilaria gününde tanrının yeniden doğduğuna inanılır; keder ve üzüntü yerini sevinç ve neşeye bırakır.

Mısır'ın İskenderiye kentinde ise törenlerin sırası hikâyedeki düzeni aksettirir;³⁸² üç gün sürerdi.³⁸³ Tören iki aşğın birlikteliğini anımsatan şarkılar, danslar yemek ve eğlence ile başlar; cenaze töreni ile son bulurdu. Törenin

³⁷⁸ Comte, 2000: 23.

³⁷⁹ Frazer, 1991: 160.

³⁸⁰ Çelik, 1988:219.

³⁸¹ Frazer, 1991: 269.

³⁸² Comte, 2000: 23.

³⁸³ Çelik, 1988: 219.

ilk gününde birleşmeleriyle toprağa mahsul vermek yetenekliliği saçan Adonis ve Aphrodite'in heykelleri, iki yatak üzerine yatırılır;³⁸⁴ onların yanlarına meyveler, çörekler, çiçek saksılarından yetişen bitkiler, anason bitkisi sarılmış yeşil kameriyeler konulurdu. Âşıkların evlenmesi kutlanır; ikinci gün, saçları dağınık ve çıplak kadınlar Adonis'in heykelini alarak cenaze alayı ile³⁸⁵ denize götürürler ve denizin dalgalarına bırakırlardı.³⁸⁶ Üçüncü gün ise, Adonis yeniden dirilir; onun canlanması ile birlikte halkın üzüntüleri ve acıları sona erer herkeste sevinç, neşe yeniden başlar;³⁸⁷ güzel günler geri gelir, çiçekler açar, ilkbahar güler.³⁸⁸

Tanrı ve tanrıçanın bu şekilde gösterilişi, onlar arasında kutsal olarak görülen cinsel bir birleşmenin olduğunu gösteriyor. Onların yanına yiyeceklerin konulması; günümüzde yeni evlenen çiftlere yemeleri için verilen yiyecekleri anımsatıyor; yanlarına saksı içerisinde yetişecek bitkilerin konulması, Adonis bahçeleri olarak adlandırılan saksı ve sepet içerisine yerleştirilen kısa ömürlü, tanrı Adonis'in kısa bir süreliğine dirilişini ve ölümünü hatırlatan semboller olmalıdır.

Suriye'de, Hieropolis'te tanrı Astarte'ye tapınım için yapılmış tapınakta bulunan rahiplerin hadım olmaları onlar ile Kybele rahipleri arasında bir bağlantı olabileceğini düşündürüyor.³⁸⁹

Suriye'deki Adonis kültünün ve mitosunun Yunanistan'daki şekinden başka, farklı tanrılar adı altında değişik varyantlarını görmemiz mümkündür. Bunlardan biri Troyalı çoban Ankhises ile Aphrodite'in birlikteliğidir. Mitosta bu çoban tanrıçaya olan aşkını açıkladığında felç kalmıştır. Yine aynı bağ içerisinde avcı Aktaion ile ay tanrıçası Semele'nin beraberliği Zeus'un kıskançlığını çekmiş, Zeus onu bir geyiğe dönüştürmek suretiyle Artemis'in av köpekleri tarafından öldürtmüştür.³⁹⁰ Başka bir anlatımda, tanrıça Artemis,

³⁸⁴ Çelik, 1988: 219.

³⁸⁵ Çelik, 1988: 219.

³⁸⁶ Frazer, 1991: 269.

³⁸⁷ Çelik, 1988: 219.

³⁸⁸ Can, 1970: 102.

³⁸⁹ Baştak, 1944: 14; Frazer, 1961: 269.

³⁹⁰ Çapar, 1991: 87.

kendisini çıplak gören Aktaion'u geyiğe dönüştürerek köpeklerine parçalatmıştır.³⁹¹ Bir başka örnek olarak, Troyalı Tros ve İlos'un oğlu Tithonos'a, Eos (şafak) tarafından âşık olunması ve ölümsüz yapılmak istenmesi, fakat sonucunda ömür boyu yaşlılığa mahkûm edilmesi³⁹² gibi mitoslar³⁹³ tanrıçaya âşık olanların sıkıntı ve acı çekeceğini gösteren aşk motifleridir. Tanrının hadım edilmesi gibi vahşice unsurlar, biraz daha yumuşatılarak Yunanistan'a uyarlanmış; tanrının felç olması, yaşlanması şeklindeki bir anlatıma ek olarak yabandomuzu tarafından yaralanma ve bu yaradan ölme şeklinde görülmüştür.³⁹⁴

Sonuç olarak; Attis ve Adonis'in isimleri farklı olsa da bu tanrılar özde aynı tanrısal özelliklere sahiptirler. Onların aynı özelliklere sahip olduğunu mitosları ve tapınım şekillerinin benzerliği de ortaya koyar. Onların ölmeleri ve yeniden dirilmeleri bitkilerin büyümesi ve çoğalması; tahıl ürünlerinin artmasını ile simgelenir.

4.7. Mısır

Kybele-Attis Kültü'nün kökenini incelerken, Mısır tanrı ve tanrıçalarına bakmadan önce Mısır'da yaşayan halkın yaşam biçimine bakmamız; bu tarz kültürleri benimseyen toplumların düşünce yapısını kavramamız için gereklidir. Nitekim toprağa bağlı bir yaşam sürdüren, tarım ile uğraşan toplumlarda her zaman Kybele-Attis mitosuna ile benzer mitoslarında görülmesi bunu destekler.

Mısır'da yaşayan halk, Sümerler, Babilliler, Filistinliler, Frigler gibi, tarım ve hayvancılık ile uğraşan toprağa bağlı bir yaşam sürdüren³⁹⁵ bir halktır. Onların yaşamında toprağın suya kavuşması; hayatlarının devam etmesi için gerekli en önemli faktördür. Bunun için de onlar, diğer uluslar gibi tanrı ve tanrıçalarını oluştururlarken bu yaşam tarzlarını göz önünde bulundurmuşlardır. Örneğin; onlar, Nil nehri ile tanrı Osiris'i özdeşleştirmişler

³⁹¹ Graves, 2004: 92.

³⁹² Mitosun tamamı için bkz: Graves, 2004: 170–171.

³⁹³ Çapar, 1991: 87.

³⁹⁴ Çapar, 1991: 87–88.

³⁹⁵ Özer, 1987: 67.

ve bu tanrının başından geçenlerin Nil nehrinin taşması ve geri çekilmesi ile ilişkilendirmişlerdir.

Öncelikli olarak; Kybele ve Attis ile benzerlikler taşıyan Mısır'daki tanrı ve tanrıça çiftlerine bakmamız; daha sonra da İsis-Osiris mitosu ile Kybele-Attis mitosunun benzer yönlerini incelememiz gerekiyor.

İsis, Nuth ile Geb arasındaki birleşmeden doğan dört çocuktan (İsis, Osiris, Seth, Neftis) birisidir.³⁹⁶ O, Osiris'in kız kardeşi, vefakâr ve sadık karısı Horos'un annesi,³⁹⁷ ölümden sonra yaşamın ve bereketliliğin simgesidir.³⁹⁸ İnsanlara tohum ekmeyi, toprağı işlemeyi, un ve ekmek yapmayı öğretmiştir.³⁹⁹ İsis'in en tanınmış atribüsü, başının üzerindeki hilal biçimindeki ay ve inek boynuzudur.⁴⁰⁰ Onun bu resmediliş tarzı, onu ay tanrıçaları ile ilişkilendirir. Ayrıca, bu tanrıça gibi İnanna ve İştar'ın da gökyüzü ile ilişkisi bilinmektedir. Zira İştar altı ışıklı bir yıldızla temsil edilir. İnanna ise gökyüzü tanrısını Anu'nun kızı olması nedeniyle gökyüzü ile ilişkilendirilebilir.

Ayrıca İsis'in Kybele ile benzerliği de vardır. Özellikle Apuleius'un (M.S. 2. yüzyıl) alegorik romanı "Altın Eşek"te,⁴⁰¹ onun Kybele ile aynı tanrıça olduğu açıkça belirtilmiştir:

"Ben her şeyin doğal annesi, bütün öğelerin sahibesi ve yöneticisi, bütün dünyalarda insan neslini başlatan, kutsal öğelerin reisi, cehennemdeki her şeyin kraliçesi, cehennemdeki her şeyin kraliçesi, cennette yaşayanların özüyüm; bütün tanrıların ve tanrıçaların görüldüğü tek biçim benim. Gökyüzünün gezegenleri, denizlerin bütün rüzgârları ve cehennemin acıklı sessizliği benim irademle idare edilir. Tüm dünyada değişik biçimler, farklı gezegenler ve birçok adlar altında anılan benim adımdır, tapınılan benim kutsal varlığımdır.

³⁹⁶ Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 65.

³⁹⁷ Comte, 2000: 113.

³⁹⁸ Tuna, 1997: 22.

³⁹⁹ Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 66.

⁴⁰⁰ Comte, 2000: 113.

⁴⁰¹ Camphell, 1992: 64-65.

İnsanların ilki olan Frigler bana Pessinus tanrılarının Anası, kendi topraklarından çıkan Atinalılar Kekroplu Minerva, denizle çevrilmiş olan Kıbrıslılar Pamphilya Venüsü, yay taşıyan Giritliler Diktynialı Diana, üç dil konuşan Sicilyalılar korkunç Proserpine, Eleusisliler eski tanrıçaları Ceres (Demeter), bazıları Juno, başkaları Bellona, başkaları Hekate, Romnus ve doğuda yaşayan ve sabah güneşinin ışıklarıyla aydınlanan Etiyopyalılar ve her türlü eski öğretinin ustası olan ve bana doğru dürüst törenlerle tapına Mısırlılar, beni doğru adımla, Kraliçe İsis diye adlandırırlar... ”

Aşk ve doğurganlık tanrıçası olarak tanrıça Kybele betimlendiğinde ise o, çocuğunu emziren ana kimliğini kazanır. Muhtemelen onun bu betimleniş tarzı, onun bereketlilik, üreme ve çoğalma kültürle ilişkisini göstermektedir. Bu tanrıça gibi bereketlilik ile ilgili değişik toplumlardaki tanrıçalarında kucağında çocuk tutar vaziyetteki görüntüsü vardır. (Resim: 53) Bu toplumlardan biri olan Mısır devletinde de tanrıça İsis'in çocukla betimlendiği görülür. Bu yönden, Kybele ile İsis karşılaştırılmalıdır. Ana Tanrıça Kybele'nin dolaylı yoldan da olsa, anne olduğunu bildiğimiz halde, onun annelik özelliği ile ilgili Frigya'da herhangi bir arkeolojik veriye ulaşamamıştır; ancak Roma'da ona ait kucağında çocuk tutan heykeller ve kabartmalar bulunması, bu tanrıçanın annelik özelliğini karşılar.

İsis'in kucağında oğlu Horus'u tutan görüntüsü, onun doğuran, doyuran ve besleyen bir anne kimliğini taşıdığını gösteriyor. Bu özellik, onun toprak ile ilgili Ana Tanrıçalar ile benzer yönüdür. Ayrıca tanrıçanın annelik özelliği taşıması; dolaylı da olsa Kybele ile ortaktır. O halde tanrıçanın oğlu Horus'ta Attis ile bir tanrıçanın oğlu olması açısından benzerlik gösterir. Mitosun sonunda Horus'un babası Osiris'in yerine geçtiği de göz önüne alınırsa Attis ile Horus arasındaki benzerlikte göze alınmalıdır.

Horus, (Resim: 54) İsis'in oğludur. O, babası Osiris yeraltına indiğinde onu yeryüzünde temsil eder. Ayrıca İsis-Osiris mitosunda bu tanrı, babasının yerine geçmesi nedeniyle önemlidir.⁴⁰²

Osiris, (Resim: 55) gökler tanrısı Nuth ile yeryüzü tanrıçası Geb'in oğlu; aynı zamanda İsis'in; tanrıça Neptihs'in ve de Seth'in kardeşidir. Kız kardeşi İsis ile evlenir. Mısır'ın koruyucu tanrısıdır.⁴⁰³ Ayrıca bu tanrı ile bitkiler dünyası kimlik bulmuştur. Bilindiği gibi Osiris de Attis gibi bitkilerin ölmesi ile ölen ve ilkbaharda bitkilerin yeşermesi ile birlikte yeniden dirilen tanrılar kategorisindedir.⁴⁰⁴ Bu iki tanrının da aynı özelliğe sahip olması onların varlık gösterdikleri toplumun yaşam biçimi ve yapısı ile alakalıdır. Zira Mısır'da, Osiris tanrısal gücü elinde barındıran bir kral olarak görülürken eril gücü simgeler; bu yapı Mısırlılar'ın siyasi yapısı ile ilgilidir. Ancak bu tanrı ile benzer olan Attis gibi tanrılar da ise durum biraz daha farklıdır; çünkü bu tanrı tanrıçanın yanında ona hizmet eden, yönetilen bir tanrı konumundadır.

J. G. Frazer,⁴⁰⁵ Osiris ile Attis'in aynı öze sahip olduğu görüşünü onaylar; o, tanrının ölümünü ve yeniden dirilişi şeklinde görülen durumu bitkilerin yıllık büyümeleri ve ölmeleri ile ilişkili görür.

Ayrıca J. G. Frazer,⁴⁰⁶ Attis ve Osiris arasındaki benzerlikleri şöyle belirtir:

1. Bitkiselliğe özgüdürler; doğurganlığın gücünü sembolleştirirler.
2. Ölen ve yeniden dirilen tanrılardandırlar.
3. Ölümeleri ve dirilişleri, kederden sevince; ağlamaktan neşeye dönüşen yıllık bayramlarla kutlanır.
4. Mevsimlerin değişimini yansıtırılar. Bitkilerin ölmesi ve yeniden dirilmesi ile ilişkilidirler.

⁴⁰² Hooke, 2002: 80.

⁴⁰³ Tuna, 1997: 22.

⁴⁰⁴ Hooke, 2002: 81.

⁴⁰⁵ Frazer, 1991: 309.

⁴⁰⁶ Frazer, 1961: 201.

5. Onların eşi, kardeşi olan tanrıçalardan daha zayıf karaktere sahiptirler; tanrıçalar daha güçlü bir kişiliğe sahiptir. Onlar tanrıçalar ile çiftleşmek isterler.
6. Onların yıllık ölümlerinden sonra, büyük bir üzüntü içerisinde, daha çok üzüntü yas tutulur.

Osiris'in karakteri hakkındaki bilgileri, Yunanlı yazarların eserleri ve Mısır edebiyat eserleri sayesinde öğrenebilmekteyiz. Ve bu belirtiler sayesinde onun bitkilerin, ölümün tanrısı olduğu değerlendirmesine varmaktayız. Ama biz hala şu soruları sorabiliriz: "Tanrılar arasındaki böyle bir karma anlayış bu tanrı da nasıl başladı?", "Mevsimlerin büyük yıllık dalgalanmasının gözleminden ve onları açıklamaya çalışmaktan mı doğmuştu?", "Doğanın gizemini kurgulanmanın bir sonucu muydu?", "İlkel felsefenin paravanı kaldırmaya çalışma girişimi miydi?"⁴⁰⁷ Belki de bu sorular, tanrı Osiris'in geçmiş dönemlerde yaşamış tanrılardan aldığı özelliklerle alakalıdır ve bizim bu konu da kesin bir bilgi edinemememize rağmen onun ölümü ve yeniden dirilişinin benzerinin Adonis, Attis, Temmuz ve Dumuzi'de de ortak olarak görülmesi bu soruları açıklar.

Aynı zamanda Attis tapınımı ve köken mitoslarından Osiris'in tapınımı ve mitosunu geniş bir fark ile birbirinden ayırır. Bu ayrım, Attis'in mitostaki anlatımında tanrıçaya ölümcül bir şekilde âşık olan kendi sosyal sınıfından yükselen basit bir köylü, bir çoban ya da avcı olarak tasvir edilmesi; Osiris'in ise Attis'ten farklı olarak Mısır pantheonunda önemli bir konuma sahip olan bir kral olmasıdır.⁴⁰⁸

Osiris-İsis mitosunun günümüze kadar korunarak gelebilmiş en iyi anlatımı,⁴⁰⁹ Romalı yazar Plutarchos'un (M.S. 1. yüzyıl) "İsis et Osiris" adlı eseridir. Ancak bu mitos hakkında, birden fazla anlatım şekli vardır. Bunun içinde mitosun anlatımını birkaç kaynaktan yola çıkarak anlatacağız. Mitos, tanrı Seth ile tanrı Osiris'in mücadelesi ile başlar; mücadeleyi kazanan Seth,

⁴⁰⁷ Frazer, 1961: 158.

⁴⁰⁸ Frazer, 1961: 158.

⁴⁰⁹ Tuna, 1997: 22.

Osiris'i bir sandığa kapatır ve onu Nil nehrinin sularına bırakır; sandık Biblos kentinde kıyıya vurur. Sandığın bulunduğu yerde olan bir ağaç büyüyerek sandığı içerine alır. Bu ağacın görüntüsünden etkilenen Biblos kralı bu ağacı kestirerek kendi sarayına dikilmek üzere bir sütun yaptırır. Eşinin, kardeşi Horus'un başına gelenleri öğrenen İsis, onu bulmak için her yeri arar ve Biblos kentine kadar ulaşır. Saraya gelen İsis, Osiris'in tabutunun sütun içinde olduğunu anlar ve kralın izni ile sütünün içindeki sandığı çıkarır. Sandığı alarak kendi ülkesine doğru yola çıkar. Seth, Osiris'in bedeninin bulunduğu bu sandığa İsis'in sandığın başında durmaması üzerine ulaşır. Osiris'in bedenini parçalara ayırır ve her uzvunu farklı yerlere fırlatır. Osiris'in parçalarını toplayan tanrıça bütün uzuvları bulur ancak Osiris'e ait üreme organını bir balığın yutmasından dolayı ulaşamaz⁴¹⁰ ve bu organ dışında tüm dağılan birleştirir Osiris'in yeniden dirilmesini sağlar. Osiris'ten sonra oğlu Horos babasının öcünü almak için görev alır ve Seth ile Horos arasında mücadele başlar.⁴¹¹

Mitosun başka bir anlatımında ise, tanrı Seth'in kendisini kaybederek, bulduğu sandığın içerisindeki tanrı Osiris'in cesedini 14 parçaya ayırdığından; İsis'in ona ait her parçayı oradaki toprağa gömmesinden bahsedilir.⁴¹²

J. G. Frazer⁴¹³ Attis ile Osiris'in benzemeyen bir yönü üzerinde durur ve Osiris'in öldükten sonra mumyalanılarak anısının yaşatıldığını; Attis'in ise, çürümeye bırakıldığını vurgular.

Seth ile Osiris arasındaki mücadelenin bir zaman sonra Horos ve Seth arasında görülerek devam etmesi nedeniyle Horus ile Osiris'in aynı tanrı olabileceği düşünülmektedir.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Tuna, 1997: 23; Hooke, 2002: 70.

⁴¹¹ Mitosun tamamının anlatımı için bkz: Hooke, 2002: 82–85; Frazer, 1991: 290; Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 66–68; Özer, 1987: 63.

⁴¹² Çelik, 1988: 217.

⁴¹³ Frazer, 1961: 218.

⁴¹⁴ Özer, 1987: 61.

Osiris mitosunda görülen ölen ve eşi tarafından aranan tanrı imajının benzer şekillerini Sümer'de İnanna'nın yeraltına inışı, Babil'de İştar'ın yeraltına inışı, Filistin'de, Baal-Mot mitosunda görülür. Bu benzerliklerin nedeni olarak da toplumların yaşam biçimlerinin benzer olması ve onların birbirlerinden kültürel anlamda etkilenmesi gösterilebilir. Zaten bu toplumların hepsi Mezopotamya'da yaşamışlardır; onun için de mitosların benzerlikler taşıması gayet doğaldır. Ancak bu mitoslarla Anadolu'daki mitoslarda da benzer temaların işlenmesi ne anlama gelir. Muhtemelen bunlar, ortak bir amaca mevsimlerin değişimiyle ilgili bitkisel ya da tarımsal bereketlilik ve üreme kültüne hizmet ederler.

Kybele-Attis mitosuna ile bu mitos karşılaştırdığımızda; mitosta görülen ölen bir tanrının kardeşi, eşi olan bir tanrıça tarafından aranması şeklinde görülen durumun bazı değişiklikler taşımasına rağmen bir benzerini Kybele-Attis mitosunda ölen bir tanrının annesi ve sevgilisi olan bir tanrıça tarafından yaşama yeniden döndürülmesi çabası şeklinde görmekteyiz.

Osiris'in parçalanmış uzuvlarının toprağa atılması ile tohumların toprağa atılması arasında bir bağlantı kurulabilir. Zira atılan nesneler farklı olsa da Zeus'un tohumlarını Agdos adlı kayaya boşaltması ile de aynı temanın işlendiği bu görüşümüzü kanıtlar.

J. G. Frazer:⁴¹⁵ ***“Parçalanmış kalıntıların yeryüzüne saçılması söylencesi ya tohum ekmenin ya da danelerin savrulmasının mitsel bir anlatım biçimidir.”*** şeklindeki ifadesi bu görüşümüzü destekler. Yani J. G. Frazer, Attis'i tahılın kişileştirilmiş hali olarak yorumlar.

Ayrıca Osiris'in cinsel organı dışındaki tüm parçalarının bulunması oldukça ilginçtir. Osiris'in bitkilerin ve tahıl ürünlerinin büyümesi ve çoğalmasını sağlayıcı yapısı biliniyor. Tanrının cinsel organının ortadan kaldırılması ile onun bereketlilik ve çoğalma ile ilgili işlevi kısıtlanmak istenmiştir. Muhtemelen bu düşünce yapısı, Osiris kültürünün gelişimini ve

⁴¹⁵ Frazer, 1991: 294.

yayılmasını engellemek isteyen mitos yazarları tarafından oluşturulmuş olmalıdır.

Tanrının içersinde bulunduğu sandığın bir ağacın gövdesi ile kaplanması ile Attis'in bir çam ağacının altında kendisini hadım etmesinden sonra yaşananlar arasında bir bağlantı kurulabilir. Zira Attis'in vücudunun bir ağaç şeklinde düşünülerek Palatinus tapınağına dikilmesi ile Osiris'in içersinde olduğu ağacın bir sütun olarak tapınağına dikilmesi de bunu gösterir.

Osiris'in ölümünün ardından İsis'in tuttuğu yas, Attis'in ölümünün ardından Kybele'nin yas tutması ile benzerlik taşır. Bu tanrıçaların üzüntüleri ve tuttıkları yas sembolik olarak tapınım gördükleri yerlerde her yıl kutlanmıştır.⁴¹⁶ Biblos'ta ölen Osiris'i temsil eden sütun tapınağına dikilir ve böylece tanrı yapılan tören ile anılır. Bu törenin uygulanış biçimi Attis'in Mart töreni ile benzer ayrıntılar taşır. Attis'in resminin Mart töreninde bir çam ağacının içersine yerleştirilmesi gibi Mısır'daki törende de Osiris'in resmi kesilen bir çam ağacının ortasına yerleştirilirdi.⁴¹⁷ Yazıtlarda ona "ağacın içindeki ya da akasyanın içindeki yalnız adam" denilmesi⁴¹⁸ de bunu kanıtlar.

Plutarchos,⁴¹⁹ İsis'in acısını çekenlerin, onun gibi Osiris için dövünüp ağlayanların ruhlarının inanç açısından eğitildiğini ve bu eylemlerin benzer acılar çeken insanlar için bir teselli kaynağı olduğunu belirtir.

Ayrıca Osiris'in sandığını içersinde barındıran ağacın saray içersine götürülerek dikilmesi ile Roma'daki Mart töreninde, Attis'i temsil eden çam ağacının Magna Mater (Kybele)'in Palatinus'taki tapınağına götürerek dikilmesi arasında bir bağlantı kurulabilir.

Osiris kültünde de Taurobolium törenleri gibi, boğa kurban etme töreni vardır. Bu kurban töreninde mitosa uygun olarak, Osiris'in parçalara ayrılması sembolik olarak temsil edilir; boğa 14 parçaya ayrılır; daha sonra da inananlar tarafından yenilir. Böylelikle de dine kabul edilecek kişi Osiris'in

⁴¹⁶ Frazer, 1961: 3.

⁴¹⁷ Frazer, 1991: 296.

⁴¹⁸ Frazer, 1991: 299.

⁴¹⁹ Dürüşken, 2000: 65.

ilahi-beşeri hayatına iştirak etmiş olmaktadır. Osiris'in dirilişini sembolleştirmek için, yenilen boğanın yerine başka bir boğa konulmuştur.⁴²⁰

Uzun bir süre geçmeden, M.S. 2. yüzyılda İsis-Osiris kültü ve mitosu, Roma'ya taşınmıştır ve Roma'nın doğu toplumlarından aldığı, inançlar arasında kendine önemli bir yer bulmuştur.

4.8. Filistin (Levant Bölgesi)

Filistin'de, Levant bölgesinde, Kybele gibi; analık, kadınlık, savaşçılık, kent koruyuculuk özelliklerine sahip Astarte (Aşera) ve Anat adlı tanrıçaların varlığı bilinmektedir. Bu bahsettiğimiz tanrıçalara bereketlilik, verimlilik ve tarım kültürle alakalı tanrı Baal'da eşlik eder. Bu tanrıçaların ve tanrının Kybele ve Attis'e öncü olabilecek karakter özellikleri taşıyıp taşıyamaları konusunda bir inceleme yapmamız; bu konuda bir fikre sahip olmamızı sağlar. Ancak kesin bir görüşe varmamız için yeterli bilgimiz yoktur. Öncelikli olarak, bu tanrıların özelliklerini, Frigler'deki Kybele ve Attis ile karşılaştırmalıyız; daha sonra onların mitos içerisindeki rollerine bakmamız gerekir.

Anat, Baal'ın eşi ve kız kardeşidir. O, bazı eski Ana Tanrıçalar'ın özelliklerini alıkoyar; halkın annesi, sevginin kaynağı bereketlilik ve yeniden doğumun simgesidir ama bunun yanında bir bakire ve savaş tanrıçasıdır. Onun bu özelliği, onu tanrıça Athena ile ilişkilendirir. Baal'ın yeniden doğuş hikâyesinde, biz bu tanrıçanın tüm niteliklerini bulabiliyoruz. Onun öfkesi, tanrı Mot'un elleri ile tanrı Baal'ı öldürmesini öğrendikten sonra sonsuzlaşır.⁴²¹

Astarte ise, Fenike'deki Eros ve Aphrodite adlı tanrıların özelliklerini bir arada toplaması ile oluşmuştur.⁴²² Baal'ın hem eşi hem de muhalifidir. Astarte ile Baal arasındaki eş ilişkisinin nasıl olduğu, net olarak anlaşılamamaktadır. Büyük ihtimalle, onun kültü Filistin'e Sümerler'den

⁴²⁰ Çelik, 1988: 218.

⁴²¹ Leeming ve Page, 1996: 144.

⁴²² Comte, 2000: 112.

Babiller aracılığı ile taşınmış olan İştâr kûltünün devamıdır. İştâr ve Astarte kelimelerinin birbirlerini çağrıştırmaları da bunu doğrular niteliktedir. Astarte'nin de, İnanna ve İştâr gibi tapınak fahişelerine benzeyen hizmetkârları vardır. M.S. 2. yüzyılda yaşamış Romalı yazarlardan Lucianus, Lübnan'daki Biblos kentinde Aphrodite'ye (muhtemelen Astarte) ait bir tapınakta, kutsal birleşme âdetinin devam ettiğini söyler.⁴²³

Tanrıça Anat'ın sahip olduğu savaşçılık özelliği; onun hâkimiyet kurduğu bölgeyi koruyan bir tanrıça olmasından kaynaklanır. Anat, savaşçı kimliğini kullanarak kardeşi, eşi Baal'ı öldüren yeraltı dünyasının tanrısı Mot ile savaşır.⁴²⁴ Bu tanrıça gibi, İştâr, Hepat ve Kybele adlı tanrıçaların da aynı özelliğe sahip oldukları bilinmektedir.

Tanrı Baal ise; bereketlilik, verimlilik ve tarım tanrısıdır.⁴²⁵ Onun görevleri arasında verimlilik işlemini kontrol etmek, bitkileri canlandırmak ve mevsimlerin düzenini sağlamak vardır.⁴²⁶

Bu belirttiğimiz tanrı ve tanrıçaların adının geçtiği, onlara ait birçok mitos vardır; ancak bunlardan Kybele-Attis mitosu gibi doğa ve mevsim değişimi ile ilgili olanları incelememiz yerinde bir davranış olacaktır.

Öncelikli olarak; tarım, verimlilik ve bereket kûltüyle alakalı, mevsimlerin değişimini konu alan mitoslardan, Tanrı Baal'ın başından geçenleri anlatan mitosa değinmemiz gereklidir. Daha sonra da buradaki rolü açısından, onun tanrı Attis ile karşılaştırılması iyi olur. Ayrıca, bu tarz kûltlerin oluşmasının altında yatan nedenin ne olduğu da incelenmelidir.

Bunun nedeni, tarımla uğraşan toplumların, bereketlilik, verimlilik ve çoğalma için, mevsimlerin ve doğanın kişileştirmesi ile oluşturulmuş bir tanrıyı doğanın yıkıcı güçleri karşısında kurtarıcı olarak görmeleridir. Bu tarz tanrıların adlarının farklı olması önemli değildir; önemli olan onların rollerinin ve görevlerinin aynı olmasıdır.

⁴²³ Black ve Green, 2003: 79.

⁴²⁴ Eliade, 2003: 193.

⁴²⁵ Bratton, 1995: 162.

⁴²⁶ Bratton, 1995: 102–103.

Şimdi bahsettiğimiz mevsimlerin değişimi ile ilgili mitoslardan biri olan, Baal ile Mot arasında geçen mitosu ele alalım.

Mitosun konusu: Baal ile Mot'un hâkimiyet savaşıdır. Yeraltı dünyasının tanrısı Mot, Baal'dan haraç ister; ancak Baal bunu kabul etmez ve habercilerini Mot'a yollar. Bu haberciler, Mot'tan bir tehdit mesajıyla döner. Bunun üzerine Baal'da, Mot'a karşı daha alttan alan bir tavır takınır. Bu haberden sonra, o El'in tarlasında ölü olarak bulunur.

Tanrının ölümünden sonra, ağıtlar yakılır; yas törenleri tertip edilir. Kardeşinin ölümüne dayanamayan Anat, onu aramaya başlar; Güneş Tanrısı Şapaş'ın yardımı ile Baal'ı bulur;⁴²⁷ daha sonra Mot'u öldürür ve onun kemiklerini öğütterek tarlalara serper. Bunun üzerine tanrı Baal dirilir. Bahar mevsimi gelir.⁴²⁸

Ertesi yıl hâkimiyet savaşı yeniden başlar; kazanan taraf belli olana kadar devam eder; bu olaylar her yıl tekrarlanırdı.

Büyük ihtimalle, iki tanrı arasında gerçekleşen savaş temasının altında yatan neden başkadır. Çünkü burada iklimlerin değişiminin tarım ürünleri üzerindeki etkisi belirtilmek istenmiştir. Savaşı kazanan tanrının özelliğine göre, o yıl toprağa ekilen tarım ürünlerinin elde edilme durumu değişir. Eğer tanrı Mot savaşı kazanırsa, toprak susuz kalır; kuraklık baş gösterir ve ekilen ürünlerden verim elde edilemezdi. Ama tanrı Baal savaşı kazanırsa, durum tam tersi bir hal alırdı. Yağış bol görülür; toprak susuz kalmaz. Tarım ürünleri bol olurdu. Verimli bir yıl geçerdi.

Baal'ın ölümünün ardından yas tutulması; toprağın ölmesi, kuraklığın baş göstermesi, bitkilerin kuruması şeklinde görülen durum; Attis'in ölmesinin ardından yaşanan olayları anımsatmaktadır; o öldüğünde de doğanın ve insanların düzeni bozulur, bitkiler yeşermez; kadınlar çocuk doğuramazdı.

Bir tanrının ölmesi ve buna dayanamayan tanrıçanın kardeşini, eşini yaşama döndürmek için uğraşma çabasını; eşinin yardımı ile onun yeniden

⁴²⁷ Hooke, 2002: 118.

⁴²⁸ Yurdaydın ve Dağ, 1978: 57.

canlanması motifinin izlerini, Mezotamya'da (Sümer, Babil, Suriye, Mısır), Anadolu'da (Frig) ve adını sayamadığımız birçok yerde bulabiliriz. Bilindiği gibi, bu çeşit anlatımlar, mevsimlerin değişimi ile alakalıdır.

Tanrının ölmesi ve yeniden dirilmesi temasının, Mezopotamya'dan Anadolu'ya kadar nasıl yayıldığı konusunda iki görüş ileri sürülebilir:

1. Mezopotamya'dan Asurlular ya da Babilliler aracılığıyla Anadolu'ya taşınmıştır. (Mezopotamya kaynaklı.)

2. Tanrının öldüğü ve yeniden dirildiği şeklinde görülen temalar, iklim şartlarının insan yaşamında etkisinin çok fazla hissedildiği tarım toplumlarının hepsinde ortak olarak görülmesi nedeniyle görülür ve evrensel bir nitelik taşır. Bunun içinde, Anadolu'da da böyle bir temanın görülmesi doğaldır. Kısacası, Mezopotamya'dan bu temayı almamışlardır. (Evrensel.)

Mitoslar dışında, arkeolojik verilerden de yararlanmak Ana Tanrıça kültünün Filistin'de de görüldüğünün kanıtlanması açısından önemlidir. Bunun için, günümüzde dahi kendini heybetli bir şekilde gösteren Sion Dağı, bize bazı ipuçları sunar.

Kudüs kentinde, Haram-i Şerif'in üzerine oturduğu dağın bu bölgeye tek tanrılı dinler gelmeden önce ve tek tanrılı dinler döneminde kutsal olduğu söylenmektedir.⁴²⁹ Eski Ahit'te, Zekeriya bölümünde, 8. kısımda; RAB, o dönemin Kudüs'ünde varlık gösteren tanrıyı kıskandığını belirtirken Kudüs'te bir dağa kutsal görülerek tapınıldığını da belirtmiş olur: “... **Sion'a döndüm, Yereşalimin (Kudüs) içinde oturacağım ve Yereşalime (Kudüs), gerçekler şehri,ve ordular RABBİ'nin dağına, Mukaddes dağ denilecek.**”

430

Böylece, çok tanrılı dinler zamanında, Sion Dağı'nın kutsal sayıldığını ve dağların hakimesi Ana Tanrıça Kybele'nin bir benzerinin Kudüs'te var

⁴²⁹ Işık, 1999: 1.

⁴³⁰ Kitabı Mukaddes, 1988: 894–895.

olduğunu anlıyabiliyoruz. Arapça'da dağ anlamına gelen Cebel sözcüğünde Kybele'den türeyip türemediği, merak konusudur.⁴³¹

4.9. Girit

Kybele-Attis Kültü'nün kökenini incelerken, Girit adasında belli bir süre varlık göstermiş olan Ana Tanrıça inanişına bir bakış yapmamız ve konumuz açısından Kybele-Attis kültüne öncü olabilecek Girit tanrı ve tanrıçalarını incelememiz gerekecektir. Çünkü Frig Ana Tanrıçası Kybele ile Girit tanrıçaları arasında bazı benzerlikler göze çarpmaktadır. Özellikle Girit Ana Tanrıçası ile Anadolu'nun Ana Tanrıçası Kybele arasında, her iki tanrıçanın da ana kimliğini taşıması bir benzerlik gösterir. Bu tanrıçalar gibi, Yunan Tanrıları'nın anası Rhea da ana kimliği ile ön plana çıkar.

Rhea ile Anadolu'nun Ana Tanrıçası Kybele'nin aynı ünvanı taşıması nedeniyle; bu tanrıçaların özde aynı ama isim olarak farklı tanrıçalar olduğunu söyleyebiliriz. Rhea'nın kökeni Girit'tir; o halde Kybele'nin de Girit'ten aldığı bir şeyler vardır. Bu açıdan baktığımızda, Kybele'nin kökeni açısından Rhea'nın Girit'teki mevkisi önemlidir. Ayrıca, Ana Tanrıça'ya tapınımın Girit'te ne zaman başladığına ve Anadolu ile Girit Ana Tanrıçaları arasında bir akrabalığın olup olmadığına bakmamız gerekmektedir.

Girit'te, Paleolitik Çağ tanrıça tapınımına ait herhangi bir arkeolojik kalıntı ele geçmemiştir; fakat Neolitik Çağ'a ait küçük kadın heykelcikleri (idoller)⁴³² (Resim: 56) bulunmuştur. Bu heykelciklerin, Girit'te Ana Tanrıça tapınımının ilk somut belirtileri olduğunu söyleyebiliriz. Böylelikle Girit'te görülen kadın heykelciklerinin sayesinde Neolitik Çağ'da Ana Tanrıça'ya tapınımın şekillenmeye başladığını düşünebiliriz.

Neolitik Çağ ve sonrasında, Ana Tanrıça heykelciklerinin kadın şeklinde yorumlanmasının altında yatan neden; toprağın, kadının doğum ve insanın oluşmasındaki rolünden etkilenilerek kadın gibi düşünülmesi,

⁴³¹ Yavuz, 2002: 133.

⁴³² Mansel, 1947: 7-8.

toprağın içinden ekinlerin fışkırmasının ise, yeni doğum yapan bir kadının çocuğuna kavuşmasına benzetilmesi olduğunu düşünebiliriz.

Anadolu'nun Ana Tanrıçası ile Girit tanrıçaları arasında akrabalık ilişkisinin olduğunu, Anadolu ile Girit tanrıçaları arasında benzerliklerin görülmesinden anlayabiliriz; ancak ne tür bir akrabalık ilişkisinin olduğunu bilemiyoruz.

Giritliler, tanrıçalara⁴³³ tapınaklar ve kült alanları yapmışlardır. Girit'teki tanrıçaların birçok sıfatı vardır. Bu sıfatlara örnek olarak; dağ anası, hayvanlar hakimesi, kutsal ağaç tanrıçası, yılanlı tanrıça, güvercin tanrıçası, haşhaş tanrıçası ve ayrıca kollarında genç tanrı'yı tutan Ana Tanrıça verilebilir.

Girit dininde çeşitli şekillerle tasvir edilmiş bu tanrıçaların farklı tanrıçalar mı, yoksa aynı tanrıçanın değişik görünüşlerini mi yansıttığı konusu halen tartışılmaktadır. Bu konuda A. M. Mansel:⁴³⁴ ***“Girit'te tarihi çağlarda büyük tanrıçaların izlerine Rhea yahut tarihçi Diodor'un bildirdiği “Meteres” yani “Ana Tanrıçalar” şeklinde rastladığımız göz önüne alınırsa, bu adada yalnız büyük bir tanrıça bulunduğu, yukarıda tarif ettiğimiz tanrıçaların ise büyük tanrıçanın başka şekillerde tezahürü oldukları kabul olunabilir.”*** demiştir.

Minos Tanrıçası'nın potnia theron (hayvanlar hakimesi) olma özelliği, daha geç dönemlerde Frigler'in Ana Tanrıçası Kybele kültüründe tekrar ortaya çıkıyor. Minos Ana Tanrıçası gibi Frig Ana Tanrıçası Kybele'nin de kutsal hayvanının aslan olduğunu görülüyor. Her iki tanrıçanın kutsal hayvanının da aslan olması, aslanların tanrıça kültürlerinde önemli bir yerinin olduğunu gösteriyor; çünkü aslanlar Ana Tanrıça'nın gücünün ve her şeye hâkim olmasının göstergesidir.

⁴³³ Neolitik Çağ'dan başlayarak, bütün Ege bölgesinde olduğu gibi, Girit adasında da en çok üreme uzuvları belirtilmiş insan biçimindeki kadın heykelcikleri her şeye hayat veren ve her şeyi tekrar kucağına alan büyük bir tabiat tanrıçasına tapınılmış olduğuna işaret eder. M.Ö. 2000'de bu tabiat tanrıçasına dağların ve hayvanların hakimesi olarak rastlanıyor ve bu tanrıçanın tarihi devirde Girit'te Rhea, Anadolu'da ise Kybele adını taşıyan “Tanrılar Anası”nın karşılığı olduğunu anlıyoruz (Mansel, 1947: 47–50.).

⁴³⁴ Mansel, 1947: 52.

Kybele ile Rhea kültünün birbirine karıştırılmasının nedeni aslında Zeus'un doğuşunun anlatıldığı mitostur. Mitos'un anlatımı⁴³⁵ şöyledir:

“Tanrıların Anası Rhea ile Gök Tanrısı Kronos evlidir. Gök Tanrısı Kronos rüyasında gördüğü bir kehanete dayanarak her çocuğunu doğar doğmaz yutmaktadır. Gök Tanrısı Kronos'un çocuklarını doğar doğmaz yutmasından dolayı Rhea, Zeus'u kurtarmak için Girit'in Lykos mağarasına götürmüş; Tanrı Zeus'u doğurmuştur.”⁴³⁶ Bu öykünün daha geç tarihli versiyonlarında, Girit'te çocuk Zeus'a Kuretalar denilen bir grup gencin baktığı kaydedilmiştir. Kuretalar, babası Zeus'un varlığından haberdar olmasın diye, kalkanlarını vurarak çıkardıkları gürültüyle bebeğin seslerini bastırmışlardır.”

Bu öykünün bazı yönleri Kybele'nin kimliği üzerinde kalıcı bir etki bırakmış olmalıdır.

Aslında Kybele'nin Girit ve Frigya kökenlerinin birbirlerine karıştırılmasında mitos içerisinde adı geçen Kuretalar'ın da büyük payı vardır, çünkü bunlar yine Kybele taraftarı olan bir başka delikanlı grubuyla, esrik bir halde dans edip müzik yapan ve Frigya kökenli oldukları söylenen Korybantlar ile bir tutulmuşlardır.⁴³⁷

Kısacası, Girit'teki Rhea-Zeus kültüyle, Frigler'deki Kybele ve Attis kültü arasında bazı ortak noktalar bulunur; bunun içinde bu tanrıçalar Yunanistan'a taşındıktan sonra birbirleriyle eşleştirilerek Meter adlı tanrıçanın yapısında kimlik bulmuş olmalıdırlar. Onlar, bu benzerlikleri nedeni ile birbirleri ile ilişkilidir. Ayrıca Ana Tanrıça inancı evrensel bir nitelik taşıdığından, farklı uygarlıklarda değişik adlarla görüldüğünden, Girit'teki Ana Tanrıçalar ile Anadolu'daki Ana Tanrıçalar'ın birbirlerinin kökeni olup olmadığı konusu hakkında tam bir açıklama yapamıyoruz, çünkü bu tarz bir açıklama yapmak için henüz yeterli bir bilgimiz yoktur.

⁴³⁵ Hesiodos, 1991: 120.

⁴³⁶ Hesiodos, 1991: 120.

⁴³⁷ Roller, 2004: 172–173.

O. James,⁴³⁸ tanrıça Rhea'nın Yunan tanrıları arasında tanınmaya başlandığında Frigyalı Ana Tanrıça ile ilişkilendirildiğini belirtir; onun içinde Frigyalı kültün tanrıçasının kutsal eşyaları olan ziller, davullar, kavalların tanrıça Rhea'ya verildiğini söyler ve o, tanrıçanın Kybele ile eş tutulmasının altında yatan nedeninin, tanrıçanın bitki tanrılarına özgü nitelikler taşımasında olduğuna değinir.

Girit Ana Tanrıçası Rhea'nın Anadolu Tanrıçaları ile ilişkisi hakkında bilgi verdikten sonra, Giritliler'in tanrı anlayışlarına, Ana Tanrıça'nın yanında Anadolu'daki Ana Tanrıça Kybele'nin sevgilisi, oğlu, Attis'e benzeyen bir erkek figürünün olup olmadığına ve bu tanrı ve tanrıçanın onuruna düzenlenen törenleri anımsatan Girit'teki bazı dini uygulamaların olup olmadığına bakmamız gerekmektedir.

Girit toplumunda Frigler'deki gibi tanrının her yıl ilkbaharda doğması ve ardından sonbaharda ölmesinin altında yatan nedir? Sorusuna en iyi cevap: o dönem insanının doğaya olan inancıdır. Onlar, hayatlarının devam etmesi için doğanın yegâne üstün güç olduğunu görmüşler ve doğa canlı kalmadığı sürece yaşamlarının imkânsız olduğunu anlamışlardır. Bunun korkusu ile mevsimlerin birbirini takip etmesi ve bitkilerin esrarengiz bir şekilde yeşermesi ve solmasını, bir tanrının ölüp dirilmesine benzetmişler ve onu bir tanrı ile kişileştirmişlerdir. Böylelikle de her tarım toplumunda olduğu gibi Girit'te de bir bitki tanrısı oluşturulmuştur. Bu tanrının adı "Zeus"tur ve o, Minos Çağı'nda, Girit'in Genç Tanrısı (Resim: 57) "Kuros" (oğlan), "Zeus-Velkhanos"⁴³⁹/Megistos Kuros" olarak adlandırılmıştır.

A. M. Mansel,⁴⁴⁰ Zeus'un "Megistos Kuros" sıfatıyla tapınım gördüğünü ve her yıl ilkbaharda onun doğumunun şenlikler ile kutlandığını, kışın ölümünün yaslara neden olduğunu ve bu tanrının Anadolu'daki tanrı Attis ile benzer olduğunu belirtir.

⁴³⁸ James, 1960: 298–299.

⁴³⁹ Alexiou, 1991: 89.

⁴⁴⁰ Mansel, 1947: 53.

Böylelikle de, Zeus olarak adlandırılan tanrının Attis ile aynı tanrı olduğunu ve farklı toplumlarda değişik adlar altında varlığını gösterdiğini anlıyabiliyoruz. Bu tanrıların kışın ölmesi sonrasında insanların kendinden geçerek yas tutmaları şeklinde ortaya çıkan durumun benzerlik göstermesi olağandır. Çünkü tanrının doğumu ve ölümü, bundan ardından da yapılan törenler doğanın insan yaşamı üzerindeki etkisinin neticesidir. Bu tanrının adı Attis, Zeus veya başka bir ad olsun fark etmez; önemli olan tanrının bereketi ve verimliliği sağlamasıdır.

Tanrı Zeus'un doğayı simgelemesinin yanı sıra onun eşi ve annesinin tanrıça Rhea olduğunu görüyoruz. Zeus tanrıça Rhea'nın eşi olduğunda onunla birleşir ve sonrasında toprağı simgeleyen ana rolündeki Rhea, Zeus'un tohumlarından hamile kalır. Böylelikle de bitkilerin yeşermesi sonucunda tabiata gürlük ve bereketin geldiğine inanılır.⁴⁴¹ Bu tanrıça çifti ile Sümerler'deki İnanna–Dumuzi, Babiller'deki İştar-Temmuz, Frigler'deki Kybele-Attis birlikteliği arasında bir bağlantı olmalıdır. Farklı adlarla anılsalar da tanrı ve tanrıçanın cinsel birleşmesi teması ortaktır.

M.Ö. 1400 yılına doğru Minos Uygarlığı'nın Girit'te egemenliğini yitirmesi ile onların yerine Akalar'ın geçtiğini görürüz.⁴⁴² Onların dini görüşlerine dair fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak M.Ö. 1600 yıllarından başlayarak Yunanistan'ın kültür hayatının hemen her sahasında olduğu gibi, din sahasında da Minos Uygarlığı'nın kuvvetli tesirinin onları etkilediğini görürüz. Örneğin; Mikenai kuyu mezarından birinde bulunmuş altın bir iğne üzerinde Giritli Ana Tanrıçası'nın tasvirinin bulunması,⁴⁴³ Ana Tanrıça inanişinin Akalar devrinde de devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Girit'teki törenlere baktığımızda ise, Frigler'deki gibi Giritliler'in de tören esnasında müzikli bir takım dans yaptıklarını ve bu dansların bazen, inananların kendilerinden geçercesine dans etmeleriyle, törenlerin canlı ve hareketli bir hal aldığını⁴⁴⁴ söyleyebiliriz. Belki buradaki müzik ve dans ile

⁴⁴¹ Mansel, 1947: 53.

⁴⁴² Mansel, 1947: 61.

⁴⁴³ Mansel, 1947: 79.

⁴⁴⁴ Mansel, 1947: 57.

ortaya çıkan dinsel esrime hali ile Kybele-Attis onuruna düzenlenen törenler esnasında, Galluslar'ın typmhanum (tef) gibi müzik aletlerinin çıkardığı sesler eşliğinde çılgınca dans ederek, kendilerinden geçmeleri arasında bir bağlantı kurulabilir. Ayrıca, Girit'teki törenlerde kullanılan aletlerle Kybele-Attis törenlerinde kullanılan aletler arasında bir benzerlik olmalıdır.

L. E. Roller,⁴⁴⁵ Yunan ve Roma dünyasına yayılan Meter kültünün dinsel törenlerinde kullanılan tefin Girit'teki Rhea kültünün bir parçası olduğu ve Meter'in esrime ayinlerinin başlangıçta Girit'te yapılmış olabileceğini söylemesi de bizim bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

Girit'e ait dinsel törenlerde Roma'daki Megalensia tören alayı gibi yapılan kadın/kadın elbiseli hizmetkârlar ve erkeklerden oluşan bir tören alayı ellerinde sunu malzemeleri ile sembolik anlamdaki tapınağa doğru ilerlemektedirler. Bu tarz bir geçit resmi, Knossos'tan reliefli bir kap üzerinde betimlenmiştir. Bu resimde, kadınlar ve erkeklerden oluşan dini bir alay sahnesi canlandırılmıştır.⁴⁴⁶

Törende Kybele rahiplerine benzer şekilde uzun kadın elbiseleri giyen ve bellerine kurdele takan kişiler görev almışlardır. Bu kişilerin tören esnasında bu kıyafetleri giyinmeleri ve müzisyenlerle birlikte tören alayına katılmaları⁴⁴⁷ geleneği, Minos saraylarında görev alan bu hizmetkârların o dönemde yaşamış hadım rahipler⁴⁴⁸ olabileceğini düşündürüyor. Ancak onların hadım edip edilmedikleri hakkında herhangi bir arkeolojik ve yazılı belge elimize geçmemiştir. Bunlar ile Kybele'nin hizmetkârları hadım rahipler (Gallus) karşılaştırıldığında aralarındaki benzerlik kadın giysisini andıran uzun bir elbise giymeleri olarak görülse de onların giyinişleri Kybele'nin hadım rahiplerinden daha farklıdır. Ancak müzik eşliğinde yürüyerek tanrı veya tanrıçalarına yiyecek...vs. gibi sunu da bulunmaları arasında bir benzerlik söz konusudur. Çünkü Girit'te, bayram günlerinde rahipler,

⁴⁴⁵ Roller, 2004: 174.

⁴⁴⁶ Alexiou, 1991: 138.

⁴⁴⁷ Alexiou, 1991: 137–138.

⁴⁴⁸ Alexiou, 1991:130.

müzisyenler ve kltle ilgili şahıslardan oluşan tören alayları bize Roma'daki törenleri çağrıştırmaktadır.

Frigya kernoslarının benzeri kap türleri, Girit'te de görülmektedir. Bu kaplar Girit'te de kernos adını taşır ve Ana Tanrıça inanının olduğu yerlerde kült törenlerinde kullanılan bir malzemedir. Bu kap türlerine ait buluntular, Mesara'dan⁴⁴⁹ (Resim: 58) Phaistos'taki ilk saraydan ve Malia'dan ele geçmiştir.⁴⁵⁰ Girit kernoslarına benzer bir kap türü olan Panspermia adlı bir kap türü de kernoslar ile aynı işleve sahip olarak Girit'te kullanılır. Bu kap türü de bereketlilik kültü ile ilgilidir. Bu kapların içine tarladan ele geçmiş mahsller konularak o yılda elde edilen ürünlerin bereketli geçeceğine inanılır.⁴⁵¹ Yuvarlak şekilli Minos kernosları, mevsim dönümünde etkili olabilecek sembolik bir ta niteliğindedir.⁴⁵²

Kernosların ortaya çıkarıldığı merkezlerden elde edilen kanıtlar ortak bir noktada birleşmişlerdir ki bu kaplar, ölümden sonraki yaşama ilişkin inanışların gereği gmlere konulur ve bunun yanı sıra, özde ortak özelliklere sahip Ana Tanrıça kltlerinde kullanılırlardı. Bu kaplar, antik döneme ait edebiyat eserlerinde her zaman Rhea-Kybele kltyle bağlantılı gösterilmişlerdir.⁴⁵³ Kybele kültünde bu kaplar, Roma'da tanrıça Magna Mater (Kybele) ve tanrı Attis adına düzenlenen yıllık dinsel kutlamaların bir parçası olup Taurobolium töreninde kullanılmışlardır.⁴⁵⁴ Ancak bu kapların Frigya'da kullanım görmesi biraz şüphelidir.

4.10. Hitit

Frigler'in yaşadığı topraklarda, onlardan önce belirli bir süre Hititler yaşamışlar; kavimler göçüyle de yıkılmışlardır. Hititler yıkıldıktan sonra da bu topraklara Frigler, yerleşmişlerdir; doğal olarak, Hititler'in toplumsal, siyasi ve

⁴⁴⁹ Kernoı:kerannmi, karıştırmak fiilinden türemiştir (Alexiou, 1991: 121.).

⁴⁵⁰ Alexiou 1991: 121.

⁴⁵¹ Alexiou, 1991: 122.

⁴⁵² Alexiou, 1991: 122.

⁴⁵³ zkaya, 1997: 24–25.

⁴⁵⁴ Alexiou, 1991: 121.

dinsel özelliklerinden etkilenmişlerdir. Böylelikle her alanda olduğu gibi dinsel alanda da etkileşimin neticesi olarak, Hitit kökenli bazı tanrı ve tanrıçalar Frig dinine girmiş ve Frig yerel tanrılarıyla eşleştirilmiştir. Belki de Kybele ve tanrı, oğlu, sevgilisi Attis'in kimliklerinin oluşmasına az da olsa bir etkide bulunmuşlardır. Bunun içindir ki, Kybele ve Attis kültünün kökeni açısından, kültün Hitit zemini önemli bir yer teşkil eder. M.Ö. 12. yüzyılda Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından M.Ö. 8. yüzyıl başlarına kadar olan süreç göz önüne alınırsa, Hitit dininin Frig dini inanışlarına nasıl ve ne ölçüde etki ettiğini tespit etmenin zor olduğu kabul edilmelidir.

Öncelikle Kybele-Attis ile benzer özellikler gösteren Hitit tanrıça ve tanrılarının özelliklerini, Hitit bahar bayramlarında geçen bilgiler çerçevesinde değerlendirmek; daha sonra da Hitit mitolojisindeki Telepinu ve Kumarbi mitoslarına içerik açısından, Kybele ve Attis mitosuna ile benzer yönleri karşılaştırılmak gereklidir.

Hitit dininin yapısına baktığımızda, Hititlerin çok tanrılı bir din sistemine sahip olduklarını görüyoruz. Bunun içindir ki, Hititler çivi yazılı tabletlerde "Hatti Ülkesinin bin tanrısı"ndan söz ederler.⁴⁵⁵ Hititler'in bu kadar çok tanrısının olmasının nedeni, onların Hititler'in iletişim kurdukları toplulukların tanrılarını benimsemelerinden ve kendi tanrıları arasına yerleştirmelerinden kaynaklanmaktadır. Böylece, onlar, farklı kökenlerden birçok tanrı ve tanrıçayı benimsemişlerdir.⁴⁵⁶ Bu tanrı ve tanrıçalar, Anadolu/Hatti, Hint Avrupa veya İndo-Ari ve Asur-Babil kökenlidir.⁴⁵⁷

Hititler yabancı ülkelerden aldıkları tanrı ve tanrıçaları Hitit halkına kabul ettirmek için, onları kendi tanrılarıyla eşleştirme (sinkretizma) yoluna gitmişlerdir. Sinkretize edilen tanrı ve tanrıçalar başka adlar altında görülseler de özellikleri açısından benzerlik gösterirler.⁴⁵⁸ Bu eşleştirmeye örnek olarak, Puduhepa'nın duası verilebilir:

⁴⁵⁵ Sevin, 2003: 183.

⁴⁵⁶ Akurgal, 1995: 79.

⁴⁵⁷ Dinçol, 2006: 76.

⁴⁵⁸ Akurgal, 1995: 79.

“Arinna’nın Güneş tanrıçası, leydim, bütün ülkelerin kraliçesi, Hatti topraklarında sana ‘Arinna’nın Güneş tanrıçası’ denir ama acelece yarattığın ülkede, sedirlerin diyarın da senin adın ‘Hepat’ tır.”⁴⁵⁹

Frigler ve Yunanlılarda olduğu gibi, Hititler de tanrılarını insan biçiminde düşünmüşler ve onların da insanlar gibi yiyip içtiklerine, sinirlendiklerine, uyuduklarına, kışkandıklarına, öç aldıklarına inanmışlardır.

Hititler’de Kybele ile karşılaştırılacak en önemli tanrıça, Hepat ya da Arinna’nın Güneş Tanrıçası olarak bilinen tanrıçadır. Hattiler’de “Vuruşemu”, Geç Hititler’de “Kubaba”, Frigler’de “Kybele” olarak adlandırılan tanrıça, Tunç Çağları, Neolitik - Kalkolitik Çağlar, Paleolitik Çağ Venüsleri’ne kadar uzanan Ana Tanrıça olgusu şeklinde, devamlılık gösterir. Yunan ve daha sonra Roma döneminde “Κυβελή” (okunuşu “Kubele”) olarak adlandırılır.⁴⁶⁰

O halde şunu diyebiliriz ki, Anadolu’da yüzyıllardan beri devam eden Ana Tanrıça inancı evrensel bir inanıştır ve çeşitli adlarla anılsa da bir tane Ana Tanrıça vardır. Onun içinde Hepat ya da Arinna, Kybele’nin kendisidir.

Ayrıca, Hitit tanrılar topluluğunun (pantheon) binlerce tanrısının arasında “Kara Tanrıça” adlı bir tanrıçanın da Kybele ile ilişkili olabileceği düşünülmelidir. Nitekim “Kara Tanrıça” sıfatı, Kybele’yi temsil eden kara taşın Pessinus tapınağına yerleştirilmesi, bu paralelliği çağırıştırır.

Bazı otoriteler de bu görüşü onaylamışlardır.

F. Kinal ⁴⁶¹: **“Hitit devleti çöktükten sonra, Ege göçlerinin dalgaları arasında Kara Tanrıça’ya yani (İştar’a) Kybele denilmiş ve ilkin Frigler, sonradan da Romalılar tarafından tapınılmıştır.”** şeklindeki ifadesiyle bu paralelliği açıkça ortaya koymuştur.

R. D. Barnett⁴⁶² ise, M.S. 204 yılında, Roma’ya götürülmesi ve ‘Bona Dea’⁴⁶³ olarak tapınımının, Kybele’nin siyah bir taş şeklindeki figürünün,

⁴⁵⁹ Gurney, 1977: 18.

⁴⁶⁰ Akurgal, 2000: 121; Bayladı, 1998: 25.

⁴⁶¹ Kinal, 1986: 239.

⁴⁶² Barnett, 1967: 22.

Hititler döneminde tapınılan Kara Tanrıça'nın devamı olduğunu ve Anadolu'daki dinsel devamlılığın göstergesi olduğunu söylemektedir.

Kara Tanrıça, "DINGIR GE6" şeklinde geçmektedir:

"ma-a-an DINGIR LUM GE6, Kur URU Parnassa EZEN Harpas... DU-zi, İs-TU E.GAL KİSLAH 1 PA ZİZ, 1 PA SE LAL AMA DİNGİR LİM= Eğer Parnassa Şehri Kara Tanrıçaya Harpas bayramı yaparsa, 1 ölçek arpa, 1 ölçek buğday tanrılar anası (için verilir) ."⁴⁶⁴

Aslında, çağlar boyunca kutsal sayılan siyah meteor taşı, sadece Frigler'de veya Hititler'de değil birçok ülkede gökten düştüğü için kutsal sayılmıştır.⁴⁶⁵

Hititler'de, Ana Tanrıça Kybele'nin kökeni olabilecek tanrıçaların var olduğunu bildiğimiz halde, genç âşık Attis'e benzer bir tanrının Hititler'de varlığını bilemiyoruz. Ancak, Attis'in öldürüldüğü yabandomuzu avı sahnesini Alacahöyük İmparatorluk dönemi Hitit sanat eserlerinde görülebilmektedir.⁴⁶⁶ (Resim: 59)

Ayrıca Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda kaya üzerine betimlenen tanrı Şarruma'nın, Attis'e benzer özellikler gösteren bir tanrı olduğunu düşünebiliriz. Çünkü Kybele ve Attis arasında sevgili ilişkisinin olmasının yanı sıra ana-oğul ilişkisinin de olması, Hepat ve Şarruma arasındaki ana-oğul ilişkisine benzerlik gösterir. Belki de bu tanrı, Attis'in Hititler dönemindeki betimlenişinin nasıl olduğunu bize gösteriyordur.

Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı A galerisinde, Şarruma, annesi Hepat ve babası Teşup ile birlikte betimlenmiştir. (Resim: 60-61) Şarruma, Hepat'ın arkasında, bir aslan ya da panter üzerinde ayakta durmaktadır; onun önünde duran anneside, oğlu gibi bir panter (?) üzerinde durmaktadır.⁴⁶⁷ Hem

⁴⁶³ Bona Dea, "İyi Tanrıça" anlamına gelir. Roma'da yalnızca kadınlar tarafından geceleri gizli şenlikler ile tapınılan bereket ve bolluk bahşeden tanrıça, kardeşi ya da eşi olarak Faunus ile bir araya gelirdi (Fink, 1997: 96.).

⁴⁶⁴ Kinal, 1986: 236 (KBo II 8).

⁴⁶⁵ Günümüzde "Hacer'ül Esved"de siyah bir taş olarak kutsanmaktadır.

⁴⁶⁶ Çapar, 1991: 86.

⁴⁶⁷ Akurgal, 2000: 122.

Hepat'ın hemde oğlunun aynı türden hayvana binmesi, iki tanrı arasında değişik bir ilişkinin olduğunu gösteriyor. Herhalde Hititliler, Şarruma'nın Hepat'ın oğlu olduğunu göstermek istemişlerdir. Buradaki gibi Babil'in İştar kültünde de aslanların görülmesi, Anadolu'nun Ana Tanrıçası'nın ve Frigler'in Ana Tanrıçası'nın aslanlarla birlikte tasvir edilmesi de buna paralellik gösterir. Bunun için, aslanların Ana Tanrıça inancındaki yeri açısından, Frig Ana Tanrıçası Kybele ile Hepat'ın özelliklerinin kaynaşıp kaynaşmadığı sorusu akla takılmaktadır.

Hepat ve Şarruma arasındaki ana-oğul ilişkisini Hepat Şarruma adı altında Şarruma'nın hiyeroglifinde bulabiliriz. Şarruma'nın hiyeroglifi onun elinin hemen üzerinde kafasız insan vücudu şeklindedir. H. G. Güterbock'un⁴⁶⁸ yorumuna göre, Şarrumma, Hepat'ın oğludur. Hepat-Şarruma ilişkisi, ana-oğul olmaları açısından Agdistis (Kybele) ve Attis arasındaki ilişkiye benzemektedir. Mitolojiye göre; Attis'in annesi Nana kabul edilmiştir. Ancak Agdistis'in çift cinsiyetli doğuşunun ardından erkeklik organının tanrılar tarafından kesilmesi ve bunun ardından da onun cinsel organından akan kanlardan bir badem ağacının oluşması, Nana'nın da bu ağacın meyvelerinden birini göğsüne koyması sonucunda hamile kalması açısından, dolaylıda olsa Attis'in annesi aslında Agdistis olarak görülür.⁴⁶⁹

Frigler'de Attis mitosu bahar ya da yıldönümü ile ilişkilidir. Hititler, doğanın insan üzerindeki üstün gücüne inandıklarından iklim değişiklikleri ile ilgili çeşitli törenler düzenlemişlerdir. Bunun içinde birçok farklı isme sahip bu törenler arasında, ilkbaharda yapılanlar törenler, özellikle uygulamadaki paralellikleri açısından benzerlik göstermektedir. Hititler'de, bahar bayramlarından "AN. TAH. ŞUM. SAR"⁴⁷⁰ ve "Purilli (yaş)" bayramları dikkat çekmektedir.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ Akurgal, 2000: 123.

⁴⁶⁹ Ayrıca, Tevrat'taki Meryem-İsa arasındaki ana-oğul ilişkisi de bu türden bir ilişkiyi çağrıştırmaktadır.

⁴⁷⁰ Bu kelime, soğan anlamına gelir (Ar, 1943: 57).

⁴⁷¹ Ar, 1943: 57; Gurney, 1977: 31.

İ. Z. Eyüpoğlu,⁴⁷² “AN. TAH. ŞUM. SAR” bayramının ilkbaharı müjdeleyişini, doğanın değişimini, Hitit halkının tören uygulamalarını mısralara şu şekilde aktarır:

***“Ekinler sallayınca yeşil başlarını
Esen yellerin türküleriyle tarlalarda
Doğa çevirir toprağın boyasını yeşile
Kuşlar sıcakın kucağına döker yumurtalarını
Yakaran birer avuç gibi yuvalarına.
Tomurcukların ucunda kıvancın gözleri
Kırpışırken güller dallar birbirine.
Gökten iner yağmurlar, yumuşar yer
Gider kışın katılığı soğuşun izleri
Tütsüler yakılır tapınaklarda
Güzel kokular yağlar sürünür biliciler;
Kadınlar kızlar en güzel giysilerini giyer
En güzel yemekler, içkiler konur ortaya
Çalgıcıların eşliğinde tanrısal türküler
Yalvarışlar, yakarışlar, adaklar, saçılar
Dizilir görkemli kralın ardınca binlerce kişi
Çıkarlar baharı karşılamaya tapınaklara
Giden süpürülmüş düzenlenmiş yollarda.

Bütün Hitit ülkesinde bucak bucak il il
Törenler düzenlenir düğün dernek kurulur***

⁴⁷² Eyüpoğlu, 1998: 237.

Yaşanır bayramın sevinci günün kıvancı

Barış mutluluk dilenir tanrılardan

Güneşe yükselen bakışlarla yarakan gözlerle

Yaprak yaprak açılan ellerde dilekler dolu

Mutlu geleceklere yönelen gönüller dolu

Daha güzel günlere daha güzel yaşama

Bağlanan yüreklerde duyguların sıcaklığı

İri güller, gelincikler gibi açılır.”

Tanrı Zababa adına yapılan bir diğer bahar bayramı, Frig törenleriyle benzer ayrıntılar göstermesi açısından paralellik gösterir. Bu tören, kralın sabah arabaya binmesiyle başlar; kral arabasıyla tüm kutsal yerleri ziyaret eder; bu yerler arasında tapınaklar, kutsal dağ tepeleri de vardır. Tapınak bulunmayan yerlerde ise “Huvaşi” adı verilen mukaddes bir taşı ziyaret eder. Bu işlemler bittikten sonra, Halentu evine gelir, burada kraliçe ile birleşir. Bu olaydan sonra törende farklı bir uygulamaya geçilir. Bir alay halinde kral ve kraliçe, saray görevlileri ve halktan oluşan bir grup, Zababa tapınağına ilerler ve bu esnada çalgıcılar tören alayının etrafında çalgı çalar, onlara dansçılarda eşlik eder.⁴⁷³

Zababa adına yapılan bahar bayramı ile Pessinus’taki tören arasındaki benzerlikler:

1. Zababa bahar bayramında, kralın dolaştığı yerler arasında olan dağ tepeleri ve su kaynakları; Kybele’nin de kutsal yerlerdir.
2. Kralın tapınak bulunmayan yerlerde ziyaret ettiği “Huvaşi” olarak adlandırılan mukaddes taş, Pessinus tapınağında bulunan Kybele’nin kutsal taşını anımsatır.

⁴⁷³ Ar, 1943: 61–62.

3. Halentu Tapınağı'nda kral ve kraliçenin cinsel birleşmesi, Pessinus'taki törende gerçekleştiği düşünülen, Kybele ve Attis arasındaki cinsel birleşmeyi çağırıştırır.

4. Kral ve kraliçenin birleşmesinin ardından bir tören alayının kurulup insanların eğlenmesi, dans etmesi olayı; Kybele'nin hadım rahiplerinin, Kybele ve Attis'in cinsel birleşmesinden sonra, ellerindeki çalgılarla çalgı çalmalarını, kendilerinden geçerek dans etmelerini anımsatır.

İnandıktepe'den ortaya çıkartılan İnandık vazosu⁴⁷⁴ (Resim: 62) olarak adlandırılan vazonun ilk frizi üzerindeki rahip ve rahibe olabileceği düşünülen kişilerin cinsel birleşme sahnesi, Attis ile (24 Mart gününü takip eden gece Attis'in canlanmasından sonra) Kybele'nin cinsel birleşmesini anımsatır. Yine aynı frizde, cinsel birleşme sahnesinin ardından çalpara çalan dört kadın, birer adet lir ve saz çalgıcısı, iki akrobat ve dans eden bir kadının resmedildiği görüntü, (Resim: 63) Kybele ve Attis'in kutsal birleşmeyi gerçekleştirmelerinin sonrasında ortaya çıkan tymphanum (tef), kymbalon (zil) ve aulos (flüt) eşliğinde Kybele rahiplerinin törenlerde yaptıkları dans etme ve sevinme şeklinde gerçekleştirdikleri uygulamalarla palalellik gösterebilir.

İnandık vazosunda görülen cinsel birleşme sahneleri ve Pessinus'taki törende gerçekleşen Kybele ve Attis'in cinsel birleşmesi olayı, bereketlilik, verimlilik ve üreme, çoğalma kültürüyle ilişkilidir.

Bitik vazosunda da aynı durum geçerlidir. Burada ana frizde, metop içinde görülen, kral ve kraliçe arasında gerçekleştiği düşünülen kutsal evlilik (hieros gamos) sahnesi de, (Resim: 64) bereketlilik, çoğalma kültürüyle alakalıdır. Kral, eliyle eşinin duvağını açmaktadır; diğer eliyle de ona kadeh uzatmaktadır. Bu görüntünün kutsal evlilik sahnesi olarak değerlendirilmesinin nedeni, kraliçenin bütün vücudunu ve başını kaplayan bir giysi giymesi ve kralın elini onun başına doğru uzatmasıdır.

⁴⁷⁴ Dinçol, 2006: 77.

Mitoslar, Sümerler, Babiller gibi Mezopotamyalı toplumlardan, Hurriler aracılığıyla alınmış; Hititler'e geçmiş, oradan da batı uluslarına aktarılmışlardır. Bu aktarma işlemde Hititler'in rolünün ne olduğu günümüzde dahi netlik kazanmış değildir. Ancak, Mezopotamya'da görülen bereket ve verimlilik ile ilgili mitoslar ile Hititler'deki bereketlilik ile ilgili mitosların ortak nitelikler içerisinde buluşması, onların, bir etkileşim içerisinde olduklarının göstergesidir. Kybele ve Attis mitosunda da aynı durumun geçerli olması mümkündür.

Bereket, verimlilik, çoğalma gücü; Telepinu ve Kumarbi adlı tanrılarda kimlik kazanmıştır.

Ayrıca, bu tanrıların başından geçenlerin anlatıldığı bereketlilik ve çoğalma kültüyle ilgili, Telepinu ve Kumarbi mitosları da vardır. Ancak Hitit metinlerinde bu mitosların mevsim dönümü törenleriyle ilgisi açık değildir.⁴⁷⁵

Telepinu, Fırtına tanrısının çocuğudur. O, tohum ekmek, tarlaları sürmek, sulamak, ürünü yetiştirmek ve hasat gibi eylemleri içine alan bir tarım tanrısıdır. Direk üzerine asılan koyun postu, onun bolluk ve bereketi temsilini gösterir. Bu tanrı için ay (EZEN. ITU), yıl (EZEN. MU-ti), kış (gimmant-), ilkbahar (hamešhant-) ve sonbahar (zenant-) bayramları kutlanır.⁴⁷⁶ Bu bayramlardan ilkbaharda yapılan bayram konumuz açısından önemlidir.

Hitit bahar bayramları, yıllarca süren kurak dönemin ardından besin bulunamaması ve bunun son bulması için oluşturulan mitoslara tapınımaya dayanır. Bu mitoslarda, kıtlık ve bolluk, yaşam ve ölüm arasındaki mücadeleler işlenir. Bayramlar, dokuz yıl süren kuraklık dönemlerinde yağmur yağmasını sağlamak için bazı büyü ritüellerini de içerir.⁴⁷⁷

Bereketlilik kültüyle ilgili olan ilk mitos, Telepinu mitosudur. Bu mitosta konu kısaca şöyledir: Telepinu hiddetlenerek bozkırda kaybolur ve beraberinde ülkedeki bolluk ve bereketi de götürür. Bunun üzerine tanrıları,

⁴⁷⁵ Yurdaydın ve Dağ, 1978: 50.

⁴⁷⁶ Karağuz, 2001: 56.

⁴⁷⁷ Ökse, 2006: 55–56 (Kıtlık-Bolluk Döngüsü ve Yağmur maddesi).

insanları ve hayvanları açlık tehdit eder. Hannahanna'nın arısı onu bulur. Onun el ve ayaklarını sokar. Gözlerini ve ayaklarını balmumu ile siler. Bu duruma daha da kızan Telepinu, doğa şartlarını bozar; insanlara büyük zararlar verir.

Bu arada tanrıça Kamrusepa, onun içindeki kötülük ve kini yok etmek için büyü yapar.⁴⁷⁸ Bunun üzerine Telepinu evine bolluk ve bereketi yeniden getirerek, döner.⁴⁷⁹

Telepinu mitosunda, tanrının kaybolmasının ardından yaşananlar, Attis'in ölümünün ardından olan olaylar ile karşılaştırılabilir. Telepinu mitosunda, tanrı ortadan kaybolduktan sonra doğa canlılığını yitirir, Tanrıça Kamrusepa'nın büyüü ile de evine geri döner. Onun evine geri dönmesiyle de doğa yeniden canlanır.⁴⁸⁰

Ancak Attis, onun gibi kaybolmamış, Kybele'nin çıldırtması sonucu, kendisini hadım ederek ölmüştür. Telepinu gibi, onun ölümünün ardından da, doğa olumsuz yönde etkilenir. Kybele'nin yalvarması sonucu, yeniden canlanır, onunla birlikte doğada canlılığını yeniden kazanır. Bu benzerliklerinin nedeni, her iki tanrının da aynı amaca hizmet etmesidir.

M. Eliade:⁴⁸¹ ***“Telepinu, “öfkelenince gizlenen”, yani çevredeki dünyadan kaybolan bir tanrıdır. Dönemsel olarak ölen ve dirilen bitki tanrıları sınıfına ait değildir. Yine de “kaybolması” kozmik hayatın bütün düzeylerinde aynı yıkıcı sonuçlara, felaketlere açmıştır. Zaten “kaybolma” ve “epifani”, yeraltına iniş ve yeryüzüne çıkış ve yeryüzüne geri dönüş anlamına da gelir. Ama Telepinu’yu bitki tanrılarından ayıran, onun arı tarafından bulunması ve canlandırılmasının durumu daha da kötüleştirmesidir: Tanrı ancak arındırma ritüelleri ile yatıştırılır”.***

⁴⁷⁸ Bu büyü duasında geçen 7 kapı ifadesinin bir benzeri Sümerliler'in İnanna'nın yeraltına inmesi mitosunda görülmektedir. Burada tanrıça, yeraltı dünyasına inebilmek için 7 kapıdan geçmek zorundadır (Hooke, 2002: 26.).

⁴⁷⁹ Karauğuz, 2001: 55–56.

⁴⁸⁰ Arıkan, 1996: 166.

⁴⁸¹ Eliade, 2003: 179.

Bu efsanede görülen tanrının ortadan kaybolması ve ardından insan yaşamında ve iklim şartlarında kötü durumların yaşanması, onun geri dönmesi ile doğanın yeniden canlanması motifini, Dumuzi, Temmuz, Adonis, Osiris Baal, Attis ve ile ilgili mitoslarda da görebilmekteyiz. S. H. Hooke⁴⁸² da bu görüşü onaylar.

Telepinu mitosundan sonra bereket kültü ile ilgili ikinci mitos, Kumarbi mitosudur. Bu mitos, iki bölümden oluşur. Birinci bölümde, Anu ile Kumarbi arasında geçen hâkimiyet savaşı anlatılmıştır. Bu bölümde önemli olan kısım, Kumarbi'nin tanrı Anu'nun cinsel organını ısırması ve bu olayın sonrasında yaşananlardır:

“(25) O (Kumarbi) onun (Anu'nun) “dizini” ısırıldı; ve onun (Anu'nun) erkekliği (Kumarbi'nin) içine döküldü (?)..... (26) Birleşince (?).... İçini (düşünerek) (29) seviniyorsun, çünkü benim erkekliğimi yuttun. (30) İçine sevinme! İçine tohum (31) koydum: ilkin seni sağır bir..... ya gebe bıraktım, (32) fakat ikinci olarak seni..... Aranzah (Dicle) nehrine gebe bıraktım. (33) ve üçüncü olarak seni sağır tanrı Taşmışu' ya gebe bıraktım.”⁴⁸³

Bu metinde anlaşılan Telepinu'nun erkeklik gücü ön plana çıkarılmak istenmiştir. Onun, sembolik anlamda erkeklik gücünden yararlanılarak bir tanrıyı gebe bırakması; verimlilik, bereketlilik ve çoğalma ile ilişkilidir. Ayrıca onun, Anu'ya söylediği: “İçine tohum koydum.” cümlesinde geçen “tohum” kelimesi, tarım ürünlerinin yetişmesi için toprağın üzerine serpilene tohumu anımsatmaktadır. Anu'nun hamile kaldığı tanrılardan biri olan Aranzah adlı tanrının da, bir nehri (Dicle Nehri) simgelemesi nedeniyle, kurak toprakları sulayan ve bitkilerine çoğalmasını sağlayan bir işlevi vardır.

⁴⁸² S.H. Hooke, Telepinu mitosundaki tanrının yok oluşu temasının, Temmuz'un yeraltına inışı, Baal'ın ortalıktan kayboluşu gibi değişik mitoslar adı altında farklı toplumlarda değişik adlar adı altında işlendiğine, konunun hem bitkiler hemde hayvanlar üzerinde, verimliliğin her alanda düşüşü ile ilgili olduğuna, yok olan tanrının tek, belli bir tanrı adı altında görülmediğine, çeşitli tanrıların yok oluşundan söz edildiğini söylemiştir (Hooke, 2002: 137.).

⁴⁸³ Güterbock, 1945: 11–12.

Anu'nun Kumarbi'den hamile kalması; bu tanrının cinsel kimliğinin tek bir cinsiyete ait olmadığını; hem kadın hemde erkek cinsel özelliklerine sahip bir varlık olduğunu gösterir. Onun çift cinsiyetli karakteri, Frigler'e ait tanrıça Agdistis ile de benzerlik gösterir. Bu yönden Anu ile Agdistis'in karşılaştırılması gerekir. Agdistis, Zeus'un spermleri ile "Agdos" adlı kayayı döllemesi ile doğmuştur; ancak o'da Anu gibi erkek ve kadın özellikleri bir arada görülen çift cinsiyetli bir yaratık olarak dünyaya gelmiştir. Nitekim bu iki tanrıda da, ilk tanrıların ayırt edici özelliği, erkek ve kadın özelliklerinin bir tanrıda toplanması durumu görülür.⁴⁸⁴ Daha sonraki zamanlarda tanrılar tek cinsiyeti olarak görülürler. Tanrıların tek cinsiyetli gösterilebilmesi için, erkeklik organlarının kesilerek hadım edildikleri gözlemlenmiştir.

İkinci bölüm ise, "Ullikummi Şarkısı" olarak adlandırılır. Bu bölümde Kumarbi'nin Teşup'a kaptırdığı krallığı yeniden ele geçirmek için harcadığı çabalar anlatılmıştır. Burada da önemli olan kısım, yine cinsellikle ilgilidir. Bu sefer tanrı Kumarbi, spermleriyle bir kayayı dölle ve Ullikummi adlı yaratığın doğmasına neden olur.⁴⁸⁵ Burada anlatılan tanrı Ullikummi'nin doğuş biçimi tanrıça Agdistis'in doğuşu ile karşılaştırılmalıdır: Bir tanrı tarafından kayanın döllemesi, onun bir tanrıya hamile kalması şeklinde görülen anlatım şekilleri her iki mitosta da ortak olan temadır. Ullikummi ile Agdistis arasında ortak yönler: Her iki tanrı da bir tanrının kayayı döllemesi sonucu dünyaya gelmiştir.

Agdos olarak adlandırılan kaya, sembolik anlamda yer anayı ya da Ana Tanrıça'yı simgeler. Çünkü onlar, tanrıça Kybele'nin ilk olarak kaya şeklinde tasvir edildiğine inanılmıştır. Muhtemelen, onun isimlerinden birisinin Dağ Ana (yun. Mater Oreia) olması da bunu gösteriyordur.

Kumarbi Efsanesi ile Eski Yunanistan'da Hesiodos'un Theogonia adlı eseri arasında da bazı paralellikler görülüyor:

⁴⁸⁴ Eliade, 2003: 183.

⁴⁸⁵ Eliade, 2003: 182.

Uranos ile mücadele eden tanrı Kronos, Kumarbi ile eşitlenebilir. Kronos ve Uranos arasındaki savaşta da, Anu ve Kumarbi arasında olduğu gibi, erkekliği yitirme motifi işlenmiştir.⁴⁸⁶

Hitit Devleti'nin Kavimler Göçü ile yıkılmasından sonra, burada yaşayanlar varlıklarını belirli bir süre küçük şehir devletleri şeklinde sürdürmüşlerdir. Bu devletlere, Geç Hitit Şehir Devletleri denir. Bunlardan biri olan Kargamış kentinde, Ana Tanrıça inancının devam ettiği gözlemlenmiştir. Burada, onun adı Kubaba'dır; Demir Çağı'nda (M.Ö. 1200–750) ise, Frigler'in Ana Tanrıçası Kybele olarak görülür.⁴⁸⁷ Ayrıca Kubaba'nın isminin Kybele'nin ismini çağrıştırdığını da belirtmemiz gerekir. Onun ismi Hitit metinlerinde,⁴⁸⁸ Ku-pa-pa-aş, Ku-ba-ba ve Kupa-pa olarak sıralanıyordu. Bu tanrıçanın ismi (Kubābā), zamanla İyonya'ya özgü bir hal alarak Kuβēβē olmuş, Lidyalılar ve Frigler arasında Kybele (Kuβέλῃ) olarak görülmüş, Yunanlı yazarlar Heishylos ve Photius'un belirttiğine göre ise Yunanistan'da Kybebe olarak varlığını sürdürmüştür yani *Gubaba-Kupapa –Kupapa'yı*, Grekli Kybebe'den (Kuβήβῃ) ayırmak imkânsızdır.⁴⁸⁹

Ö. Çapar'a göre,⁴⁹⁰ Frigler ile Tabal ülkelerinin kültürel alışveriş yapması sonucu, Kubaba kültü, Frigya'ya taşınmıştır. Tabal krallığının en batı ucunda bulunan Karaburun Hitit Hiyeroglif yazıtının Frigler'in Pessinus kentine yakın olması da böyle bir alışverişin olabileceğini göstermektedir.⁴⁹¹

W. Albright,⁴⁹² Kubaba'nın Kybele'nin öncüsü olduğunu, onun isminin doğu ve güney Asya Anadolu'da büyük Ana Tanrıça'nın yerel bir adı olduğunu belirtir.

W, Sayce, Kybele'nin (Κύβηβοι) ismiyle, Kybele'nin hadım rahipleri Galliler'in Grekçe ismi arasında bir bağlantı kurar ve bu yüzden Kumbabos

⁴⁸⁶ Dinçol, 2006: 89; Akurgal 1995: 86; Arıkan, 1996: 169.

⁴⁸⁷ Gurney, 1977: 18; Karauğuz, 2001: 66.

⁴⁸⁸ KUB VI, 45, I, 53 (Muttallu'nun metinlerinin içerisindeki tanrılar listesinde), KUB XVII, 20,III, 10 (Bir kurban listesi), KUB XII, 69, 4. (Bir kehanet metni), (Albright, 1928–1929: 229.).

⁴⁸⁹ Albright, 1928–1929: 229–230.

⁴⁹⁰ Çapar, 1979b: 201.

⁴⁹¹ Çapar, 1979b: 201.

⁴⁹² Albright, 1928–1929: 229–230.

(κομβάβος) Suriyeli hadım rahiplerin arketipidir. Babil’de, “De dea Syria” adlı bir tanrıçaya tapınan hadım rahiplerin varlığını Lucianus’tan öğrenmekteyiz.⁴⁹³

Tanrıça Kubaba’nın kökeninin Sümerler’in Gilgamiş destanında görülen Humbaba’ya dayandığı düşünülmektedir. Bu durum, onun zamanla önceki cinsiyetini kaybederek, salt kadın özellikleri kazanması ile açıklanmıştır.⁴⁹⁴

Kargamış’ta, Ana Tanrıça Kubaba’nın betimlemelerinden birinde tanrıça, bir elinde nar, diğer elinde ayna tutmuş şekilde gösterilmiştir. (Resim: 65) Onun elinde tuttuğu nar meyvesi, bereket ve zürriyetin simgesidir.⁴⁹⁵ Muhtemelen, tanrıçanın elinde tuttuğu bu meyve, tanrı Attis’in Geç Hitit dönemindeki halini simgeliyordur. Ayna ise, tanrıçanın kehanet gücünün göstergesidir.⁴⁹⁶ Ayrıca, Maraş anıtlarından birisinde, o kucağında bir çocuk ile gösterilmiştir.⁴⁹⁷ Onun kucağında tuttuğu çocuğun, Attis’in öncüsü bir tanrı olabileceği düşünülebilir. Nitekim kucağında çocuk tutan tanrıça betimlemesine, Hititler’de ilk kez burada rastlanılmıştır. Ayrıca F. Kinal’a⁴⁹⁸ göre, Frigler’in bu tanrıçayı ana anlamına gelen Ma adıyla buradan almış olmaları da muhtemeldir.

4.11. Frig

M.Ö.12. yüzyılda Kavimler göçü ile Anadolu’ya göç eden Frigler, bu göçün etkisi ile yıkılan Hititler’in topraklarında (M.Ö. 9–6. yüzyıl) yaklaşık 400 yıl hüküm sürmüşlerdir. Frigya devletini kuran bu halk, Anadolu’ya gelmeden önce göçebelik ve savaşçılıkla uğraşırlardı. Muhtemelen onlar, bu bölgeye yerleşmeleriyle birlikte savaşçı özelliklerini bırakmışlar; tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır. Yaşam biçimlerini değişmesi sonucunda da dini

⁴⁹³ Albright, 1928–1929: 230.

⁴⁹⁴ Barnett, 1967: 22; Çapar, 1991: 86–87; Albright, 1928–1929: 230.

⁴⁹⁵ Çapar, 1979b: 201.

⁴⁹⁶ Çapar, 1979b: 200.

⁴⁹⁷ Kinal, 1962: 270.

⁴⁹⁸ Kinal, 1962: 270.

yapıları ve tanrı inanışları da etkilenmiş olmalıdır. Böylelikle de onlar, Anadolu'nun yerli kültürünü benimsemeleriyle birlikte kendilerine özgü tanrı ve tanrıçalarını Anadolu'nun yerli tanrı ve tanrıçalarıyla eşleştirerek modifikasyona uğratmışlardır. Sonuç olarak; Anadolu Frigler, kendilerine ait yeni bir din anlayışı ve tanrılar topluluğu oluşturmuşlardır. Onların din anlayışı içinde tanrıça Kybele'nin yeri kuşkusuz büyüktür; onun yanında sevgilisi, oğlu, hizmetkârı Attis' te değer verilen bir tanrı olmalıdır.

Biz burada yazılı belgelerden ziyade arkeolojik belgelere ve yazıtlara dayanarak, Frigler'in yaşadığı dönemde Kybele-Attis kültünün varlığını inceleyeceğiz. Bunu yapmak içinde öncelikli olarak Kybele ve Attis'in Frigya'daki kökenini incelemekle araştırmamıza başlayacağız.

Kybele'nin kökeni olması muhtemel varsayımlar:

1. Kybele, Frigler'in Anadolu'ya gelmeden önce inandıkları tanrı ve tanrıça inanışlarını, Anadolu'nun Ana Tanrıçası ile eşleştirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır.
2. Mezopotamya'daki İnanna, İştar, Baal gibi tanrıçalarla aynı özellikleri taşımasından dolayı Mezopotamya kaynaklıdır.
3. Kybele, tarım toplumlarında görülen bereket, verimlilik ve çoğalma ile ilgili evrensel bir tanrıça anlayışının Frigya'daki yansımasıdır.

Trakya'dan gelen Frigler beraberlerinde eski vatanlarının coğrafyasını, koruluklarını, ormanlarını, mağaralarını ve hızlı akan nehirlerini, rüzgârlarının dövdüğü ağaçları hatırlamak için zihinlerinde yaşattıkları o yöreye özgü inanç unsurlarını da Anadolu'ya getirmişlerdir. Onların inancına göre, doğanın düzenini sağlayan üstün bir güç vardır.⁴⁹⁹ Bu üstün güç onlar için Kybele olmuştur.

Kybele'nin (Frig, Kubela, Kubila) kökeni, Hitit-Luviler ve Hurriler'in inandığı, Kubaba adlı tanrıçaya dayanır.⁵⁰⁰ Frigya'da Kybele kültü bilinmeden

⁴⁹⁹ Dürüşken, 2000: 173.

⁵⁰⁰ Diakonoff ve Neroznak, 1985: 16.

önce onun yerine Ma adlı bir tanrıçanın tapınım gördüğü bilinmektedir;⁵⁰¹ bu tanrıça büyük olasılıkla Mater'in (anne) öncüsüdür;⁵⁰² daha sonra Ma adlı tanrıçanın yerine Frigya'da en büyük tanrıça olan Kybele geçer.

Frigya'da Anadolu'nun büyük Ana Tanrıçası Kybele'nin ismi, Matar ya da Mater olarak bilinir.⁵⁰³ Onun adı Paleo-Frig dilinde yazılmış dokuz Frig yazıtında, altı örnekte özgün adıyla ve üç örnekte "areyastin" (bir kere) veya "kubileya" (iki kere) sıfatlarıyla görülür. "Kubileya" kelimesi tanrıçanın Grekçe adı olan Kybele için bir kaynaktır; ama Paleo-Frig metinleri bunun onun adı olmadığını sadece bir sıfatı olduğunu gösterir. Frigyalılar ona, öncelikle ve en önemli olan "Matar", ismiyle hitap ederler.⁵⁰⁴

Kybele'nin Frigya'daki varlığını yazılı ve arkeolojik belgeler yardımı ile kolaylıkla saptayabiliyoruz. Attis'in Frigya'daki varlığı, ona ait ikonografinin Frigya'da görülmemesinden dolayı zor anlaşılmaktadır. Ancak bazı kaya anıtlarındaki yazıtlar sayesinde Ates⁵⁰⁵ ismine rastlayabiliyoruz.

Yazılıkaya-Midas Anıtı'ndaki yazıtta (M.Ö. 8. yüzyılın sonu), (Resim: 66) Frigce "Ates" kelimesi kazınarak işlenmiştir.⁵⁰⁶ Bu kelime, Attis'in Frigya'daki varlığını ispatlar. Yazıtta Bu kelime ile birlikte, Mater ve Papas⁵⁰⁷ kelimelerinin de bulunması, Kybele-Attis ve Papas adlı tanrıların birlikte tapınım gördüğünü gösteriyor olmalıdır. Burada yazıtın tamamı okunduğunda Ates adlı kişinin yaşayan bir kişi olduğu ve anıtı Midas'a adadığı anlaşılmaktadır. Yazıtın tamamının tercümesi şöyledir:

"Ates, Arkeavas'ın oğlu, Akenolas'ın torunu, bunu Lawagetas, kral Midas için yaptı."⁵⁰⁸

Ayrıca Afyon yakınlarında, Çepni'de dini içerikli yazıtlarda da bu adın iki kez tekrarlanması Attis'in Frigya'daki varlığını kanıtlar.⁵⁰⁹ Bu yazıt bir

⁵⁰¹ Bu konu hakkında detaylı bir bilgi için bkz: Çapar, 1995a: 583–598.

⁵⁰² Diakonoff ve Neroznak, 1985: 16.

⁵⁰³ Çapar, 1995b: 17.

⁵⁰⁴ Roller, 1988: 43

⁵⁰⁵ Bu isim, Ata, ato, NPR atti (ē) (Attis) şeklinde görülebilir (Orel, 1990: 107.).

⁵⁰⁶ Baştak, 1944: 3.

⁵⁰⁷ Sivas, 1999: 63–64.

⁵⁰⁸ Huxley, 1959: 86.

dağın ön yüzüne üç metin şeklinde mimari cephe olmadan oyulmuştur. Diğer kaya anıtlarının üzerindeki metinlerde buradakine benzer şekilde yapılmıştır; bu dinsel karaktere sahip bir anlayıştır. Ates'in ismi bunların ikisinde görülür; ilk örnek yalındır; ikincisi yönelme halinde anıtın Ates tarafından yine Ates adında birine adandığını gösterir.⁵¹⁰

Ates isminin, Frigya halkı tarafından kullanılan bir erkek ismi mi olduğu ya da dini bir zümrenin yöneticisinin ismimi olduğu konusunda bazı araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar aşağıda belirtilmiştir.

L. E. Roller,⁵¹¹ Attis/Ates adının Frigya'da yaşamış kraliyet ailesine mensup kişilerin kullandığı bir unvan olduğunu belirtir ve Ayrıca Midas adının da soylu kişilere verildiğini belirtir.

V. Özkaya,⁵¹² Attis/Ates adlı kişinin Frigya'da yaşamış dini bir otoriteye sahip, yönetici olduğunu; saygın kişiliği ve güçlü hatıraları nedeniyle Kybele'nin yanında tapınım gördüğünü söyler.

B. Umar'ın Kuzey Frigya'da Kad/Kadoi (şimdi Gediz); Güney Frigya'da Atyokhorion adlı yerleşim yerlerinin isimlerinin tanrı Attis ile ilişkili olduğuna değinmesi,⁵¹³ Attis'in bazı şehirlere adını verecek kadar önemli bir konuma sahip olduğunu gösteriyor.

Kısacası Kybele-Attis ilişkisinin Frigler'deki varlığını doğrulayan bu yazıtlar, Attis'in başlangıçta dini ve mitolojik bir kişi olmaktan çok, yaşayan biri olduğunun göstergesidir; Lidya'daki Salyattes, Alyattes şeklindeki kral adlarının son hecesinin –attes eki ile son bulması da Attis'in de bir kral ismi olabileceği anlaşılmaktadır.⁵¹⁴ O zaman Yunan ve Roma dünyasında bir tanrı olarak görülen Attis'in Frigya'daki bir kralın zamanla tanrıya dönüşmesi olarak algılamak gereklidir.

⁵⁰⁹ Özkaya, 1995: 20–21; Roller, 1988: 48.

⁵¹⁰ Roller, 1988: 48.

⁵¹¹ Roller, 2004: 122; Roller, 1988: 48.

⁵¹² Özkaya, 1995: 21.

⁵¹³ Umar, 1982: 19–37.

⁵¹⁴ Roller, 1988: 48.

Benzer bir şekilde, Midas'ta bir kral olarak öldükten sonra tanrılaşmış; bundan sonra O da tapınım gören bir tanrı olmuştur. Onun Ovidius (M.S. 1. yüzyıl) tarafından "Kybele'nin aç gözlü oğlu"⁵¹⁵ olarak nitelendirilmesi buna en güzel örnektir. Bu kral belki de Hitit kralları gibi öldükten sonra kendisini bir tanrı-kral olarak göstermek istemiştir. Yunan ve Roma imparatorlarının da kendilerini tanrı olarak göstermeleri bu anlayışın devamı olabilir.

Attis ve Midas isimleri bir Frig çömleğinin üzerinde kazıma olarak birlikte gösterilmiştir. Bu isimler, vazunun sahiplerinin adı olabilir. Diğer epigrafik yazıtlarda, bununla beraber Frig inanç kültürüyle Midas ve Attis'in yakın bir bağlantısı olduğunu işaret eder.⁵¹⁶

Attis'in de Kybele gibi kökeni bilinmemektedir.⁵¹⁷ Bu tanrının öncülleri konusunda birçok görüş vardır. Ancak bizim görüşümüze göre onun benzerlerini, Mezopotamya'daki ölen ve yeniden dirilen tanrılarda bulmaktayız. Muhtemelen bu tanrı, Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticaret ve kültür alışverişleri sonrasında Anadolu'ya taşınmıştır. Anadolu'ya geldiğinde de onun kültü, Anadolu'nun yerli Ana Tanrıçası Kybele kültü ile kaynaşmıştır.

Bazı araştırmacılar,⁵¹⁸ Attis ile Papas adlı tanrının aynı olduğu görüşündedirler. Bunu da Attis ve Papas isminin baba anlamına gelmesine dayandırır. Nitekim M.İ. Diakonoff ve P.V. Neroznak⁵¹⁹ adlı yazarlar da onun Attas (baba)? adlı tanrının gençlikteki hali olmasından dolayı Attis ismini aldığı fikrindedirler.

Tanrıça Kybele'nin Ana Tanrıça'yı karşılaması, Attis'inde baba tanrı olarak düşünülmesi baba-ana tanrı ilişkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Papas adlı tanrının Yunan tanrılarının babası Zeus adlı tanrının Anadolu'daki karşılığı olduğu bilinmektedir. Papas'ın da Attis'in diğer bir

⁵¹⁵ Roller, 1988: 48.

⁵¹⁶ Roller, 1988: 48.

⁵¹⁷ Diakonoff ve Neroznak, 1985: 16.

⁵¹⁸ Frazer, 1961: 281.

⁵¹⁹ Diakonoff ve Neroznak, 1985: 16.

adının olduğunun düşünülmesi bu tanrıların aynı kökenden geldiklerini düşündürüyor. Zeus ile Attis'in benzerlik göstermesine, onların hadım motifinde yer alması da tanıklık eder. Çünkü Attis'in kendisini hadım etmesi neticesinde iktidar gücünü Kybele'ye devretmesi şeklindeki bir düşünce ile Zeus'un babasının cinsel organını kesmesi ile gökyüzü krallığının yeni kralı olması arasında bir bağlantı kurulabilir.

Ancak, Midas Anıtı'ndaki yazıtta adı geçen kişinin ismi gibi Kybele 'nin sevgilisi ve Pessinus'taki hadım rahiplerin yöneticisinin isminin de Attis olması, bu adın verildiği kişilerin kimler olduğu konusunda tam bir açıklama yapmamızı engelliyor. Bunun içinde bu konu her zaman tartışmaya açık bir haldedir.

Kybele'nin Frigya'daki varlığını gösteren birçok ikonografik betimlemesinin bulunmasına rağmen, Attis'in Frigya'daki varlığını gösteren hiçbir betimlemesi yoktur. Onun varlığına dair, en erken belge Frigya'da değil ama Yunanistan'da görülmektedir.⁵²⁰ Muhtemelen Kybele kültürünün Yunanistan'a taşınmasından sonra, Attis kültü de Yunanistan'a taşınmış; Yunanlılar'da bu şahsı tanrı olarak göstermek için onu somut anlamda göstermek istemişlerdir. Belki de onlar, bu tanrıya inanışın köklü bir dinden geldiğini göstermek için onu betimlemişlerdir.

Yunanistan'da Mater olarak görülen tanrıça Kybele'nin, Frigya'da da bu adla bilinmesine dair bir kanıt Fındık Asar kaya anıtındaki yazıtta "Matar"⁵²¹ adının bulunmasından anlaşılır.

Yunan ve Roma sanatında Kybele'nin tasvirleri genellikle bir tahtta oturur biçimdedir. Bu betimleme tarzı Gordion'daki Hellenistik dönem Kybele heykelticiklerinde⁵²² (Resim: 67) de görülür. Erken dönem Frig sanatında tahta

⁵²⁰ Bu arkeolojik belge, Pire stelinin üzerindeki bir kabartmadır. Bu eser konusunda, Yunanistan Kültürü'nde Kybele-Attis kültürünü incelerken ayrıntılı bir şekilde bilgi verdik.

⁵²¹ Sivas, 1999: 152.

⁵²² Kulaçoğlu, 1992: 207 (164–165 No'lu eserler).

oturan Kybele yoktur. Bütün örneklerde Kybele ayakta⁵²³ bir idol şeklinde gösterilmiştir.

M.Ö. 204 yılında Romalılar'ın götördükleri Kybele'nin simgesi taşın da idol şeklinde⁵²⁴ olması, Frigya'da onun idol şeklinde tapınım gördüğünün göstergesidir

Kybele'nin Frigya'daki en erken yüz ve baş ikonografisini M.Ö. 8–7. yüzyıla ait Boğazköy ve Gordion'dan ele geçebilmiş Kybele başları göstermiştir. (Resim 68-69)

Frig Kaya Anıtları'ndan Aslankaya Anıtı'nda, nişin iki yanında arka ayaklarının üzerinde duran Kybele'nin aslanlarının (Resim: 70) üreme organları zamanla aşınarak tahribata uğramıştır. Bu bölgelerin bu kadar çok aşınması, Frigya halkının aslanların cinsel uzuvlarına dokunarak, onların cinsel güçlerinden faydalanmak istediklerini gösterir. Muhtemelen, çocuk sahibi olamayan kadınlar, bu dertlerine şifa verici olarak Kybele ve onun aslanlarından medet ummuşlardır. Büyük olasılıkla bu aslanlar, Neolitik Çağ'da Ana Tanrıça'nın yanında yer alan leoparlar gibi erkek tanrı olarak nitelendiriliyor ve Ana Tanrıça'nın üreme ve doğurganlık özelliğini güçlendiren unsurlar olarak karşımıza çıkıyorlar.

A. Erhat,⁵²⁵ aslanların üreme bölgelerine dokunulmasından dolayı aşınmasını, bu kaya tapınağına gelen Kybele'ye inananların Kybele'nin simgelediği bereket ve doğurganlıktan pay almak için gerçekleştirildiği şeklinde bir yorum yapar.

Ayrıca Kybele ve Attis'in birlikteliğine dayanan mitosun Frigya'daki kökenine dair bilgiler de yetersizdir.⁵²⁶ Antik dönem yazarlarının bu kültün Frigya kökenli olduğunun belirtilmesine rağmen, Kybele-Attis birlikteliğini ve onların başından geçenlerin anlatıldığı mitosun Frigya'daki varlığını ispatlayan Frigler'e ait yazılı belgeler ele geçmemiştir. Bu nedenle de kültün

⁵²³ Sivas, 1999: 189.

⁵²⁴ Kınal, 1986: 206.

⁵²⁵ Erhat, 2003: 185.

⁵²⁶ Roller, 1988: 47.

köken sorunu bir türlü çözülememiştir. Ancak bu mitos hakkında, Yunan ve Roma yazarlarını yazdıkları anlatım şekilleri çok zengin bir içeriğe sahiptir. Frigya'daki arkeolojik eserlerde yazıtların az bir kelime haznesine sahip, geometrik formlara bel bağlaması ve nadiren insan figürlerinin gösterilmesi, bizim Kybele ve Attis mitosunu anlatım şekli hakkında yetersiz kalmamızı sağlamıştır. Bununla birlikte, Grek ve Roma edebiyatı, bizim için çok sayıda Frig figürlerinin önemli bir rol oynadığı anılmaya değer hikâyeleri korumaktadır.-Bunların arasında Midas, Attis, Frig tanrıçasının kendisi de bulunur- Görülüyor ki klasik efsaneler hakikaten mitosun Frig kökenine sahip olduğundan Frig materyallerinin incelenmesi istenir.⁵²⁷ Mitosun ve kültürün kökeni konusunda dört farklı görüş ileri sürülebilir: 1. Mezopotamya kaynaklı, 2. Anadolu kaynaklı, 3. Trakya kaynaklı, 4. Evrensel.

Kybele-Attis Kültü'nün öncülerine değinirken bu kültür ile benzer temaları işleyen Mezopotamya'daki bitkilerin büyümesi ve ölmesi ile ilgili mitosların varlığına değinmiştik. Attis ölmesi ve yeniden dirilmesi nedeniyle Mezopotamya'daki Dumuzi, Temmuz, Baal ile benzerlik gösterir. Onun içinde bu tanrının kökenini Mezopotamya olarak görüyoruz.

Mezopotamya'da Dumuzi, Temmuz, Baal gibi ölen bir tanrının arkasından eşi, sevgilisi, kardeşi olan bir tanrıçanın yas tutması, tanrının yeniden canlanması için verilen çaba ve bu olayların anılması için düzenlenen törenlerin Frigler'de de görülmesi Mezopotamya kökenli bir kültürün Anadolu'ya geçişinin göstergesidir. Mezopotamya'daki tanrıların doğanın ölümü ve canlanmasındaki etkin gücü Attis için de geçerlidir. O halde tanrı Attis Mezopotamya kökenli bir tanrı olmalıdır.

Fakat Osiris, Anu ve Kumarbi gibi hadım edilen tanrı motifinin Attis mitosunda da görülmesi Attis'in kökeninin sadece Mezopotamya'ya da dayanmadığını gösteriyor. Belkide o, Mısır'daki hadım edilmiş bereket, verimlilik tanrısı Osiris kültürünün Yunan mitolojisine taşınmasında Anadolu'daki köprü vazifesini taşıyordur.

⁵²⁷ Roller, 1988: 48.

Anlattıklarımızdan yola çıkarak aklımızda iki soru oluşur: “Attis, ölmesi ve dirilmesi ile mevsimlerin değişimini sağlayan bir bitki tanrısı mıdır ?” yoksa “Hadım edilmesiyle tanrılar dünyasının hakimiyetini kaybeden tanrılardan mıdır ?”

Kısaca şunu söylemek gereklidir ki; tanrıça Kybele’nin Anadolu kökenli bir tanrıça olduğu genel bir kanıdır; ancak onun doğurganlık ve üreme gücünün oluşumunu sağlayan erkek tanrı faktörünün varlığı erken dönemlerde bilinmemektedir. Zamanla erkeğin üreme ve doğurganlıktaki etkisinin anlaşılması ile tanrıçanın yanında erkek bir tanrının da oluşturulması düşüncesi gelişmiş olmalıdır. Muhtemelen bu tanrı da Attis adını alır.

Hititler’de tanrı Telepinu’nun ortadan kaybolması şeklinde görülen mitosun ana temasının Frigler’e nasıl geçtiği çözüm bulamamış bir konudur. Bu durum Frigler döneminde yazılan mitosun içeriğinin tam olarak bilinmemesinden de kaynaklanır.

Strabon’un,⁵²⁸ bu külte ait törenleri Trakya’daki Bendis ve Kotyto adlı tanrılar ile ilişkilendirilmesi, Frigler’in Anadolu’ya geldiklerinde kendilerine ait tanrıçaları Frigya’ya getirdiklerini ve buradaki yerel Ana Tanrıça kültünü kendi tanrıçaları ile eşleştirdiklerini düşündürüyor.

V. Orel,⁵²⁹ Frigler’e ait tanrı ve tanrıçaları, İndo-Avrupalı olarak nitelendirir. Özellikle bunlardan, Attis ve Matar (Kybele)’in epithetleri, onların Avrupa’dan kaynaklanan tanrılar olduğunu göstermesi açısından dikkat edilmesi gereken bir noktadır. Böylelikle bu tanrılarının bir açıdan Avrupalı ya da Trakya kaynaklı olduklarını anlamaktayız. Bu da, Frigler’in Kybele-Attis Kültü’nün kökenini başka bölgelere kaydırıyor.

Kybele-Attis Kültü’nün Frigya’daki kökenine baktığımızda bu kültün Frigya’daki varlığını Boğazköy’de ve Bayındır tümülüsünde bulunan eserler gösterir.

⁵²⁸ Strabon X.3.16. Kat. No. 29: “Trakyalılar arasında uygulanan Kotyto ve Bendis ayin törenleri... Frigya törenlerine benzer, en azından benzemesi umulur, Frigyalılar Trakya’dan gelen koloni kurucuları olduğuna göre...” (Akça, 2004: 130.).

⁵²⁹ Orel, 1990: 107.

M.Ö. 6. yüzyıla ait Boğazköy, Büyükkale'nin Doğu kapısı yanındaki Kybele ve kitara ve çift ağızlı flüt çalan iki çalgıcıyı gösteren bir kaide üzerindeki heykel grubu,⁵³⁰ (Resim: 71) Kybele'nin müzik ile ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Kybele heykelinin başında Kybele ikonografilerinin tümünde olduğu gibi bir polos vardır. Elbisesi uzun, pileli ve ayaklarına kadar uzanmaktadır. Karnının hizasındaki elinde bir nar tutar. Nar, onun bereketlilik ve verimlilik ile ilgili simgesidir. Tanrıçanın iki yanında ince bacaklı, ufak, iki tane erkek figürü (pan?) vardır. Soldaki figür aolus (çift ağızlı flüt), sağdaki ise kitara çalmaktadır. Boğazköy heykel grubundaki aolus çalan figür ile benzer şekilde Eskişehir civarından çıkarılmış bir eser karşılaştırılabilir.

Ö. Çapar,⁵³¹ Boğazköy Kybelesi'nin kent kapısının önünde bulunmasını, onun kent koruyuculuk özelliği ile ilişkili olabileceği görüşündedir.

Ayrıca, Gordion'dan, Kybele'nin hizmetkârını gösteren erkek figürleri (Resim: 72) de ele geçirilmiştir.⁵³² Ve yine Gordion'dan bir niş içerisine yerleştirilmiş elinde bir kase ve kuş tutan Kybele heykeli vardır. Bu heykelde, onun atribüleri kuş ve kâse (sunu kâsesi) görülür.⁵³³ (Resim: 73)

Kybele ve müzisyenler heykeli, (Resim: 74) Eskişehir'den ele geçmiştir. Eser, koyu renk hamurdan imal edilmiştir. Tanrıçanın sol omzunda çifte flüt (aulos) çalan bir erkek figürü (Resim: 75) vardır. Kybele, dikdörtgen bir kaide üzerinde; müzisyen ile beraber ön cepheden gösterilmiştir. Onun başında ikonografilerine özgü bir polos vardır. Yüz hatları yumuşak geçişlere sahiptir. Gözleri detaylı işlenmiş, burnu düz ve ince, elmacık kemikleri belirli, küçük bir ağız ve ince dudakları vardır. Saçları, bukleler halinde gösterilmiştir.

Tanrıçanın sağ omzunda da bir erkek figürünün olduğu ayak izlerinden anlaşılır. Muhtemelen kitara çalan erkek figürü buradadır.

⁵³⁰ Kulaçoğlu, 1992: 206.

⁵³¹ Çapar, 1979b: 197.

⁵³² Roller, 1988: 44.

⁵³³ Roller, 1988: 44.

Küçük erkek figürü kısa bir elbise giymiştir. Bukleler tanrıçanın gibidir. Onun yüz hatları da tanrıçaya benzer. Çift ağızlı flüt çenesinin altındadır. Tanrıçanın büyüklüğünü göstermek için erkek figürünün bilhassa küçük yapıldığı düşünülebilir.⁵³⁴

Muhtemelen bu görüntü Frigya'da uygulanan kült törenlerinde, müzik eşliğinde çalgılar çalındığını gösterir. Belki de burada ellerinde çalgı tutan figürler, Mart töreninde çalgı çalan çalgıcıları simgeliyordur. Bilindiği gibi Kybele ve Attis törenlerinde kendilerini hadım eden rahiplere müzikleri ile çalgıcılar eşlik ederler. Ancak şunu da belirtmek isterim ki; törende genellikle tymphanum (tef), kastanyet (zil) tarzı çalgı aletleri çalınır.

Genel bir kanıya göre,⁵³⁵ Kybele, Frig müziğinin bulunuşunu ve yaşamasını sağlar. Kybele'ye eşlik eden çifte flüt ve yedi telli çalan, korybantlar ve kuretler de bu müziği ve müzik aletlerini icat eden kişiler olarak bilinirler.

Antalya'daki Bayındır Tümülüsü'nden çıkartılmış bir heykel grubunda Kybele ile iki çocuk figürü birlikte gösterilmiştir. (Resim: 76) O, sol eliyle çocuklardan birinin elini tutmaktadır; sağ eli ile de omzuna oturmuş küçük yaştaki çıplak bir çocuk figürünü tutmuştur. Onun bu görüntüsü, tanrıçanın annelik özelliği ile ilgili olmalıdır. Annelik özelliğini taşıyan tanrıçaların bereketlilik, çoğalma ve doğurganlık özelliğini taşıdığını biliyoruz. Ancak burada görülen heykel dışında Kybele'yi çocuklar ile gösteren başka bir Frig eseri bulunmamaktadır. Ancak M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen yeni bir Kybele heykelinin bulunması,⁵³⁶ Bayındır Tümülüsü'nden çıkartılmış Kybele heykelinin bazı yönlerden tek olması şeklindeki düşüncüyü ortadan kaldırır. Çünkü burada da tanrıça bir nar ile betimlenmiştir. Ayrıca bu heykelde tanrıçanın hiçbir ikonografisinde görülmeyen kirmen⁵³⁷ (iğ) olarak nitelendirilen bir atribüsü ile betimlendiği görülür. Kirmen (iğ), Kybele olarak tanımlanan hiçbir heykelde yoktur. Bu Kybele heykeli, bu yönden ünik bir

⁵³⁴ Tunay, 1972: 137–138.

⁵³⁵ Tunay, 1972: 137.

⁵³⁶ Bu eser hakkında detaylı bir bilgi edinmek için bkz: Aslan ve Metin, 2004: 1-10.

⁵³⁷ Elde yün eğirmeye yarayan tahtadan yapılmış alet (Aslan ve Metin, 2004: 2.).

eserdir.⁵³⁸ Onun buradaki atribüler ile betimlenmesi, Kybele-Attis mitosunun dışında, Frigya'da Kybele'nin dâhil olduğu başka bir mitosun olabileceğini aklımıza getiriyor. Eğer böyle bir mitos varsa da, ona bu ait hiçbir ipucunun bulunmadığını da söylemekte fayda vardır.

Ayrıca, Bayındır Tümülüsü'nden çıkartılmış Kybele'nin dış görüntüsü, Efes'te bulunmuş Artemis rahibini (Megabyzos) gösteren bir heykeli (Resim: 77) ile de benzerlikler taşır; ancak tanrıça Kybele, Megabyzoslar ile ilişkili değildir. Muhtemelen bu heykeller, aynı dönemde yaşamış heykel ustaları tarafından yapılmıştır.⁵³⁹ Buradan çıkarılacak sonuç, Kybele'nin Efes Artemisi'ne dönüştüğü ve onun rahiplerinin de Megabyzos olarak varlıklarını devam ettirmiş olmalarıdır.

Attis ve Kybele'nin kökenine değindikten sonra Kybele'ye hizmet eden hadım rahiplerin Frigya'daki varlığına bakmamız gerekir. Bu rahiplerin Frigya'da da görüldüğünü Antalya Elmalı Tümülüsü'nden çıkartılmış heyke l(M.Ö. 7. yüzyıl başı), (Resim: 78) kanıtlar. Bu heykel uzun bir elbise giymesi ve başında polos taşıması ile Kybele gibi bir kadın görüntüsüne sahiptir. Muhtemelen o, ellerini göbek hizasında birleştirerek kutsal bir duruş pozisyonunda durmaktadır.

Bu figür, Kybele'nin hadım rahiplerinin M.Ö. 8–7. yüzyılda da var olduğunu ispatlaması açısından önemlidir. Çünkü hadım rahip olduğu tahmin edilen bir buluntunun ele geçmesi, Kybele ve Attis birlikteliğinin görüldüğü mitosa inananların Frigya'daki varlığını kanıtlar.

Kybele-Attis kültünün tapınıcıları, Pessinus'taki bir tapınakta görevlerini sürdürmüşlerdir. Bu tapınak N. İşcan'a⁵⁴⁰ göre, Kybele ve Attis kültünün Anadolu'daki varlığının ispatıdır; 13.70 X 24.10 m. ölçülerinde, 6 X 11 sütunlu, peripteros planlı bir yapıdadır. (Resim: 79) Tapınağın günümüz kalıntıları, M.S. 14–37 yıllarında, İmparator Tiberius döneminde inşa edilmiş

⁵³⁸ Aslan ve Metin, 2004: 2–5.

⁵³⁹ Testini, 1995: 30.

⁵⁴⁰ İşcan, 1996: 7.

tapınağa aittir;⁵⁴¹ daha önceki dönemlere ait tapınak yapısı Roma dönemi kalıntılarının altında olmalıdır. Tiyatroya benzer anıtsal bir merdiven, sütunlu bir avlu tapınağa eklenerek tapınak kompleksi oluşturulmuş olmalıdır. Yerel özellikleri ağır basan Korinth düzenindeki bu tapınak kompleksinin, Kybele tapınımından çok imparatorluk kültü için Sebastion (?) olarak inşa edildiği sanılır.⁵⁴²

M.Ö. 189 yılında Pessinus tapınak devletinin rahipleri, tanrıça Kybele'nin kültünü yaşatırlarken, bu bölgeye dışarıdan gelen Galatlar'da M.Ö. 2. yüzyılda komşularının dininden etkilendiler ve onlar, M.Ö. 2. yüzyılın ortalarından itibaren Kybele-Attis rahipleri arasında görülmeye başladılar.⁵⁴³ Onlar, Pessinus'taki tapınağın yönetimini üstlenmişler; tapınak hizmetini kendilerine ait yöneticiler ile devam ettirmişlerdir. Tapınağın yönetiminden Battakes ve Attis adında iki rahip sorumludur. Galatlar döneminde, Roma'dan gelenler Kybele'nin siyah idolünü Galatlı rahiplerden almışlardır.⁵⁴⁴ M.Ö. 1. yüzyılın ikinci yarısında Pessinus'taki Ana Tanrıça kültünün önemi azalmıştır. Ancak külte tapınma, Pessinus'un Galatya Eyalet kenti olmasından sonra da devam etmiştir. Pessinus yazıtlarında ve sikkelerinde Ana Tanrıça Kybele ve sevgilisi Attis'in kayıtları ve tasvirlerinin görülmesi buna kanıttır.⁵⁴⁵

Pessinus'ta basılmış bazı sikkelerin ön yüzünde bir tapınağın ön cephesine ait resmin bulunması, (Resim: 80) Pessinus'taki tapınağın varlığını gösteriyor olmalıdır.

Frigya'daki törenlere ait bilgileri Antik dönem yazarları sayesinde öğrenebiliyoruz.

Frigya'da tören uygulamaları hakkındaki en erken bilgiyi M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış tarihin babası olarak ünlenen Herodotos'tan⁵⁴⁶ öğrenebiliyoruz. O, Skythia'da (İskitya) yaşayan Anarkharsis adlı bir kişinin

⁵⁴¹ İşcan, 1996: 7.

⁵⁴² Sevin, 2001: 202.

⁵⁴³ Kaya, 2000: 229.

⁵⁴⁴ Kaya, 2000: 72–75.

⁵⁴⁵ Kaya, 2000: 227.

⁵⁴⁶ Herodotos, IV.76.

Kyzikos'ta yapılan Kybele törenlerinin uygulanışını görmesinden; bunu ülkesinde uygulamak istemesinden ve onun bu uygulamasını görenlerin onu öldürmesinden bahseder.

Bu tören uygulamasının Yunanistan'a nasıl geçtiği ise tam olarak bilinmiyor. Belki de ülkesine dönen bu kişinin Shtyhia'ya (İskitya) götürmüş olduğu kült, Skythia'dan (İskitya) Trakya'ya, oradan da Yunanistan'a doğru yayılmıştır. Ancak Yunanistan'ın içinde bulunduğu durum düşünüldüğünde, tapınım şekillerinin Kybele kültüyle beraber Anadolu'dan Yunanistan'a taşınması mümkündür.

Ö. Çapar,⁵⁴⁷ bu şahsın ülkesine Kybele kültünü taşıması sırasında kültün Yunanistan'a taşınmış olabileceği görüşünü ilk başta düşünür; ancak daha sonra bu kültün Anadolu'dan Yunanistan'a taşınmış olduğunu ve Yunanlıların tanrıçaları Rhea ve Demeter ile Kybele'nin eşleştirilmesi neticesinde Yunanistan'da tanrıça Kybele'nin varlığı görüldüğünü belirtir.

Herodotos'un (M.Ö. 490–425) burada anlattığı, orman içerisinde, trampetler ile gerçekleşen tanrıça Kybele'ye adanmış bir törendir. Bu törende Attis'in varlığından söz edilmez. Ancak Roma'daki törenler gibi burada da kendinden geçilerek müzik eşliğinde yapılan bir dans ve sonrasında kan kurban edilmesi olayı olmuş olabilir.

Herodotos'un bahsettiği törende, Taurobolium törenine benzer bir uygulamanın yapıldığı görülmektedir. Bu törende, Kybele'ye adanan hayvanların kanının çukur içine akıtılması olasıdır.

Bu törende kendinden geçilerek yapılan dans şekli nedeniyle törenleri Dionysos'a ait törenlerle ilişkilendirebiliriz.

Plutarchos (M.S. 46–127).⁵⁴⁸ ***“Phrygialılar, tanrının kışın uyuduğuna ve yazın uyandığına inandılar...”***

Plutarchos'un anlattıklarının tanrının adının verilmemesinden dolayı, tanrı Attis ile ilişkili olduğunu iddia edemesek de, bu belge, yıllık bir kültün

⁵⁴⁷ Çapar, 1979a: 185–186.

⁵⁴⁸ Akça, 2004: 144; Sivas, 1999: 195.

Frigya'ya özgü halini temsil etmesi ⁵⁴⁹ açısından önemlidir ve Frigler'in bitkiler dünyasının ölümü ve yeniden dirilişini bir tanrı da kişileştirdiklerinin göstergesidir.

T. T. Sivas,⁵⁵⁰ da burada anlatılanları Frigler'in mevsimlerin dönüşümüyle ilgili törenler yapmalarına dair bir ipucu niteliği taşıdığı görüşündedir. Frigler'in yaşam şekli olarak çiftçiliği seçmelerinin onlara ait bolluk ve bereketlilik ile ilgili, doğanın canlanmasını içeren ilkbahar şenlikleri ya da verimli geçen hasadın ardından, ekonomik yönden rahatlama, ürünün stoklanıp geleceğin garanti altına alınması karşısında tanrıçaya duyulan şükran borcunun ödendiği hasat şenlikleri, kurban törenleri gibi şenlikleri oluşturduğunu belirtir.

Diodoros Siculus (M.Ö. 1. yüzyıl),⁵⁵¹ Frigya'daki Kybele tapınımı ve tapınak yapıları hakkında bazı bilgiler verir:

“..... Kybele'ye gelince, eski zamanlarda onlar (Frigyalılar) sunaklar yaptılar ve her yıl ona kurban töreni düzenlediler. Onun için Frigya'daki Pessinus'ta (Ballıhisar) görkemli bir tapınak inşa ettiler. Sevgi, dolu en parlak törenleri orada düzenlediler. Frigya kralı Midas bütün bu ibadetlerde yer alarak saygısını gösterdi ve tanrıçanın heykelinin yanına panterler, aslanlar yerleştirdiler, zira genel bir kanıya göre tanrıça ilk önce bu hayvanlar tarafından emzirilmişti”

Aynı yazar,⁵⁵² Frigya'daki törenin yapılış maksadını ve uygulanış biçimine şöyle ışık tutar:

“Fakat mitos bütün Frigya'yı, insanlarını etkileyen, salgından söz ederek ve toprağın meyve vermekten vazgeçtiğini ve talihsiz halkın tanrıdan sorduklarında, o da, denildiğine göre, Attis'in bedenini yakmalarını bir tanrıça olarak saygı göstermelerini buyurduğunu anlatmaktadır. Bu sebepten Frigyalılar, zamanın akışında cesedin

⁵⁴⁹ Gasparro, 1985: 60.

⁵⁵⁰ Sivas, 1999: 195.

⁵⁵¹ Uçankuş, 2002: 165–166.

⁵⁵² Akça, 2004: 128.

ortadan kayboluşundan beri, bir genç heykeli yaptılar ve gördüğü haksızlıktan öfkelerini yatıştırarak ızdırabını paylaşmak maksadıyla, onun önünde ağıtlar yaktılar ve bu ayinleri bizim zamanımıza kadar yapmaya devam ettiler.”

Ç. Dürüşken⁵⁵³ ise, Frigler'in Anadolu'ya gelmeden önceki Ana yurtlarını, tapınımalarını hatırlamak için flütler, aulos (kaval), kymbalon (zil), krotalon (çalpara), tymphanum (tef) eşliğinde törenler düzenlediklerinden, ancak bu törenlerin iklimsel farklardan ötürü Trakya'dakinden daha sert ve vahşice olduğundan, Kybele'nin rahiplerinin de vahşice cinsel organlarını kesmesinin buna dayandığından bahseder.

Kybele'ye hizmet eden rahiplerin ayrı ayrı adları vardır. Bunlara: Kabirler, Korybantlar, Telkinler; Daktiler, Semivirler, Galliler denilirdi. Bunların çoğu -Attis dolayısıyla- üreme organlarının hepsi de kesilmiş bulunduğu için, hadım ya da iğdiş idiler. Çoğu diyoruz, çünkü Kybele'ye papazlığına girmenin ve papazlığa girmenin ve kabul edilmenin ilk koşulu, hadım olmak, yani sünnet olmaktı. Bunlar hadım olmadıkça, Kybele'nin rahibi olamazlardı; bu takdirde onların, Kybele ile başka ilişkileri vardı. Belki de hadım olmak, sonradan konulmuş bir koşuldu.⁵⁵⁴

Antik dönem yazarlarından Strabon (M.Ö. 63/64-M.S. 19),⁵⁵⁵ bahsettiğimiz Kybele'nin hadım rahipleri ile Dionysos'un hizmetkârı Kuretler'in dinsel bir coşku halinde kendilerinden geçerek dans etmeleri ve dinsel törenlerde (ziller, tefler, kavallar) müzik aletleriyle sesler çıkarmaları nedeniyle benzediklerini düşünüyor.

A. Erhat,⁵⁵⁶ Zeus, Kybele ve Dionysos kültlerinin birbirlerine karışması neticesinde Daktiler ve Korybantlar'ın, Kybele tapınımına girdiğini belirtir.

Kybele rahiplerin tümü ilkbaharda yapılan törende kendi kendilerine cinsel organlarını keserek hadım olmak zorundaydılar. Bu uygulamanın

⁵⁵³ Dürüşken, 2000: 173.

⁵⁵⁴ Halikarnas Balıkcısı, 1990: 118.

⁵⁵⁵ Akça, 2004: 128–129.

⁵⁵⁶ Erhat, 2003: 180–181.

esası, tanrı Attis'in kendi kendisini hadım etmesine dayanır. Rahiplerin Attis gibi hadım olma zorunlulukları aklımıza şu soruyu getirir: “Niçin erkeklik organını kesmek zorundaydılar?” Bu olayın olmasının esası, mitosta anlatılan bir uygulamaya dayandırılrsa da bunun altında başka bir neden yatar. Bu neden, Kybele ve Attis'in arasında cinsel birliktelik olmadan temiz bir aşk ilişkisinin olmasıdır. Bu durum, Attis'in tanrıçaya sadık kalmamasına ve bunu gören tanrıçanın onu hadım olma cezası vermesi ile sonuçlanır. Yani üreme ve çoğalma yetisi elinden alınan tanrı Attis, üremeyi sağlayıcı gücünü kaybeder. Tanrının gücünü kaybetmesi ile de mutlak güç yalnızca tanrıçada olur. Yani erkek tanrılar, kadın tanrılara oranla daha iradesi zayıf ve küçük sayılmış olur. Bunu Kybele'nin yanında betimlenen erkek figürlerinin küçük yapılmasından da anlayabiliyoruz.

Ayrıca başka bir yazarın anlattıkları⁵⁵⁷ Attis'in hadım olmasının nedenine farklı bir bakış açısı ile bakmamız için yeterlidir:

“..... Phrygialı genç ve güzel yüzlü Attis ormanlarda kule taşıyan tanrıçayı yendi lekesiz bir aşkla..... İtaat sözü verdi ama yemini bozdu ve Nympe Sangaritis ile kendi olmaktan çıktı. Bunun için öfkeli tanrıça onu cezalandırdı. Attis çıldırdı, evi başına yıkılıyordu sanki, kaçtı koşarak Dyndimus Dağı'nın tepesine. Bazen “kamçıları kaldırın” diye bağırır, yemin eder Palaestine tanrıçalarının orada olduğuna. Keskin bir taşla kabaca kesip bedenini, uzun saçlarını peşinden sürükledi, kir toz içinde. Şöyleydi çığlığı: “Hakettim, kanla hak ettiğim cezaları ödüyorum, bana zarar veren o bölümler yok olsun”... kasıklarının ağırlığını kaldırıp attı. Çılgınca kendinden geçmesi örnek oldu ve tanrıçanın yumuşak rahipleri saçlarını sallayarak aşağılık uzuvlarını keserler”

L. E. Roller,⁵⁵⁸ rahiplerin kendilerini hadım etmesi sayesinde cinsellikten ömür boyu uzak durarak kendilerinden temiz ve el değmemiş

⁵⁵⁷ İznik, 2004: 140–141.

⁵⁵⁸ Roller, 2004: 247.

kalmalarının⁵⁵⁹ istenmiş olabileceğini söyleyerek hadımlık olayına farklı bir yönden bakar.

Ancak erkeksi özellikleri ile ön plana çıkan atlı, savaşçı Frigler neden bir kadın tanrıçayı benimsemişlerdir. Bu da belirsizlik kazanmış bir sorundur. Belki de onlar, böyle bir tanrıçayı benimseyerek Anadolu'daki dinlere hoşgörü ile yaklaşarak, kendilerini bu bölgede kabul edilmelerini kolaylaştırmışlardır.

Frigya'da Roma'da görülen Taurobolium ve Criobolium törenlerindeki kan sunusunun uygulandığını, Frig Kaya anıtlarındaki sunu çukurları tanıklık eder. Ancak, bu çukurların sunu amaçlı kullanım görmeleri kesinlik kazanmamış bir yargıdır.

Sonuçta, Frig kültü ve mitolojisi hakkında ne çözebiliriz? Araştırmamızla ilgili Anadolu anıtlarına bakarsak, Frig Ana Tanrıçası'nın Anadolu'da çok büyük bir şöhreti olduğunu görürüz. Farklı sıfatlarının ve atribülerinin tapınımda kullanılmasına rağmen, o açıkça üstün bir figürdür. Gördüğümüz gibi, ona adanmış önemli anıtlar ve onunla birleşen soylu isimlerinin sayıları yönetici otoritelerden resmi onay almıştır.⁵⁶⁰ Bu önemli tanrıçanın yanında, onun yanında tapınım gören tanrı, rahip, soylu bir kişi olarak görülen Attis'te gerek Frigya'da gerekse Yunan ve Roma dünyasında önemli bir karakter olarak varlığını korumuş; tapınımını yaygınlaştırmıştır.

Frigya Devleti'nin yıkılmasından sonra, Frigya bölgesinde Lidya egemenliğinin başlamasıyla,⁵⁶¹ Frigler'e özgü bir kült olan Kybele-Attis kültü de Lidyalılar tarafından tanınmış, onlarda bu kültü benimseyerek tapınım göstermişlerdir. Ancak onlar, tanrıça Kybele'yi benimserlerken adını değiştirmişler, Artemis adını ona uygun görmüşlerdir. Özellikle krallardan Ardys zamanında (M.Ö. 652–624) tanrıça'nın tapınımı Sardes kentine girmiş olmalıdır. Ayrıca Ardys'ın oğlu Salyattes'in (M.Ö. 624–609) ve torunu

⁵⁵⁹ Kybele'nin hadım rahiplerinin cinsel eylemlerden uzak durmaları ile günümüz tek tanrılı dinlerinden Hristiyanlık'ın din görevlilerden rahiplerin bakir kalması arasında bir bağlantı olabilir. Ancak, bu durum hassas bir durum teşkil ettiği için bu iki din arasındaki bağlantı, ince sınırla ayrılmış bir yaklaşım ile değerlendirilmelidir.

⁵⁶⁰ Roller, 1988: 49.

⁵⁶¹ Uçankuş, 2000: 31.

Alyattes'in (M.Ö. 609–560) isimlerinin son ekinin “Attes” olması da tanrıçanın sevgilisi Attis'in teophor isimler altında varlık gösterdiğini düşündürüyor.⁵⁶² Ayrıca Herodotos'un,⁵⁶³ Kroisos'un oğullarından birisinin adını Atys şeklinde vermesi, Atys ile Attis isimlerinin birbirlerini çağrıştırmaları açısından oldukça ilginç bir benzerliktir. Böylelikle de Lidyalılar'ın Frigler'in varisi olarak Kybele-Attis Kültü'ne sahip çıktıklarını ve onların tanrı ve tanrıçası Kybele ve Attis mitosunu ve tapınımını kendi amaçları doğrultusunda kullandıklarını görüyoruz. Özellikle de Lidya krallarının isimlerine “Attes” ekini eklemesi ya da sadece Atys adını kullanmaları, tanrı gibi nitelendirilmek istendiklerini gösteriyor. Böylelikle onların halk gözündeki itibarı artacak, siyasi güçleri pekişecekti ya da onlar, Attis gibi ölümsüzlük özelliğine sahip olmak istemişler, bunu kazanınca da güçlerinin ebedi olacağını düşünmüşlerdir.

Lidya'daki Kybele-Attis kültüne tapınanlar, uzun saçlıdır; hadım edilmişlerdir. Yapılan uygulamalar sırasında vahşi çığlıklar atarlar. Dini törenlerde, teflerini, kırbaçlarını, gürültülü seslerini (zillerini) ve etrafa kokular saçan buklelerini tanrıça Kybele'ye ithaf ederlerdi.⁵⁶⁴

Ayrıca Kybele, Sardes kentindeki gibi Efes kentinde de Artemis olarak görülür.⁵⁶⁵ Ancak Sardes kentindeki bir stel üzerinde (Resim: 81) Kybele'nin ve Artemis'in ayrı tanrıçalar olarak gösterilmeleri,⁵⁶⁶ aynı tapınakta iki farklı tanrıçaya tapınımın olabileceğini düşündürüyor. Bu durum anlaşılamamıştır.

Kybele rahiplerinin çalışmaları tanrıça Kybele'nin kültünü Efes kentine kadar ulaştırmıştır. Bu kentte Kybele değişime uğrayarak Efes Artemisi'ne dönüşmüştür.⁵⁶⁷ Onun çok göğüslü monumental heykelleri, (Resim: 82) bereketlilik ve çoğalma, doğurganlık ile ilişkilidir. Her iki tanrıçanın da kült personeli açısından benzerlikler görülür. Kybele'nin hadım rahipleri

⁵⁶² Çapar, 1979b: 195.

⁵⁶³ Herodotos, 1. 34.

⁵⁶⁴ Uçankuş, 2000: 624; Sevin, 1982b: 259.

⁵⁶⁵ Hanfmann ve Waldbaum, 1969: 266.

⁵⁶⁶ Hanfmann ve Waldbaum, 1969: 266.

⁵⁶⁷ Erhat, 2003: 59.

Galluslar'ın Efes Artemis kültünde Megabyzos⁵⁶⁸ adıyla devam etmiş olması mümkündür. Her iki rahip heyetinin üyeleri de hadım idiler; üstelik her iki isim de “büyük” anlamına gelmektedir;⁵⁶⁹ onların törenlerinde zil, davul kullanmaları da benzerlik gösterir.⁵⁷⁰ Bütün bu bilgiler ışığında Metragyrtai'ler ile Galluslar arasında devamlılık niteliğinde bir ilişkinin olduğunu söylemek şimdilik en kabul edilebilir açıklama olacaktır. Ayrıca, gene Kybele kültündeki bir rahip sınıfı olan Kuretler'in de Efes Artemis kültünde varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Ayrıca Kybele kültündeki tanrıçanın hizmetkârı Metragyrtai'lere⁵⁷¹ yani gezgin dilenci rahiplere, Perge Artemis kültünde Argyrtas adıyla rastlayabiliyoruz. Önceden de belirttiğimiz gibi, Perge Artemisi, Anadolu'nun yerel Ana Tanrıça anlayış geleneğini sürdürmektedir.

Efes kentinde yapılan Artemis Tapınağı'nın düzenleniş biçiminin arı hayvanının işlerine göre ayarlanmış olması, tanrıça Artemis'in Melissai (=arılar) denilen bir rahibeler topluluğunun olması, Hititler'de Telepinu mitosunda öne çıkan arı motifinin burada da görülmesi açısından ilginç bir benzerliktir. Bu hayvanın önemi, onun ilkbaharın müjdecisi olarak çiçekler aramak üzere yola çıkmasından, doğanın tekrar canlanmasını temsil eden bir varlık olmasındandır.⁵⁷²

Kybele ile Artemis'in birbirlerine benzeyen yönlerinden en dikkat çekici olanları: her iki tanrıçanın da gökten düşmüş bir taş⁵⁷³ ile simgelenmesi, kent koruyucu ve kurucu özelliğinden dolayı tasvirlerinde bunun sembolü olan kulelerden meydana gelmiş taş taşımaları, doğanın hâkimi olarak görülmeleridir. Hatta Efes Artemisi'nin Kybele'nin isimlerine benzer bazı epithetleri de bu benzerliği onaylar: **μεγάλη μέγιστη, θεά Ἄρτεμις** (en büyük tanrıça Artemis), **Ἐφέσου ἄνσσα** (Ephesos'un hakimi), **μαινάδα**

⁵⁶⁸ Strabon, XIV.1.23: “..... Megabyzos olarak adlandırdıkları hadımlar vardı. Bu yükselmeye uygun kişiler başka yerden getirilir ve onlara büyük paye verilir. Bunlar görevini yaparken, görevleri gereği bakireler onlara yardım etmek zorundaydılar.

⁵⁶⁹ İndirkaş, 2001: 19.

⁵⁷⁰ İznik, 2004: 132.

⁵⁷¹ Metragyrtai, Grekçede Meter: anne ve agermos: toplayıcı kelimelerinin birleşmesinden oluşmuş olabilir (Roller, 2004: 218.).

⁵⁷² Çapar, 1991: 83.

⁵⁷³ Erhat, 2003: 60.

(menad), **θυάδα** (bakhant), **φοιάδα** (kahin), **λυσσαάδα** (çılgın, kendinden geçmiş) kelimeleri Efes Artemisi'nin Kybele'ye kadar giden orgiastik karakterini ortaya çıkartmaktadır.⁵⁷⁴

Efes Artemisi'ne hizmet eden kült personeli kalabalıktır. Buradaki başrahip Arkhierus ismini taşıyordu; yaptığı göreve ise, Arkhierosyne (başrahiplik) deniliyordu. Başrahibin nezareti altında her biri belli bir iş ile görevli rahip ve rahibeler heyeti vardı. Megabyzoi⁵⁷⁵ veya Megalobyzoi⁵⁷⁶ diye adlandırılan heyet, hadım rahiplerden meydana geliyordu ve bunlardan biri özellikle Myzos adını alıyordu. Bu heyetin de Efes'te daha önce tapınılan tanrıça Kybele'nin rahiplerinin bir kalıntısı olması muhtemeldir. Kuretler (οἱ Κουρήτες) adlı heyetin ise şenlikler tertip ettiklerini ve tanrıçanın onuruna mistik törenler düzenlediklerini Strabon'dan öğrenebiliyoruz. Bu heyetinde aslına Kybele'nin rahipleri olduğu bilinmektedir.⁵⁷⁷

Kybele ve Efes Artemisi'nin benzer yönlerinin bulunmasının yanında, Efes kentinde tanrıça Kybele sadece kendine ait bir tapınım yerine de sahiptir. (Resim: 83) Bu da onun Efes'teki varlığını ispatlıyor. Bu yer Pion'un (bugün Panayır dağ) Kuzeydoğu eteklerinde, Stadion'un (Stadyum) kuzeyinde yer alan olası Koressos Limanı'ndan yaklaşık 300 m. doğuda, Tracheia (yarık) olarak tanımlanan alandadır.⁵⁷⁸ Bu kutsal alan, sayısız kaya nişleri, kaya kabartmaları, kaya altarlari, kayalara oyulmuş sayısız stel yuvaları ve kaya adak yazıtları ile Frigler'e özgü gibidir. Buradaki kayalara yapılmış nişler, Frigya'dakilerin devamıdır. Çünkü buradaki gibi, Frig Kaya Anıtları'nın dik yüzlerine dikdörtgen ya da oval olan fazla büyük olmayan kaya nişleri yapıldı. Bu yerlerin içerisine, tanrıçanın heykeli yerleştirilirdi. Burada da aynı durum geçerlidir. Bu durum, Frigler'e özgü geleneğin, İyonya'daki görünüş şekli olmalıdır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ Çelgin, 1986: 43–44.

⁵⁷⁵ Çelgin, 1986: 46; Epigrafik belgelerde görülmesi de antik dönem yazarları tarafından Efes Artemisi'nin hadım rahipleri Megabyzoi olarak görülür (Smith, 1996: 334–335).

⁵⁷⁶ Çelgin, 1986: 46.

⁵⁷⁷ Çelgin, 1986: 46.

⁵⁷⁸ Alanyalı, 2002: 4–5.

⁵⁷⁹ Alanyalı, 2002: 5–6.

F. Işık,⁵⁸⁰ Efes Artemis Tapınağı'nda kendine bir yer edinen tanrıça Kybele'nin asıl yerinin buradaki mihraplık yani kayalara oyulmuş nişler olduğunu ve tanrıçaya bir tapınak verilmesine rağmen ona güç veren, asıl yeri olan kayalık alanların eski önemini koruduğu görüşündedir.

Efes kentinde olduğu gibi, Daskyleion kentinde de Kybele kültürünün varlığı görülmektedir ve bu kentte de Kybele-Attis kültü önemsenir. Bu kentte yapılan kazılar sonucunda birçok kült malzemesi ele geçmiştir. Bunlar:⁵⁸¹ Kybele'ye ait bir tapınak modeli (M.Ö. 7. yüzyılın ortası), Kösemtuğ Tümülüsü'nden ele geçmiş bir adak yazıtı, gri renkteki bir kâse üzerindeki yazıt (M.Ö. 6. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başı), bothros (çöplük) buluntuları (zarlar, hayvan figürlerine ait boynuzlar, gri renkli bir kandil, ompholoslu kâseler).

⁵⁸⁰ Işık, 1999: 3.

⁵⁸¹ Bu konu hakkında detaylı bir bilgi için bkz: Bakır, 2004:55–66.

V. BÖLÜM

FRİGLER'DEN SONRA KYBELE-ATTİS KÜLTÜ

5.1. Yunan Kültürü'nde Kybele-Attis Kültü

Meter (Kybele) kültü, Yunanlılar'ın yaşadığı sıkıcı ve buhranlı bir dönemde, Atinalılar ile Spartalılar arasında gerçekleşen Peleponnes Savaşları (M.Ö. 431–404)⁵⁸² sırasında, savaşın kötü etkilerinden kurtulmak için Sibylla bilicilerinin önerisi ile Frigya'dan Atina'ya getirilmiştir.⁵⁸³ Tanrıçanın Atina'ya getirilmesinden sonra da, ona Metroon tepesinde bir tapınak inşa edilmiştir.⁵⁸⁴

M.Ö. 4. yüzyılda, Metroon tepesine yapılan Meter (Kybele) tapınağının yapılma nedenini Julianus,⁵⁸⁵ şöyle belirtir:

“Atinalılar aslında Kybele'nin ne kadar önemli olduğunu ve Deo, Rhea ve Demeter kimliğinde nasıl saygı gördüğünü anlamayarak, dinde yenilikçi olan Kybele rahibine hakaret ettikleri ve onu zorla uzaklaştırdıkları anlatılmaktadır. Buradan da Tanrıça'nın öfkesi ve onu sakinleştirme çabaları kaynaklanmıştır.

..... Pythian Tanrısının rahipleri, onlara Tanrıların Anası'nın öfkesini yatıştırmalarını emretmişti. Söylediklerine göre, Atinalılar'ın tüm resmi evraklarının saklandığı yer olan Metron bu amaçla kurulmuştu.”

Günümüz yazarlarından Ö. Çapar⁵⁸⁶ ise bu olayı detaylı bir şekilde anlatır ve M.Ö. 5 yüzyılın sonu 4 yüzyılın başlarında Atina'ya Frigyalı Büyük

⁵⁸² Peleponnes Savaşları, Atinalılar ile Spartalılar arasında gerçekleşen 27 yıl süren bir savaştır. Detaylı bir bilgi için bkz: Mansel, 1947: 300–322.

⁵⁸³ İndirkaş, 2001: 12.

⁵⁸⁴ Erhat, 2004: 186; Çapar, 1979a: 187.

⁵⁸⁵ İndirkaş, 2001: 13–14.

Ana'nın ritlerini tanıtmak üzere bir dilenci-rahip (metragyrtai) geldiğini, bu kişinin Atinalı öfkeli vatandaşlar tarafından barathron (uçurum)'a atıldığını; daha sonra Atina'da bir veba salgını çıktığını ve bu durum sonucunda Delphi kehanetine danışılması neticesinde onlara tanrıçaya bir tapınak yapılmasını önermeleri üzerine Metroon'da bir tapınak yapıldığını belirtir.

Ana Tanrıça, Yunan dünyasında Ana anlamına gelen Grekçe Meter (μήτερ) ismi ile ünlenmiştir. Tanrıçanın epithetlerinin büyük bir kısmını “Dindymene”, “Berecynthia”, “Sipyrene”, “İdaia”, “Gallesia”, “Asperdene”, gibi dağ isimleri ya da kısaca Grekçe'de dağ anlamına gelen “Oreia” (Ορέϊη) epithetlerinin oluşturduğunu görüyoruz.⁵⁸⁷

Yunan yazınsal kaynaklarında Kybele; Meter Megale (Büyük Ana), Meter Antropon (İnsanların Anası), Meter Theon (Tanrıların Anası) ya da Magna Mater deum İdea (İdalı Tanrıların Büyük Anası) olarak geçer.⁵⁸⁸

Ö. Çapar,⁵⁸⁹ Meter (Kybele) kültürünün Yunanistan'a geliş yolları ve biçimi konusunda üç farklı görüş ileri sürmüştür:

1. Hellespontos ve Trakya yoluyla,
2. Ege adaları üzerinden,
3. Ras-Şamra (Ugarit) yoluyla,

Ö. Çapar'ın görüşlerinden ilki daha akla yatkın gibi görünüyor. Nitekim Hellespontos (Karadeniz) ve Trakya yolu üzerinden kültür Yunanistan'a taşınması daha kolay olmalıdır. Ancak, o dönemin savaş ortamı içinde olduğu düşünüldüğünde de kültürün bu yoldan da gelmesi mümkün değilmiş gibi görülüyor.

Ö. Çapar'a⁵⁹⁰ göre, Meter (Kybele) kültürü Doğa Akdeniz yoluyla Yunanistan'a girmiştir. Onun bu görüşü, Yunanlılar'ın Doğu Akdeniz sahillerinde, özellikle Kuzey Suriye'de Al-Mina, Tell Sukas (Paltos), Tabbar

⁵⁸⁶ Çapar, 1979a: 187.

⁵⁸⁷ Alanyalı, 2002: 1.

⁵⁸⁸ Dürüşken, 2000: 72.

⁵⁸⁹ Çapar, 1979a: 188.

⁵⁹⁰ Çapar, 1979a: 189–190.

el-Hammam vs. gibi işlek koloniler kurmaları, Ugarit'te tüccarlık yapmaları ve bunun sonucunda da kültür alışverişi yanında bir takım fikri veya manevi unsurların da alışverişini yapmalarına dayanır.

Z. İndirkaş,⁵⁹¹ Meter (Kybele) kültü Anadolu'dan Yunanistan'a taşınmıştır.

Meter (Kybele) kültünün ve tapınının Yunanistan'a taşınması sırasında onun yanında, eşi, sevgilisi, oğlu Attis'in kültü de Yunanistan'a gelmiş olmalıdır. Ancak bu konu hakkında kesin bir bilgimiz yoktur; elimizde olan bilgiler varsayımlara dayanmaktadır. Yunanistan'da, tanrı Attis'in ilk varlığı, M.Ö. 4. yüzyıldaki bir arkeolojik belgeye dayanır; bu belge, bize onun kültünün Yunanistan'a Meter (Kybele) kültünden daha sonra geldiğini düşündürüyor. Belki de bu tanrı, bazı özelliklerini Yakındoğu'daki tanrılardan harmanlayarak, kendine özgü bir kimlikle Yunanistan'a gelmiştir.

Frigya'da Attes (Αττής) olarak görülen tanrı ya da kral soyundan gelen, rahip olarak nitelendirilen şahsın ismi, Yunanistan'da form değiştirmiş şekliyle Attis (Αττίς) şeklinde tanrıçanın yanında ona hizmet eden, sevgilisi olan tanrının adı olarak karşımıza çıkar. Yeni vatani Yunanistan olan Attis artık bir tanrıdır.

Bazı araştırmacılar, Attis kültünün ve isminin Yunanistan'da M.Ö. 4. yüzyıldan daha erken bir tarihte olduğunu belirtmişler; bunu kanıt olarak da, Plutarchos'un (M.S. 46–127) anlattığı bir olaydan, M.Ö. 415'deki Sicilya seferi öncesinde Atina Agorası'nda bir adamın kendini hadım etmesi ile ilgili bölümü kanıt almışlardır. Ancak burada, Plutarchos'un Meter (Kybele) ya da Attis'ten hiç söz etmemesi göz ardı edilmiştir.⁵⁹² Plutarchos'un anlatımı ne Ana Tanrıça ne de Attis hakkında tam bir açıklama yapmaz onun anlatımı dini bir tapınmadan öte psikolojik olarak kişileri rahatsız eden bir olayı anlatır ve bu olay Sicilya yenilgisinden sonra çıkar. Diğer bilginlerin açıklamaları ise, M.Ö. 4. yüzyıldan önce Attis'in görülmeyişinin sebebini Yunanlılar'ın onu

⁵⁹¹ İndirkaş, 2001: 12.

⁵⁹² Roller, 2004: 178–179.

barbar ve itici bulup dinlerine girmesini engellemiş olmaları şeklinde anlatırlar.⁵⁹³

Attis ikonografisinin kendi anavatanı olan Frigya ile direk bir ilişkisi bulunmaz ve bununla birlikte Attis'in hiçbir tasviri Frigyalılar tarafından bilinmemektedir. Cevap olarak şu tartışılır ki belki bu tasvirler bir zamanlar yaşamış ama hayatta kalmayı başaramamışlardır. Fakat bu, bazı sebepler için muhtemel gözüküyor. Frigya Ana Tanrıçası'nın tasvirleri Frigya'da kaya anıtları ve kabartmalarda düzenli olarak var olurken; tanrı Attis'in Frigya'daki varlığı ancak Roma dönemine ait heykel ve kabartmalarda görülebiliyor.⁵⁹⁴ Ana Tanrıça Meter (Kybele) kültünün Yunanistan'a yayılmasından sonra da Attis, Frigya'daki betimlenmemiş görüntüsünden sıyrılarak tanrıça Meter (Kybele) ile birlikte tasvir edilmeye başlar.

Yunanistan'da Attis'in betimlendiği en erken örnek, M.Ö. 4. yüzyıl ortalarına tarihlenen Pire'de bulunmuş bir adak stelindeki kabartmada (Resim: 84) görülür; burada onun Yunan karakteri ortaya çıkar.⁵⁹⁵ Kabartma, solda oturan bir erkek, sağda ayakta duran bir kadın figüründen oluşur; figürler bir naiskos içerisine yerleştirilmişlerdir. Anıtın üzerindeki yazıtta: **Ἀνγδίστει καὶ Ἀττιδί Τιμοθέα υπὲρ τῶν παιδίων κατὰ πρόσταγμα: *Timothea, emirlere uyarak çocukların yararına Angdistis ve Attis adına adadı.***⁵⁹⁶ yazmaktadır. Bu yazıttan sol tarafta oturan kişinin Attis, sağda ayakta duran kadının da Angdistis olduğu anlaşılmaktadır. Attis şekilsiz bir kayanın üzerinde oturmuştur. Attis'in vücudu, yüzü sağa dönük, sağ ayağı ve bacağı biraz sağ tarafa uzanmış ve sol bacağı ve ayağı kayaya yaslanmış şekilde geriye dönük olarak tam olarak gösterilmiştir. Sol eli dizinin üzerindedir, sağ elini de Angdistis'ten bir şey almak için uzatmış gibidir. Uzun ve kavisli sopasını da üzerine oturduğu kayaya yaslamış durumdadır. Frigya'nın Ana Tanrıçası olan Angdistis burada ne Frigya'da tapınılan Ana Tanrıça başlığıyla ne de Yunanlılar tarafından bilinen Kybele adıyla

⁵⁹³ Roller, 1994: 256.

⁵⁹⁴ Roller, 1994: 247.

⁵⁹⁵ Roller, 2004: 179.

⁵⁹⁶ Roller, 1994: 248; Roller, 2004: 179.

belirtilmiştir, sağ ayağı öne yukarı doğru, sol ayağı da arka tarafa doğru adım atmış şekildedir. Attis'in sağında oturmuş ve yüzü ona dönüktür. Heykeltıraş, Angdistis'in göğüslerinin altından ikinci geniş bir kemer vermiştir; onun sağ elinde yonca ağzılı bir testi vardır; bunu vücudunun aşağısında başparmağı dışarıda gözükecek şekilde tutar. Onu, bu testiyi sağ eliyle Attis'e doğru uzatır durumda görüyoruz. Sol elinde, sol bacağına doğru tuttuğu yuvarlak bir disk vardır. Bu kabartmanın M.Ö. 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinin ortalarında yapıldığı düşünülüyor. Bu kabartmada gösterilen Attis, Kerkyra'da M.Ö. 5. yüzyılın ilk yarısında Zeus'un adına yapılan bir kabartmaya benzer bir şekilde bir kayanın üzerine oturmuş durumda resmedilmiştir. Angdistis ise M.Ö. 4. yüzyılın 3. çeyreğinin ortalarında Atinalılar'ın kayıtlarında bulunan birkaç Atina figürü ve Lachares'in figürününe benzerlik gösteriyor olmalıdır.. Bu tarih aynı zamanda Sigma ve Omega harflerini içeren M.Ö. 4. yüzyılın standart Attika alfabesi olan yazı harflerinin kullanıldığı tarihtir.⁵⁹⁷ Bu tartışma Attis'in üzerine yapılırsa da Angdistis'in figürü de yorumu hak ediyor. Onun Frigya'daki adı Yunanistan'da pek görülmez; fakat M.Ö. 4. yüzyıl Yunan inanışlarında geçen Yunan Ana Tanrıçası'na benzer bir figürdür. Ana Tanrıça'ya ait ilk heykel M.Ö. 6. yüzyılda Batı Anadolu'nun Yunan illerinde yapılmıştır. Bu heykel chiton ve mantle giymiş bir şekilde oturur vaziyettedir. Bu Yunan şekilleri Frigyalılar'ın Ana Tanrıça'yı tasvirlerinden geliştirilmiştir, çünkü her iki kültürde de Ana Tanrıça oturmuş bir şekilde ve özel bir kostüm giymiş olarak tasvir edilir. M.Ö. 6. yüzyılın sonlarında Ana Tanrıça tamamen Yunanlaşmış olarak görülür. Artık bir tahta oturmuş Yunan kadın giysisi khiton ve mantle giymiş olarak gösterilir. Sol elinde bir aynalık tutar ve yanında da bir aslan oturur. Bu şekilde M.Ö. 5. yüzyıl temsillerinde en etkileyici olanı kabul edilmektedir. Bu heykel heykeltıraş Agorakritas tarafından Atina Agorası'nda yapılmıştır. Agoraktis'in çalışmaları Yunan dünyası boyunca yayılan Ana Tanrıça adına yapılmış olan kabartmaların kaynağıdır. Angdistis'in bu anıttaki ayaktaki figürü, bu standartlardan farklı olmasına rağmen, onun Yunan kostümü ve tymphanumu (tef) hala Yunan geleneklerindeki Ana Tanrıça gibi

⁵⁹⁷ Roller, 1994: 248

gösterilmiştir.⁵⁹⁸ Bu kabartma sadece onun mitolojisinin tercümesini verir. Pausanias'ın anlatımından sonraki literatürlerde de bu tekrarlanır. Kabartma belki de Attis ve Ana Tanrıça arasındaki eskiye dayanan ilişkileri bize söylüyordur.⁵⁹⁹

Attis betimlemeleri, özellikle Attis'in terakota heykelcikleri tanrı Attis'in Yunan dinindeki işlevini ortaya koymaktadır. Bunların çoğu onu dans ederken, hoplayıp zıplarken ya da bir müzik aleti çalarken, bir başka deyişle Meter (Kybele)'e tapınan insanların dinsel törenler sırasında yaptıkları hareketleri sergilerken gösterir. Attis bu heykelciklerde tapıncılara vekillik görevi yapar, böylece insan bir Attis heykelciği sunmakla, kendinden bir parça sunmuş olur.⁶⁰⁰

Attis'in cinselliğini ön plana çıkaran, onun cinsel organlarının gösterildiği teşhirci betimlemeler (Resim: 85) ilk olarak M.Ö. 2. yüzyılda Roma'da görülür.⁶⁰¹ Onun Yunanistan'daki betimlemelerinde hiçbir zaman tanrının cinsel bir kimlik taşıdığını gösteren betimlemeler bulunmamaktadır. O genellikle Atina'da söylenceye dayanarak; Meter (Kybele)'in genç aşkı, sevgilisi ve oğlu; arkeolojik belgelere göre ise tanrıçanın hadım rahibi kimliği ile görülmektedir.

Özetle; Frigyalı kökeniyle güçlü bağlar bulunduran bir tanrı, Attis, Yunan sanat ve mezhebine Ana Tanrıça'nın eşi olarak girdi. Attis tek başına Frigya'da çok farklı bir figüre sahiptir, Frigya Kitabeleri'nde temsil edilmemiş olan bir insan, tanrı olmuştur. Attis'in Yunanlılar'a ait görünümü, Yunanlılar'ın ona tapabilmesi için Ana Tanrıça'ya uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Ana Tanrıça'nın Yunan dünyasında hem popüler hemde korkulan bir tanrı olarak ikilem içinde var olmasının yanında, Attis de Ana Tanrıça gibi Yunan halkı içerisinde karışık duygular uyandırmıştır. Attis'in ikilemi, onun tasvirleriyle desteklenmiştir. Bu tasvirler, yabancıların Yunanlılar tarafından yapılan tasvirleri ve Paris'in Troyalıları alt tabaka insan olarak görmeleri de Attis için

⁵⁹⁸ Roller, 1994: 249.

⁵⁹⁹ Vermaseren, 1966: 23.

⁶⁰⁰ Roller, 2004: 182; Vermaseren, 1966: 22.

⁶⁰¹ Roller, 2004: 182.

geçerli olmuş ve öyle görülmüştür. Ana Tanrıça'nın eşi olarak Attis yardımsever tanrı olarak öne çıkmıştır. Aynı zamanda Attis, Yunanlılar'ın gözünde doğulu komşularının sahip olduğu barbarlık ve kadınsılık özelliklerini de temsil etmiştir ve bu yönler sonradan oluşan hem modern hemde eski bakış açılarını da etkilemiştir. Frigya ile hiçbir alakası olmayan bir figür için bu sürekli devam eden bir miras olmuştur.⁶⁰²

Meter (Kybele) ve Attis kültünün Yunanistan'da gelişini gördükten sonra, Gallus adlı hadım rahiplerin onlardan ayrı kaldığını düşünemeyiz. Muhtemelen onlar da, Meter (Kybele) kültünün Yunanistan'a taşınmasından sonra, Yunanistan'a gelmişlerdir. Ancak onlar, Meter (Kybele) gibi bu ülkede hoş karşılanmamışlar; Atina halkı tarafından ülkelerine geri dönmeleri için zorlanmışlardır. Zira Grekçe'de Gallus teriminin kullanılış biçimi de Yunanlılar'ın bu rahiplere bakış açısını yansıtıyor. "Gallus", iyimser bakış açısıyla, sorunlu bir etnik grup şekliyle açıklanırken; kötümser bakış açısıyla, yıkıcı, barbar bir topluluk olarak belirtilmektedir. Aslında bu durum biraz da Yunanistan halkının Galluslar'a ve Meter (Kybele) kültüne genel anlamda olumsuz bir tutum içerisinde olduklarını da gösteriyor.

Yunanlılar, tanrıça Meter (Kybele)'i Yunanistan'a getirdiklerinde onun aşk, doğurganlık, verimlilik, bereketlilik tanrıçası olma gibi birçok özelliğini, Yunan tanrı ve tanrıçalarının arasında (Rhea, Demeter, Aphrodite, Demeter) paylaştırmışlardır. Ve böylece de Yunanistan'daki tanrı ve tanrıçaların özellikleri Ana Tanrıça'nın özelliklerini taşıyan, değişik anlayışları içinde barındıran bir yapıya bürünmüştür

Meter (Kybele)'in özelliklerinin paylaşıldığını, onunla benzer özelliklere sahip olduğunu düşündüğümüz Yunan tanrı ve tanrıçaları şunlardır:

⁶⁰² Roller, 1994: 259.

Bu tanrıçalardan ilki Rhea'dır;⁶⁰³ çünkü Yunanlılar, Rhea'nın Tanrıların Anası⁶⁰⁴ (Μήτηρ Θεῶν) olma özelliğini alarak Meter (Kybele) ile özdeşleştirmişlerdir. Bunun içinde onların adları farklı olmasına rağmen; her ikisinin de aynı özellikleri taşıyan tanrıçalar oldukları görülür. Muhtemelen bu birleşme, Rhea'nın dinsel esrime ayinlerinin simgesi olan tefin, Meter'in törenlerine katıldığı M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiş olmalıdır.⁶⁰⁵

Bazı Yunanlı ve Romalı yazarlar, Meter (Kybele) ve Rhea'nın aynı tanrıça olduğuna şöyle değinir:

Strabon (M.Ö. 64/63-M.S. 19.):⁶⁰⁶ ***“Phrygialılar'ın bir kabilesi olan Berekyntes ve genel olarak Phrygialılar ve İda dolaylarında oturan Troialılar, Rhea'ya saygı gösterip ibadet ederler ve ona Agistis ve Tanrıların Anası Phrygia'nın Büyük Tanrıçası adını verirler ve o ibadet gördüğü yerlere göre, İdaea ve Dindymene, Sipylene, Pessinuntis ve Kybele adların alır.”*** şeklindeki ifadesiyle Rhea ile Kybele'nin aynı tanrıça olduğunu vurgular.

Stephenas Byzantios⁶⁰⁷: ***“Phrygialı Kybele vardır ve Kybele Dağı, bundan dolayı Kybele'ye Rhea denilir.”***

Bazı kaynaklarda Korybantlar, İda Daktylosları'nın ve Telkinler'in akraba olduğunun belirtilmesi,⁶⁰⁸ Rhea'nın hizmetkârı ile Meter (Kybele)'in hizmetkârlarının benzerliklerini de gösteriyor. Çünkü bunların hepsinin ortak özelliği, onların törenlerde ziller, tefler, kavallar ile gürültülü bir ses çıkarmalarıdır.⁶⁰⁹

Demeter'in toprak ve bereket tanrıçası olma özelliği,⁶¹⁰ onunla Meter (Kybele) arasında bir bağlantı kurmamızı sağlar.⁶¹¹ Yunanlılar kendi

⁶⁰³ Girit'te Kybele-Attis'in kökenine değinirken; buradaki tanrıça Rhea'nın kültünün Yunanistan'a taşındığından ve Kybele ile eşleştirilerek Yunan pantheonuna katıldığından bahsetmiştik.

⁶⁰⁴ Roller, 2004: 175.

⁶⁰⁵ Roller, 2004: 175.

⁶⁰⁶ Dürüşken, 2000: 72.

⁶⁰⁷ Alanyalı, 2002: 2.

⁶⁰⁸ Özbayoğlu, 1999: 233.

⁶⁰⁹ Özbayoğlu, 1999: 233.

⁶¹⁰ Yörükân, 2000: 21.

⁶¹¹ Burkert, 1999: 132.

tanrıçaları Demeter ile onun annesi İda dağı, Frigya Ana Tanrıçası ismi altında birleştirerek⁶¹² Yunanistan'daki Meter (Kybele) kültünü oluştururlar. Demeter'in kızı Persophone de bitki dünyasını, ilkbahar ile yeniden doğmak üzere ölen tohumu kişileştiren⁶¹³ simgeleyen bir tanrıçası olması nedeniyle; Kybele'nin sevgilisi, aşkı, oğlu Attis ile ilişkilidir.

Ayrıca bu tanrıçanın atribüleri arasında olan nar meyvesinin,⁶¹⁴ Meter (Kybele)'nin de atribüleri arasında da olması iki tanrıça arasında ortak bir noktadır.

B. Umar,⁶¹⁵ Demeter ismini inceleyerek, kelimenin aslının Ada/Da Ana anlamında Da-Meter kelimesinden türemiş olabileceğine değinir ve böylelikle de onun Ana Tanrıça ile ilişkisini ortaya koyar.

Derveni papirüsü, Demeter'in De Meter (Γῆ Μητηρ) adını aldığını çünkü iki tanrıçanın bir karışımı olduğunu bildirerek, aynı şeyi iddia eder.⁶¹⁶

W. Mannhardt,⁶¹⁷ Demeter ismini inceleyerek; ismin ilk bölümünün Giritçe arpa anlamına gelen “deia”dan oluştuğunu söyleyerek, tanrıçanın arpa-ana ya da tahıl ana⁶¹⁸ olarak görülebileceğini bize gösterir. Böylelikle de biz, bu tanrıçanın tarım ile ilişkili olduğunu ve onun sayesinde tarım ürünlerinin bol ve verimli geçtiğini anlayabiliyoruz. Bu durumda da tanrıça Meter(Kybele)'inde tanrı Attis ile birlikte olduğunda aynı durumların yaşandığını görebiliyoruz. Her iki kültürde de bu tarz bir nitelik olduğu için bu iki tanrıça birbirleri ile bağlantılı olmalıdır.

⁶¹² Kinal, 1962: 271.

⁶¹³ Frazer, 1991: 323.

⁶¹⁴ Nar, cinsel uyarıcı olarak görülen, doğurganlık ve zürriyet gücünün simgesidir. Bu kelime, Yunanca kızıl kelimesinden türemiştir. Ona bu rengi veren savaş kanı değil; özellikle doğurganlık kanı'dır (Thomson, 1983: 245–246.).

⁶¹⁵ Umar, 1999: 212.

⁶¹⁶ Roller, 2004: 176.

⁶¹⁷ Frazer, 1991: 324–325.

⁶¹⁸ Frazer, 1991: 325.

Callimachos,⁶¹⁹ hem Kybele'nin hem de Demeter'in rahibesi olan bir kadından söz eder. Buradan da Demeter ile Kybele'nin birbiriyle aynı olduğunu söylemek herhalde yanlış olmayacaktır.

Demeter ile Meter (Kybele)'in benzerliği dışında, Demeter'in kızı Persophone ile Attis arasında da bazı benzerlikler vardır. Çünkü bu iki tanrısal varlık, ilkbaharın gelişinin ardından yeraltındaki dünyalarından çıkarlar; yeryüzünde kısa bir süre yaşadıktan sonra yeraltına geri dönerler ve böylelikle de onlar bitkilerin verimliliğini ve bereketliliğini simgelerler. Ayrıca onlara ait mitoslarında bazı benzerlikleri vardır. Persophone'nin başından geçenlerin anlatıldığı mitos şöyledir:

Hades, Demeter'in kızı Persophone'ye âşık olur. Kızın babası Zeus'a aşkını itiraf eder, ancak Zeus, Persophone'nin annesi Demeter'in bunu kabul etmeyeceğini söyler. Bunun üzerine iki tanrı bir plan yapar. Persophone her zamanki gibi çiçek toplamaya çıktığında diğer çiçeklerden farklı çok güzel bir çiçek görür ve onu da koparmak ister. Çiçeği koparacakken toprak ikiye ayrılır; içersinden atlarıyla Hades çıkar ve onu yeraltı dünyasına kaçıır. Bu esnada Persophone sesinin annesi tarafından duyulması için sürekli bağıır ama sesini duyanlar korkudan bir şey yapamaz. Ancak Demeter onun çığlıklarını yeraltından duyar ve çılgına döner; kızını aramaya başlar. Ona hiç kimse yardım etmez. Bunun üzerine Demeter, tanrıça kıyafetlerini ve tüm eşyalarını çıkarır; tüm dünyayı ve tanrıları açlıkla tehdit eder. Tanrılar ona yalvarırlar ama o kızının bulunması şartıyla her şeyin eskisi gibi olacağını söyler. Bunun üzerine Zeus ona, Persophone'nin Hades tarafından kaçırdığını; ancak bu evliliğin güzel bir evlilik olduğunu söyler. Demeter kızının geri dönmesini ister; Zeus, Persophone'yi getirmesi için Hermes'i yeraltı dünyasına yollar. Hades kurnazlık yaparak, Persophone gitmeden önce nar meyvesinden ona bir parça verir ve onu yollar. Çünkü ölümler ülkesinin yiyeceğinden yiyenler bir daha buradan çıkamaz. Böylelikle Hades karısını kısa bir süre de olsa bir yıl içerisinde görebileceğini garantilemiş olur. Persophone yeryüzüne geri döndüğünde, Demeter çok mutlu olur ve

⁶¹⁹ Çapar, 1979a: 184.

yeryüzündeki bütün bitkiler dünyasının yaşantısı eski haline getirir. Kızına yeraltı dünyasından bir şeyler yedin mi diye sorar; Persophone'de Hades tarafından kandırıldığını anlar. Bunun üzerine o, yılın üçte ikisini annesi ile birlikte Olympos'ta tanrılar arasında; geri kalan üçte birini de yeraltında kocasını yanında geçirecektir.⁶²⁰

Demeter'in kaybolan kızını araması motifi, Mezopotamya'daki (Sümer, Babil, Filistin) bazı mitoslarla bağlantılı olmalıdır. Çünkü bu tema kaybolan bir tanrının annesi ya da sevgilisi, eşini araması şeklinde görülse de aynı amaca hizmet eder. Bu da bitkiler dünyasının mevsimlerin deviniminden etkilenmesidir. Onun yeraltında kaldığı günlerde, mevsim kıştır; yeryüzüne çıktığı zaman ise ilkbahar gelmiş olur. Ayrıca, Persophone'nin bitki dünyası ve tarım ürünleri ile ilişkisi ve onun yılın belli zamanlarında yeryüzüne çıkması ile Attis arasında da bir bağlantı kurulur.

Persophone, Attis gibi yılın belli bir kısmını yeraltında geçirir ve ilkbaharın gelmesi ile birlikte annesi Demeter'e kavuşur. Bu tanrıça ile Mezopotamya'daki bazı tanrıların da benzerlikleri vardır. Örneğin; Demeter'in kaybolan kızını bulmaya çalışmasının bir benzeri, Dumuzi'nin, Temmuz'un, Baal'ın kayboluşunda da vardır. Ayrıca kaybolan tanrının aranması Hititler'de de vardır. Benzer bu temalar, evrensel olmalıdır. Yani bunların hepsi, mevsimlerin değişimini, kış ayından sonra baharın gelişini anlatırlar.

Persophone'nin kaçırılması, tohumluk buğdayın hasattan ekime kadar yeraltındaki çukurlarda saklanması bir simgesidir. Çok eski zamanlardan beri tapınaklar ve gömütlerle bağlantılı oldukları için bu tahıl ambarlarına yakıştırılan kutsallık, yeraltına saklanan tahılın ölümlere değmesi nedeniyle verimin arttığı inancını doğurmuş; olayın bütünü de Hades'in kaçırdığı, annesinin ardından yas tutup, gözyaşı döktüğü yılın üçte birinde yeraltındaki sevgilisine dönmesi koşuluyla salıverilen genç kıza ilişkin bir söylence olarak

⁶²⁰ Mitosun Yunan ve Roma Mitolojisine göre anlatımı için bkz: Frazer, 1991: 324; Can, 1970: 147-155.)

tasarlanmıştır. Persophone, gömülen ve yeniden doğan tohumluk ekinin ruhudur.⁶²¹

Demeter adına, her yıl ekim ayında “Thesmophoria” adı altında bir bereket ve tahıl bayramı kutlanır. Bu bayramın amacı ekinlerin bereketini arttırmaktır. Bayram başlamadan önceki birkaç ayda kadınlar domuz kurban ederler, bunları “megaron” adı verilen kutsal mağaralara bırakırlar ve sonra Thesmophoria bayramı gelince üç gün bedenlerini temiz tutarlar; domuzları bıraktıkları mağaraya girerler, domuzların çürümüş kalıntıları toplayarak güz ekimi için tohumluk tahıllara karıştırırlar. Ayrıca Persophone yeraltına kaçırıldığında orada bulunan domuzlarda yeraltı dünyasına çekilmiş⁶²² olduğundan törende domuzlar kurban edilmiş olmalıdır.

Domuzlar, insanın ve ekinin doğuşunun simgeleridir. Dolayısıyla domuzlar tam bir bereket simgesidir ve kadının kendisini simgeler. Zira onlardan akan kan, kadının aybaşı ya da loğusalık kanını temsil ediliyordu. Bu bayramın kökeni, aybaşı ya da loğusalık kanının tohumların verimini arttırmada kullanılmak amacıyla gizlice dağıtılması şeklindeki ilkel bir uygulamadır.⁶²³

İki bayramın uygulanma zamanının farklı olmasına rağmen; bu bayram ile Kybele-Attis törenleri arasında bazı benzer ayrıntılar göze çarpar. Her iki bayramda, bitkilerin ve tahıl ürünlerinin bereketliliğini sağlamak amaçlı yapılır. Thesmophoria bayramındaki dini arınma ve kan sunusu yapılarak insanın ve ekinlerin yeniden doğuşunu simgelemesi anlayışının olması, Kybele-Attis törenindeki uygulamalara benzerdir.

Sicilya'nın Gela kentinde, M.Ö. 6. yüzyıldan kalma bir kutsal alanda bulunan ve tanrıçayı kucağında aslanla tahtta oturur durumda, yani standart Meter ikonografisinde gösteren Demeter adak heykelciği, en erken M.Ö. 6. yüzyılın sonlarından beri Meter (Kybele)'in Demeter ile kaynaştığını ortaya koymaktadır. Bu ortak simge kullanımı, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda artmıştır.

⁶²¹ Thomson, 1983: 257.

⁶²² Thomson, 1983:245–246.

⁶²³ Thomson, 1983: 246–247.

Pindaros Demeter'e çınlayan ziller taşıyan tanrıça diye seslenirken, Meter imgesinden yararlanır. M.Ö. 5. yüzyıl şairi Melanippides'te ikisinin aynı tanrıça sayıldığını gayet iyi bir biçimde bildirir: **Μελανιπ(πί)δεξ δε Δήμητέρ(ακαί) ητέρα θεῶν φησινμῖεν υπάρχ(ειν): Melanippides der ki, Demeter'le Tanrıların Anası birdir.**"⁶²⁴

Bu iki tanrıçanın birleşmesi, özellikle Atina ve Attika'da güçlü olmuştur. Atina Agorası'ndaki Metroon'un civarında Demeter törenlerinde kullanılan kaplara Meter (Kybele) törenlerinde kullanılan kapların benzerliği, bir kült birleşmesini akla getirmektedir. M.Ö. 6. yüzyıla ait siyah figürlü bir Attika kabı böyle bir birleşmeyi daha da belirginleştiriyor. Bu kabın üzerinde, buğday başağı tutan Kore ile Demeter bir aslanla birlikte betimlenmiştir. Bir önemli kanıt da, Atina Metroonu'nun yanında yer alan ve Eleusis'in iki tanrıçasına adanan bir sunaktır.⁶²⁵

Muhtemelen onlar, Frigya tanrıçasının törenlerindeki vahşi ve yırtıcı yönlerini yumuşatmak, bunları toplumca kabul edilebilir kült uygulamalarına dönüştürmek⁶²⁶ istedikleri için Demeter ile Meter (Kybele) kültürünü birbirleri ile kaynaştırmışlardır. Frigyalı Ana Tanrıça'nın sık ve yaygın bir biçimde Rhea ve Demeter ile özdeşleştirilmesi, yabancı ve Yunanlı tanrıçaların bilinçli olarak birleştirildiğini ve Meter (Kybele)'in en saygın Yunan tanrıalarının arasına sokulmasının bu birleşmenin bir yolu olduğunu belirtiyor.⁶²⁷

Tanrı Dionysos'un tam anlamıyla Meter (Kybele) ile ilişkisinin olduğu söyleyemeyiz, ancak o, ölmesi ve yeniden dirilmesi ile mevsimlerin değişimini simgeleyen bir bitki tanrısı olması nedeniyle, Attis'e benzemektedir. Bu benzerlik, onların aynı yörenin tanrıları olmalarından; mitoslarının ve törenlerinin bazı benzerlikler taşımasındandır:

Efsaneye göre, Zeus'un oğlu Dionysos'un kaderi Osiris'inkini andırır. Bir mağarada büyümekte olan Dionysos'un tanrıça Hera tarafından bulunarak üzerine saldırttığı Titanlar tarafından parçalanması, büyükannesi

⁶²⁴ Roller, 2004: 176.

⁶²⁵ Roller, 2004: 176.

⁶²⁶ Roller, 2004: 176.

⁶²⁷ Roller, 2004: 177.

tarafından parçalarının tamamen bulunarak birleştirilmesi⁶²⁸ ile ya da onun kalbinin kurtulması ile yeniden dirilmesini sağlar.⁶²⁹ Bu tanrının yeniden dirilmesi, onu Attis ile ilişkilendirmemizi sağlar. Ayrıca Dionysos şenliklerinde, Dionysos'a tapınan Bakkhalar (bağırانlar), Mainadlar (çılgın kadınlar), Thyiadlar (öfkeliiler) adlı kadınların, kendilerinden geçerek tanrıların onlarda birleştiğine inandıkları yılan ya da başka hayvanları parçalayarak, etini yiyip kanını içmeleri, derilerine sarılmaları, enerjileri bitene kadar dans etmeleri⁶³⁰ tam anlamı ile olmasa da Kybele'nin hadım rahiplerinin Mart töreninde yaptıkları çılgınlıkları anımsatır.

Euripides'in "Bakkhalar" adlı oyunundan bir alıntı:

"Ey karanlık diyarı Kureta' ların.

Girit'te Zeus'un doğduğu kutsal mağaralar!

Orada icat ettiler, benim için,

Üç sorguçlu miğfer giyen Korybant'lar

Çembere gerilen deriyi.

Orada karıştı coşkun davul sesleri

Frigya kavallarının tatlı nefeslerine.

Korybantlar davulu ve Rhea anamızı verdiler

Bakkha'ların çılgınlıkları arasında gümbürdesin diye.⁶³¹

Buradaki anlatım, Dionysos şenlikleri ile Meter (Kybele) törenindeki çalgıların ve törenlerin uygulanış biçimlerinin benzerliğini vurguluyor. Ayrıca burada, Meter (Kybele) ve Rhea'nın hizmetkârları olan Kuretler'den⁶³² de bahsedilmesi iki kültün birbirlerini kapsayan niteliğine bir göndermedir.

⁶²⁸ Graves, 2004: 115.

⁶²⁹ Çelik, 1988: 222.

⁶³⁰ Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 115–116.

⁶³¹ Erhat, 2003: 180.

⁶³² Kuretalar, Ana Tanrıça Rhea'nın, Korybantlar'da Frigyalı Kybele'nin rahipleridir. Sonradan Zeus, Kybele ve Kuretalar, hepsi birden Ana Tanrıça Kybele'nin kültüne bağlanmıştır (Erhat, 2003: 180–181.).

Bakkha alayları geleneği, Ana Tanrıça Kybele törenlerinde görülen coşkudan, yarı çılgın (esrime) duruma gelmeden, dümbelek çalınmasından geniş ölçüde bu dinin etkilendiğini göstermiştir.⁶³³ Zaten, Dionysos törenlerinde dinsel esrime halinde tapınanların kendilerinden geçmeleri, parçalama ayinleri Kybele-Attis kültünün bir uzantısı olmalıdır. Ancak buradaki törenler daha vahşi bir hal almıştır.

Aslında bu iki kültün törenlerinin benzerliği, Meter kültünün Anadolu'ya Balkanlar'dan (Trakya) gelmiş olabileceği şeklindeki varsayıma dayanır. Çünkü Frigler, Dionysos kültünün dağda düzenlenen ayinler (oreibasia), ucu sarmaşık dalı ile sarılı değnekler (thrysos), dinsel topluluk alayı (thiasos), sarmaşık tacı gibi ayrıntıları Dionysos kültüründen almışlardır. Bu kült, kutsal araçların eşliğindeki müziği ile coşkun dinsel ortamıyla ve kutsal çılgınlık yaratma amaçlı ayin şenlikleriyle Meter (Kybele) kültünü bütünler.⁶³⁴

Ayrıca tanrıça Aphrodite'in de Meter (Kybele) ile bir benzerliği vardır; çünkü her iki tanrıça da bir tanrının spermelerinden dünyaya gelmiştir. Mitosa göre, Aphrodite, Zeus'un babası Uranos'un cinsel organını kesmesinden sonra cinsel organdan akan tohumların denize boşalması ile doğmuştur. Kybele'nin de çift cinsiyetli olan halini simgeleyen Agdistis'te bir tanrının taşta akan tohumlarından doğmuştur. Görünürde olmasa da, bu iki tanrıçanın arasında bir tanrının tohumlarından doğma temasının aynı olması ilginçtir.

Suriye'den Yunan dünyasına geçen Aphrodite'in yanındaki sevgilisi, oğlu Adonis ile Attis arasında da birçok benzer nokta vardır.⁶³⁵

5.2. Roma Kültürü'nde Kybele-Attis Kültü

Roma ile Kartaca arasında gerçekleşen II. Kartaca⁶³⁶/Pön⁶³⁷ (M.Ö. 218–202) savaşının ardından, Roma'da sıkıntılı ve buhranlı bir dönem

⁶³³ Umar, 1999: 216.

⁶³⁴ Özbayoğlu, 1999: 228.

⁶³⁵ Bu konu hakkında detaylı bir bilgi için Suriye maddesine bakınız.

⁶³⁶ Sevin, 1982c: 299; Dürüşken, 2000: 70.

⁶³⁷ Sarıkçıoğlu, 2002: 91; Çapar, 1979a: 170.

yaşanmıştır. Bu durum karşısında çaresiz kalan Romalı yöneticiler, halkın dini duygularını körükleyerek, onların Roma yönetimine karşı güvenini yeniden kazanmak için çareyi Sibylla bilicilerine ve onların kehanet kitaplarına başvurmakta görürler. Bu incelemeler sırasında Romalılar, Sibyllini Libri'yi incelerken şu kehanete rastlarlar:

“Yabancı ırktan bir düşman, savaşı İtalya toprağına kaydıracağı zaman Roma'ya; getirmekle, onu bu topraklardan sürülebilir.”

Bu kehaneti öğrenen Senatus, Pergamon (Bergama) Kralı I. Attalos'a (M.Ö. 241–197) beş senatörden oluşan bir heyeti en önemli savaş gemilerinden beş tane quinqueremis (beş sıra kürekli gemi) göndererek, ondan Pessinus Ana Tanrıçası'nın heykelini isterler. Bunun üzerine Kybele Tapınağı (Megalesion) rahipleri, Attalos adına Pessinus Tapınağı'ndaki (Metron) meslektaşlarıyla konuşurlar ve Anadolu'da çok eski çağlardan beri tapınılan Ana Tanrıça'nın idölü⁶³⁸ Roma heyetine teslim edilir. Heyet daha sonra, “Tanrıların Anası” diye nitelendirilen kutsal taşı, Frigyalı rahiplerden oluşan bir kurulu da yanına alarak, deniz yolu⁶³⁹ ile M.Ö. 4 Nisan 204 tarihinde,⁶⁴⁰ Roma'ya götürürler.⁶⁴¹ Bu olaydan sonra Roma orduları Hannibal'i Zama'da yenince, Sibylla bilicilerinin kehanetinin doğru çıktığına inanılır⁶⁴² ve Roma halkı panik terörden kurtulur,⁶⁴³ böylelikle de Pessinus Tapınağı'nda farklı özellikleri ile tapınılan tanrıça, başka bir özelliğinden yaralanılarak Roma'ya taşınmış olur. Roma dininin tanrıları arasına Anadolulu bir tanrıçanın yerleştirilmesindeki amaç, dışardan gelen güçlü, maruf bir tanrıça ile Roma Devleti'nin gücünün daha da artacağıının gösterilmesidir. Onun Roma'ya getiriliş şeklini,⁶⁴⁴ Romalı yazarlardan Ovidius⁶⁴⁵ ve T. Livius⁶⁴⁶ sayesinde bilmekteyiz. Her iki yazarında Kybele

⁶³⁸ Bu siyah bir göktaşydı (Arrianus, 2005: 73.).

⁶³⁹ Arrianus, 2005: 72–73.

⁶⁴⁰ Arrianus 2005: 73. Dipnot: 31'den Alıntı

⁶⁴¹ Arrianus, 2005: 72–73.

⁶⁴² Dürüşken, 2000: 71.

⁶⁴³ Cumont, 1956: 47.

⁶⁴⁴ Çapar, 1979a: 175.

⁶⁴⁵ Ovidius, Kybele'yi taşıyan gemiyi çeken Claudia Quintina adlı bakire kızın başından geçenleri anlatarak kültün Roma'ya gelişini anlatmıştır (Bremmer, 1979: 10.).

kültünün Roma'ya taşınmasını anlatmalarına rağmen, Attis kültürünün taşınması hakkında bilgi vermediklerini görülür. Büyük ihtimalle, Kybele kültürü ile birlikte Attis kültürü de Roma'ya taşınmış olmalıdır. J. G. Frazer,⁶⁴⁷ Roma'nın Kybele kültürüne taşınması sırasında Attis'in kültürünün de taşındığının söylenmemesine rağmen; onun Kybele ile birlikte Roma'ya geldiği görüşündedir. Ayrıca, Strabon, Varro, Pilinius ve Seneca'da kültürün Roma'ya getirilmesinden söz eder.⁶⁴⁸

Magna Mater (Kybele)'in bir takım Roma Cumhuriyet dönemi (M.S. 1. yüzyıl) sikkelerinde de gösterilmesi, Magna Mater (Kybele) kültürünün Roma Devleti ile ilişkisini destekleyen başka bir noktadır. Bilinen en eski örnek olan M.Ö. 102'ye ait olan bir denarius'un⁶⁴⁹ (Resim: 86) ön yüzünde başında kuleli taç olan Magna Mater (Kybele)'in büstünün arka yüzdeki zafer imgesi ile eşleştirilmesi, Ana Tanrıça'nın zaferle eskiden beri süregelen bağıını gösterir. M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen diğer Roma Cumhuriyet dönemi sikkelerinde tanrıça yine kuleli taçla resmedilmiş, bazen başı gösterilmiş, bazen de aslanların çektiği arabası (Resim: 87) ile betimlenmiştir.⁶⁵⁰

Kybele'nin Roma dinine kabul edilmesinin altında yatan neden, onun kentleri koruyuculuk özelliğini taşımasından da olmalıdır. Zira burada, Kybele'nin başında kale surları şeklindeki mazgallı bir tacın bulunması da bunu gösteriyor. Magna Mater (Kybele)'in kent koruyuculuk özelliğini

⁶⁴⁶ T. Livius 29.14.10–14.: “Scipio taşı bizzat gemiden alıp karaya çıkardıktan sonra, onu kente götürecek olan kadınlara emanet etmekle görevlendirilmişti. Gemi Tiberis'in ağzına vardığında, emredildiği gibi yaptı ve denizi kürekleriyle yarıp tanrıçayı rahiplerinden alarak karaya çıkardı. Kentin ileri gelen kadınları... onu teslim aldılar. Bunlar tanrıçayı sıra ile taşıyıp, elden ele geçirerek göturdüler. Bütün kent tanrıçayı karşılamak için toplanmıştı ve güzergâhları boyunca, girişlerin önünde tütsü yakıcıları yerleşmişti Halk tütsüleri yakarken tanrıçanın Roma kentine istekle ve dostça girmesi için yakarıyordu. Kadınlar tanrıçayı Palatinus'ta yer alan Zafer tapınağına taşıdılar. O gün, 4 Nisan, bayram olarak ilan edildi. Kalabalık halk grupları, Palatinus'taki tanrıçaya armağanlar getirdiler, orada tanrıların şölen sofraları kuruluydu ve Megalensia adı verilen oyunlar düzenlendi...” (Akça, 2004: 161.).

⁶⁴⁷ Frazer, 1961: 266.

⁶⁴⁸ Roller, 2004: 255.

⁶⁴⁹ Denarius, Roma'da M.Ö. 187 yılından itibaren basılmaya başlanan gümüş paralara verilen isimdir (Saltuk, 1997: 52.).

⁶⁵⁰ Roller, 2004: 277.

gösteren, başında kuleli taca benzeyen başlık taşıyan çok sayıda heykeli vardır. Onun kuleli taç ile gösterilmesi, Yunanistan'da yaygın değildir.⁶⁵¹

Ayrıca, Romalılar, Magna Mater (Kybele)'de kendilerine ait bir şeyler buluyorlardı. Çünkü Troya kentinin yok oluşu sırasında Troya'dan kaçarak gemi ile İtalya'ya gelen Aphrodite ile Troyalı prens Ankhises'in oğlu Roma devletinin kurucusu, Romalılar'ın atası Aenias ile Kybele arasında bazı yönlerden benzerlikler vardı. Bu benzerlik, her ikisinin de Romalılar'ın kaderini etkileyecek bazı özelliklere sahip olmasıydı.

Bunun içinde Romalılar, Frigler'in Ana Tanrıçası Kybele ile Roma'nın kaderi arasında bir bağ kurdular. Bu bağ, M.Ö. 70–19 yıllarında yaşamış Latin şairlerden Publius Vergilius Maro şöyle anar: Aenias destanındaki hikâye, Troya'nın yıkılışı ile başlar, bu yıkılış Tanrıların eseri olmuş ve yine Tanrılar Batı'da büyük bir ülkenin doğacağını müjdelemişlerdir. Aenias küçük Lulus'un elinden tutar, Ocak tanrıları (Penates)'nı da alırlar ve karanlıklarda büyük bir doğuşun yolunu tutarlar, bu yolda birbirlerini kaybederler, kaybolan karısını bulmak için Troya'ya döner, o anda karanlıklarda bir hayalet belirir. Bu, karısının hayalidir; kendisinin Ulu Tanrıça Kybele'ye adadığını, Batı ülkesine gitmesini ve orada kendisine vaat edilen büyük şehri kurmasını söyler ve kaybolur. Prens Aeneas, Delos Adası'na gelir, muhteşem Apollon Tapınağı'nda tanrının yol göstermesi için dua ederken, dağların ve mabedin şiddetle sarsıldığını görürler, tapınağın içinden bir ses yükselir. Dardanos oğullarına hitap eder ve esrarlı bir şeyler söyler: “Eski annenizi arayınız.” (Antiquam exquirite matrem). Atalarının ve ulu tanrıça Kybele'nin de Giritli olduğunu düşünürler orada şehir kurmaya çalışırlar, derken salgın hastalık çıkar ve anlarlar ki tanrıların vaat ettiği ülke orası değildir. Böylece Anadolu'nun büyük tanrıçası ile Roma'nın kaderi arasında bağlantı kurulur.⁶⁵²

Başka bir anlatıma göre ise, Troya'dan kaçan Aeneas babası Ankhises'i de sırtına alarak kurtulmayı başarır. Troya'dan kaçarken oğlunu ve Athena'nın kutsal heykeli Palladion'u da yanında götürmüştür. Bu kadar çok

⁶⁵¹ Roller, 2004: 266.

⁶⁵² Tuna, 2003: 29.

yükün altında sağına soluna bakamaz hale gelen Aenias, karısı Kreusa'yı kaybeder. Sonra geriye dönüp onu arasa da bulamaz. Bir rivayete göre, Kreusa, kocasının ardından gelirken Aphrodite veya Kybele tarafından kaçırılmıştır.⁶⁵³

Ayrıca Homeros'un İlyada destanında da (Homeros, İl. XX, 292 vd.) Aenias'a Troya savaşından ölmeden kurtulacağı, Dardanos soyunu devam ettirerek bu soyu Roma'da yaşatacağı şöyle müjdelenir:

**“..... Kaderi kurtulmaktır Aenias'ın
tohum ekmeden, iz bırakmadan ölmemeli,
yok olmamalı Dardanos soyu,
ölümlü kadınların verdiği çocuklar arasında
Kronos oğlu Dardanos'u severdi en çok.
İğreniyordu artık Priamos'un soyundan,
güçlü Aenias kral olacak Troyalılar'a,
kral olacak çocuklarının çocukları.”**

Ancak burada Romalılar'ın soyunun da Anadolu'ya (özellikle Troya'ya) dayandırılmış olması gözden kaçırılmamalıdır. Romalılar'ın soyu Anadolu olarak kabul edildiğinde onların, Frigler'i tanıdığını düşünebiliriz. Nitekim yine Homeros'un İlyada destanının başka bir kısmında (Homeros, İl. II, 862.) Frigler'in Troyalılar'a yardım ettikleri anlatılır:

**“Askanios yönetir Phrygialılar'ı,
Uzak Askenia'dan⁶⁵⁴ gelmiş onlar...”**

A. Erhat,⁶⁵⁵ İlyada destanının bazı kısımlarında Troyalılar'ın Frigyalı diye anılmasının, şairlerin bu iki ulusu birbirlerine karıştırmamasından kaynaklandığını ama bu olayın sonucunda Aeneas'ın Roma'nın kurucu atası sayılmasıyla Romalılar'ın Frigler'i de kendi kültürlerinin kaynağı saydıklarını,

⁶⁵³ Yörükân, 2000: 178–179.

⁶⁵⁴ Askenia, Mysia bölgesi civarında, Askenia gölü civarında olan bir şehirdir (Strabon, XIV.5.29.).

⁶⁵⁵ Erhat, 2003: 186.

böylece de Ana Tanrıça'nın da (Magna Mater/Kybele) bu kültür göçü ile Roma'ya alındığını belirtir.

Frigler ile Romalılar'ın Troya soyundan gelmiş olarak algılanmaları, onları birbirlerine yaklaştırmış, belki de onun için Romalılar kendilerine ait bir tanrıçayı benimserlerken büyük bir sevinç ve neşe duyarak, Kybele'nin Roma'ya taşınmasını istemişlerdir.

Ayrıca Roma'ya gelen tanrıça Kybele'nin ismi değiştirilerek "Magna Mater İdea"⁶⁵⁶ adının verilerek tapınılması, onun İdalı bir tanrıça olarak görülmesinden ve bu yüzden de onun da kendileri ile Troyalılar'ın devamı olarak düşünülmesindendir.

Tanrıça Kybele'nin Roma'ya getirilişinin üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen, bu olayın etkisi uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Romalı bir yazar olan Lucretius (M.Ö. 99–55), tanrıçanın Roma'ya getirilişini anımsamış gibi şöyle anlatır:

"Arabasını kendi kutsal yöresinde doğan çift aslan çekerdi; görkemli kalelerle kuşatılmış şehirlere güç verdiği için başına mazgallı bir taç giymişti. Hatta bugün de bu amblemi taşıyan Kutsal Ana'nın imgesi büyük kentlerde korku ile gezdirilmektedir. Eski tapınç törenlerinde çeşitli toplumlar onu İda'nın Anası diye adlandırmışlardır....."⁶⁵⁷ şeklindeki anlatımı ile tanrıça Kybele'nin kent koruyuculuk özelliğini taşıyarak Roma'da tapınım gördüğünü açıkça ortaya koyar.

Tanrıça Magna Mater (Kybele)'in Roma kentine gelişi, Romalılar'a ait bazı arkeolojik eserlerde gösterilmiştir.

Roma'daki bir Taurobolium altarında (Resim: 88) tanrıça Magna Mater (Kybele), iki aslanın çektiği arabasıyla birlikte Roma'ya gelmektedir. Tanrıça şatafatlı bir giysi giyinmiştir ve elinde de ona özgü atribülerden biri olan tymphanum (tef) bulunmaktadır. Tanrıça gelirken bir yandan da hadım rahibi,

⁶⁵⁶ İdalı Büyük Ana (Yun.)

⁶⁵⁷ İndirkaş, 2001: 15.

sevgilisi, eşi, oğlu olarak nitelendirilen Attis'e bakmaktadır. Attis de tanrıçanın gelişini dikkatlice izlemektedir. Onun yanındaki çam ağacının üzerine bir kuş tünemiştir. Attis, bacaklarını çapraz atmış; ağaca yaslanmaktadır. Attis'in elinde de bir tymphanum (tef) vardır. Muhtemelen Attis'in elinde tanrıça gibi tymphanum (tef) bulunması; onun tanrıçaya katıldığını ve bu kültün gizemlerine, sersemletici doğasına uyduğunu göstermektedir.⁶⁵⁸

Ovidius (M.S. 1. yüzyıl),⁶⁵⁹ Pessinus'un büyük rahibi ve Galatyalı rahipler kurulunun tanrıçanın Roma'ya getirilişine; ancak tanrıçanın bizzat şu sözleri söylemesinden sonra, razı olduklarını yazmıştır:

“Buradan kaldırılıp götürülmeyi kendim diledim; çünkü bütün tanrıların bir araya gelmesine layık tek yer Roma’dır.”

“Matri Deum et Navi Salvie” adlı bir kişiye adandığı anlaşılan bir altar kabartmasında⁶⁶⁰ (Resim: 89) tanrıçanın Roma'ya getiriliş şekli, Ovidius'un anlattığı getiriliş tarzına uymaktadır.

Tanrıça Kybele kendisi ile birlikte kült personelini de Roma'ya getirmiş olmalıdır; ancak Romalılar'ın onları benimsemeleri hiç de kolay olmamıştır. Romalılar tarafından onlar, yabancı olarak görülmüşlerdir.⁶⁶¹ M.Ö. 103 yılında yani tanrıçanın İtalya'ya götürülmesinden yaklaşık bir yıl sonra, adı belirtilmeyen; sadece ünvanı belirtilen Battakes adlı bir rahip, Pessinus kentinden Roma'ya bir yolculuk yapmıştır. Rahip, önce senato binasında bir konuşma yapmış ve Kartaca savaşları sırasındaki gibi tanrıça Magna Mater'in bir kez daha Roma'nın üstünlük ve zafer kazanacağını önceden haber verdiğini söylemiştir. Battakes, saygıdeğer bir konuk olarak halka seslenmiştir. Romalı halk, başında altın tacı bulunan, uzun elbisesi çiçeklerle ve değerli mücevherlerle süslenmiş bu egzotik rahipten oldukça

⁶⁵⁸ Vermaseren, 1966: 27.

⁶⁵⁹ Arrianus, 2005: 73–74.

⁶⁶⁰ Bu eser, Roma Capitolini Müzesi'nde bulunmaktadır. Burada, Cumhuriyet döneminin önde gelen ailelerinden birinin temsilcisi olan Claudia Quintina adlı Romalı kadın, bu dönemin bir erdem simgesi olarak gösterilmiştir. Sağ tarafta görülen Claudia, Vesta rahibelerinin giysilerini andırır bir kıyafet giymiştir. Claudia'nın sağ elinde ucu gemiye bağlı bir halat vardır. Gemide oturan figür ise, hiç kuşkusuz Magna Mater'in heykelidir. Kabartmanın altındaki yazıt, bunun Tanrıların Anası'na ve kurtuluş gemisine, yani Navasalvia'ya adanan bir sunu olduğunu belirtir (Roller, 2004: 298–300.).

⁶⁶¹ Rohde, 1943: 234.

etkilenmişlerse de, A. Pompeius ve arkadaşları rahibe “dilenci” diye bağırmışlar ve platformdan kovalamışlardır. Ona böylesine sert bir alan tribün, Pompeius’un ateşlenip birkaç gün sonra ölmesi ile halkın Battakes’e hayranlıkla karışık korku dolu bakışını güçlendirmiştir.⁶⁶²

Tanrıça’nın Roma’ya getirilişinin ardından ihtişamlı bir kutlama başlar.⁶⁶³ Ona eşlik etmek için gelen tüm kadınlar, onunla birlikte Ostia şehrine kadar giderler, ona ait siyah taşı, Roma’nın caddelerinde dolaştırırlar ve bu tören sonrasında Magna Mater (Kybele)’in sembolü siyah idol belirli bir süre Palatinus Tepesi’ndeki Victoria (Zafer) Tapınağı’nda misafir olarak kalır.⁶⁶⁴ Daha sonra da M.Ö. 191 yılında Palatinus tepesinde, kendisine ait tapınağa sahip olur.⁶⁶⁵ Ona bir tapınak inşa edilmesinin ardından bir kutlama yapılır; Ludi Megalenses (Megalensia bayramı) olarak görülen bayram tapınağın Magna Mater (Kybele)’e adanmasının gününü ve tanrıçanın dönüşünün anısına kutlanır.⁶⁶⁶ Bu tapınak, sella ve pronaos’tan oluşan standart bir Roma tapınağı modelindedir. Yüksek bir podyum üzerine inşa edilen yapının ön tarafında, büyük olasılıkla Korinth düzeninde olan altı sütun bulunur.⁶⁶⁷ (Resim: 90) Ayrıca, bu tapınak bir kabartmada da gösterilmiştir.⁶⁶⁸ Palatinus’ta inşa edilen bu tapınak dışında tanrıçanın Roma’ya gelişini onurlandırmak için Via Sacra’da yuvarlak planlı bir tapınak yapılmıştır; bu tapınağın yerini Martialis ayrıntılı bir şekilde anlatmış; ama bu yapının bir tapınak olduğu kuşkuludur.⁶⁶⁹ Magna Mater (Kybele) Kültü’nün Roma’da iyice nüfus edinmesinden sonra da bugünkü Vatikan kilisesinin bulunduğu alanın içerisinde yer alan Frigianum/Frigidarium adı ile anılan tanrıçaya ikinci bir tapınak inşa edilmiştir.⁶⁷⁰ Bu tapınak, M.Ö. 111 yılında, ilk yapılan tapınağın yangın geçirmesi sonucunda yapılmıştır. İkinci tapınak, ilk yapının planını tekrarlayan, önde altı sütunlu, tek sellalı bir prostylos yapıdadır. Yenilik olarak

⁶⁶² İznik, 2004:139; Çapar, 1979a: 179.

⁶⁶³ Bu bayram hakkında ayrıntılı bilgiyi Megalensia maddesinde bulabilirsiniz.

⁶⁶⁴ Rohde, 1940: 11.

⁶⁶⁵ Rohde, 1940: 11.

⁶⁶⁶ Cumont, 1956: 47.

⁶⁶⁷ Roller, 2004: 263.

⁶⁶⁸ Rohde, 1940: 11.

⁶⁶⁹ Roller, 2004: 300.

⁶⁷⁰ Rohde, 1943: 235.

bir revak ve iç duvarlar boyunca kült heykelinin iki yanında uzanarak arkada kesişen sekiler eklenmiştir. Ayrıca kutsal alan genişletilmiş, tapınağın önündeki basamakların dibine doğru büyük bir meydan eklenerek burada gösterişli bir hale getirilmiştir.⁶⁷¹ Magna Mater (Kybele) Tapınağı'nın giderek büyümesi ve anıtsallaşması,⁶⁷² tanrıça Magna Mater (Kybele)'in kültürünün Roma'ya iyice yerleştiğinin de göstergesidir.

Ayrıca, Frigya'daki Ana Tanrıça inanişinde açık olarak görülmeyen, Roma'ya Magna Mater (Kybele)'in taşınmasından sonra, kent koruyuculuk özelliğinin verilmesinden başka, cinsellik ve bereketlilik gücünü artırma özellikleri arasına eklenmiştir. Teşhirci Attis heykelciklerinin bolluğu da bunu vurgular. Aslında, üreme ve bereketin vurgulanması, insanla ilgili olduğu kadar, tarım ile de ilgilidir. Plinius, Magna Mater (Kybele)'in Roma'ya gelişinin ertesini yılında ürünün her zamankinden bereketli olduğunu söyler; Ovidius da Claudia efsanesini anlatırken, toprağın Ana Tanrıça'nın gelişinden önceki kısırlığının, onun varlığı sayesinde düzelmiş olabileceğine parmak basmıştır.⁶⁷³

Romalılar, tanrıça Magna Mater (Kybele)'i, Roma pantheonuna yerleştirirlerken; onun özellikleri ile Roma'nın yerel bir bereket tanrıçası olan adı belli olmayan bir tanrıçanın (Bona Dea?) (Resim: 91) özelliklerini birleştirmişler ve bu tanrıçanın tapınağının yerine Magna Mater (Kybele) için bir tapınak inşa etmişlerdir. Böyle bir eşleştirmenin amacı, Magna Mater (Kybele) kültürünü Romalılar'a kolay kabul ettirmek olmalıdır; böylelikle de onu Roma'nın yerel bir tanrıçasının Ana vatanına dönüşü olarak yorumladılar.⁶⁷⁴

M.Ö. 2. yüzyıla ait bir kabartma (Resim: 92) üzerinde tanrıça Magna Mater (Kybele) ve Attis birlikte görülmektedir. İki tane tanrıça (hizmetkâr) gizli kapalı bir yerden veya bir tapınaktan çıkar şekilde görülmektedir. Çıktıkları kapı bronz yüksek bir kapıdır; açıktır. Ve buradan muhtemelen bir anne ve kızı, tanrıçaya meyveler ve bazı hediyeler sunmak için çıkmaktadırlar.

⁶⁷¹ Roller, 2004: 275–276.

⁶⁷² Roller, 2004: 276.

⁶⁷³ Roller, 2004: 269.

⁶⁷⁴ Rohde, 1940: 15.

Tanrıça tamamen şaşkın bir ifade içerisinde. Magna Mater (Kybele) ayakta; heybetli bir şekilde durmaktadır. Üzerine bir himation ve chiton dolamıştır. Ve alçak bir başlık giymiştir; sağ elinde büyük bir tymphanum (tef) tutar. Onun sol tarafında hırçın bir aslan ağzını açar ve kükrer; efendisine doğru bakar. Attis, ayakta durur. Doğuya özgü bir şapka giymektedir; bununla birlikte iki uzun çubuk tutar. Uzun kollu bir tunik, bir manto ve uzun bir pantolon giymiştir. O, alçak bir kayaya doğru yaslanmıştır.⁶⁷⁵ Sanatçı, tanrıçaya hasat mevsiminde elde edilen meyveleri vererek onu tarım tanrıçası ile ilişkilendirmiş olmalıdır.⁶⁷⁶

Attis'in tanrıçanın yanında gösterildiği başka eserlerde vardır; bunlar, kandiller üzerindeki kabartmalardır. (Resim: 93) Burada tanrıça ve Attis büst olarak gösterilmiştir. Tanrıçanın elinde bir tymphanum (tef) ve patera (sıvı sunmak amaçlı sunu kabı) vardır.⁶⁷⁷

Roma İmparatorluk dönemine ait Atina'daki bazı Taurobolium altalarında (Resim: 94) tanrıça Magna Mater (Kybele) ve onun sevgilisi Attis yan yana gösterilmiştir.⁶⁷⁸

Tanrıça Magna Mater (Kybele)'in kutsal hayvanının aslan olduğu bilinmektedir; (Resim: 95) ancak onun gibi tanrı Attis'in de aslanla yakın bir ilişki içerisinde olduğu görülür. (Resim: 96)

Tanrıça Magna Mater (Kybele) kültü ile birlikte tanrı Attis'in kültü de Roma'ya getirilmiş olmalıdır. Nitekim Attis olmadan başka bir ülkeye götürülen Magna Mater (Kybele) kültü, onun varlığı olmadan anlamsız ve eksik bir hal alır. Roma'daki Attis betimleri oldukça ilginçtir. Attis'i çeşitli pozlarda görebiliriz: Ayakta dururken, bir kayanın üzerinde ya da at sırtında otururken, ya da hareket halinde, dans ederken ve yürürken çoğunlukla tipik atribüleri olan Pan kavalı ve çoban değneğiyle bunlardan biri ya da ikisiyle gösterilmiştir. Heykelciklerin çoğunda onu Attis ikonografisinin standart bir özelliği haline gelen sivri başlık, uzun kollu tunik ve bol pantolondan oluşan

⁶⁷⁵ Vermaseren, 1966: 23.

⁶⁷⁶ Vermaseren, 1966: 23.

⁶⁷⁷ Vermaseren, 1966: 24.

⁶⁷⁸ Vermaseren, 1966: 26.

kendine özgü kostümüyle görürüz. Bazı heykelciklerde, onun giysisi göbeğini ve cinsel organlarını açıkta bırakır.⁶⁷⁹

L. E. Roller,⁶⁸⁰ Attis'e ait ikonografik ve epigrafik belgelerin Frigya'da olmamasından dolayı, Roma'daki Attis kültünün Pessinus'taki tapınaktan kaynaklanmış olamayacağına, Bergama'dan kaynaklanmış olabileceğine dair bir fikir beyan eder.

Ayakta duran çocuk Attis figürleri ise, doğuya özgü giysisi tiara, tunik ve kolsuz manto ile gösterilir; yanında bir ağaç ya da ağaç gövdesi vardır. Bu ağaç genellikle, bir çam ağacıdır. Ama her zaman bu ağacın olması kesin değildir. Bazen bu Attis figürleri çeşitlilik gösterir. Bazı örneklerde Attis kanatlı gösterilebilir. (Resim: 97) Bazen de müzik aletleri (zil, tef ve flüt) ile gösterilir. Terakotta örneklerde Attis, bir kayanın önünde bacaklarını çapraz atarak durmuş; üzerinde sadece tiara (başlık), ve omzundan aşağıya sarkan bir örtü bulunur; elinde bir syrinx ve bir horuz bulunur. Buna örnek olarak Sarsina'da bulunmuş bir mermer heykel (Resim: 98) verilebilir.⁶⁸¹ Bu eser, M.S. 2. yüzyıla aittir.⁶⁸² Attis'in ayakta duran figürleri grubuna girer. Attis çıplaktır; başında kendisine özgü sivri külâhı vardır. Saçları iç içe dalgalar halinde kısadır. Sol omzundan aşağıya doğru bir pelerin sarkar. Belki de bu pelerin değil, Attis'in üzerinden çıkardığı giysisidir. Onun yanında bir ağaç gövdesini andıran bir görüntü vardır. Muhtemelen Romalı usta, bu eseri ayakta durmasını kolaylaştırmak için bunu yapmıştır.

Bazı Attis heykelcikleri kanatlı gösterilirler. Bunlar Attis'in aşk tanrısı Eros'tan etkilendiğin göstergesidir.⁶⁸³

Attis'in dans eden figürlerinde o, genç bir erkektir.⁶⁸⁴ M. J. Vermaseren'e⁶⁸⁵ göre o, tanrıça Magna Mater (Kybele)'e bir aşk dansı

⁶⁷⁹ Roller, 2004: 266.

⁶⁸⁰ Roller, 2004: 268.

⁶⁸¹ Vermaseren, 1966: 14–15.

⁶⁸² Vermaseren, 1966: 15.

⁶⁸³ Vermaseren, 1966: 46

⁶⁸⁴ Vermaseren, 1966: 46

⁶⁸⁵ Vermaseren, 1966: 46

yapmaktadır. Attis, hileria'dan önce dans ediyor ve çocuk olarak yeniden diriliyordu. Belki de bu figürlerle bu olay anlatılmak istenmiştir.⁶⁸⁶

Dans eden Attis figürlerinin en erkeni M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen bir vazoun süsü (Resim:99) olarak görülür. Burada Attis, kanatlı ve dans eder şekilde gösterilmiştir.⁶⁸⁷

Attis'in tanrıça Magna Mater (Kybele)'in oğlu olarak gösterildiği tasvirleri de vardır. Örneğin Brindisi'den bulunmuş bir terakota figürün grubunda (Resim: 100) tanrıça bir kayanın üzerinde durmaktadır. O, uzun bir elbise giymektedir. Sağ elinde bir patera; sol elinde bir tymphanum (tef) tutmaktadır. Onun sağ elinin olduğu tarafta Attis ayaklarını çapraz atmış şekilde durmaktadır. Onun tanrıçadan daha küçük yapılmış olması oldukça dikkat çekicidir.⁶⁸⁸

Attis'e ait kadınsı heykel formları da vardır. Bu eserlere en güzel örnek, M.S. 2. yüzyıla ait bir mermer kült heykelidir. (Resim: 101) Burada Attis, yapılmış bir kline üzerinde uzanmaktadır. Attis'in altındaki klinenin baş kısmında büyükçe bir insan başı vardır; bu, Zeus, nehir tanrısı ya da Dağ koruyucusu tanrı olmalıdır. Attis'in yüz tipografyası bir kadının ifadesini yansıtır. Yani burada Attis, bir hermaphroditedir. Bacaklarının üzerinde bir örtü vardır. Ayağına sandal giyinmiştir. Sol elinde bir pedum; sağ elinde de çiçek ya da dövme vardır.⁶⁸⁹

Ayrıca Palatinus'ta bulunan heykelciklerden, Attis'e ait olanların sayısının, tanrıça Magna Mater (Kybele)'in heykelcikleri kadar bol olması, Ana Tanrıça kültünün Roma'daki başlangıç döneminden beri Attis'in Kybele kültünün önemli bir parçası sayıldığını, Roma'da oldukça ünlü olduğunu gösterir. Magna Mater (Kybele)'in hadım sevgilisi, belli ki tanrıça ile birlikte tanrıçanın Roma'daki yeni evine taşınmıştır.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ Vermaseren, 1966: 47.

⁶⁸⁷ Vermaseren, 1966: 47.

⁶⁸⁸ Vermaseren, 1966: 24.

⁶⁸⁹ Vermaseren, 1966: 24.

⁶⁹⁰ Roller, 2004: 265.

Romalılar ilk başta bu tanrıçayı kendilerine çok yakın bulsalar da; onun kültünü hiç tanımadıklarını anladılar. Çünkü zaman geçtikçe tanrıçanın gizemleri ile ilgili etkinliklere tanık oldukça, devlet teşvikiyle getirilen Kybele kültünün kendi tanrılarına tapınma hiç uymadığını anladılar. Bu dinin insanı çıldırtan tiz sesli müziğini, rahiplerin kendilerinden geçerek dans etmelerini, insan ruhuna son derece büyük coşkular yaratan heyecanını gören Romalı yöneticiler şaşkınlıklarını gizleyemediler. Özellikle Magna Mater (Kybele)'in hadım rahiplerinin dinsel ayin törenlerini bir nevi delilik hali içinde kutlamaların Roma'nın dinsel düşünce yapısına oldukça ters bir durum yaratıyordu.⁶⁹¹ Bu dini kabullenmekte zorlanan bazı Roma yazarları da eleştirel bir bakış açısıyla eserlerini oluşturmuşlardır. Bu yazarlara örnek olarak; Catullus ve Varro verilebilir.

Catullus (M.Ö. 1. yüzyıl), Kybele-Attis kültüne dair yazdığı 63. şiir⁶⁹² ile tanrıça Magna Mater ve Attis'e farklı bir bakış açısı ile yaklaşır:

“Hızlı teknesini derin deniz üstünde sürüp Attis

Frig korusuna alelacele ayakbastı sabırsızca

ve tanrıçanın ormanlarla kaplı gölgeli mekânına gitti,

çılgın bir öfkeye kapılıp ruhu sersem sepelek

sivri bir çakma taşıyla koparıp attıkasığındaki ağırlıkları.

Hissedince kalan organlarından erkekliğinin yittiğini,

hatta toprağı lekeleyince taze kanı

aldı karbeyaz ellerine çarçabuk hafif defini,

senin defini, Cybele, ey Cybele Ana, gizli ayinlerini senin,

vura vura sırtına incecik parmaklarıyla boğa derisi defin,

terennüm etmeye başladı yoldaşları için salına salına:

⁶⁹¹ Dürüşken, 2000: 71.

⁶⁹² Catullus, 63.5-90.

“Haydi, gidin Gallalar, Cybele’nin yüksek korularına, hep beraber,

hep beraber gidin, Dindymus’un sahibesinin gezgin takımı, başka mekânlar arayan sürgünler gibi

benim önderliğimde arkamdan gelen yoldaşlar,

göğüs gerdiniz yiyip yutan sulara, azgın denizlere,

hadım ettiniz bedeninizi aşkın çekiciliğine duyduğunuz aşırı kinle,

neşelendirin ilahenizin ruhunu sürekli koşturtmalarınızla, yavaşlatır duraksamalar, alır aklınızı başınızdan; gidin hep beraber,

izleyin Frigya’daki Cybele’nin evini, Frigya’daki korularını tanrıçanın

ziller çalar orada, defler yankılanır,

Frigyalı flütçü ağır ağır çalar kıvrık flütüyle,

sarmaşıklar dolanmış başlarını sallar hızlıca Maenadlar orada,

derin inleyişleriyle kutlarlar, orada, kutsal ayinlerini,

orada dolanıp durur tanrıçanın gezgin alayı:

Yoldaşlarına bunu söyler söylemez kadınsı Attis

birden dillerini şiddetle çırparak şenlikçiler feryat ederler,

hafif def karşılık verir buna, yankılanır oyuk ziller,

telaşlı adımlarla yeşil İda’ya gider koro çarçabuk.

Hep beraber soluk soluğa yollarına devam ederler; çılgın gezginler,

ölesiye,

eşlik eder onlara davuluyla önderleri Attis, gölgeli korular arasında,

yabanıl bir düve gibi, boyunduruğun ağırlığından kaçan:

hızla izler Gallalar ayağına çabuk önderlerini.

Böylece ulaşınca Cybele'nin tapınağına yorgun argın,

ekmek bile düşünecek halleri kalmadan dalarlar uykuya.

Dermansız kalınca ağır bir uyku çöker gözlerine:

dingin bir sessizlik içinde kaybolur ruhlarının taşkın çılgınlığı.

Ama ıslıl ıslıl gözleriyle altın yüzlü Güneş

dolaşmaya başlayınca parlak gökyüzünde, katı toprakta, çılgın denizde,

diri küheylanlarıyla kovunca gecenin gölgelerini.

kendine gelen Attis'i terk edip gitti uykusu o zaman,

çırpınan göğsüne aldı onu tanrıça Pasithea.

Dingin sessizlik sonrasında, düşüncesiz öfkesinden arınmış,

yaptıklarını bir bir aklından geçirdi Attis o an,

ve açık zihniyle gördü yitirdiklerini ve nerede olduğunu,

geri dönüp kumsala koştu tutkuyla yanarken yüreği

orada engin denize bakıp yaşlı gözlerle

kederli sesiyle şöyle seslendi yurduna hüznün içinde:

“Ey beni yaratan, beni doğuran yurdum,

seni terk eden efendilerini bırakıp kaçan beslemeler gibi zavallı ben,

İda dağının korularında doğruldum ayaklarımın üzerinde,

kar ortasında, yabanıl hayvanların buz kesmiş mağaralarında yaşamak için

ve girmek için çılgınlıklarını gösterdikleri bütün gizli inlerine:

Nerede, hangi yörelerde yer aldığını düşüneyim, ey yurdum?

Gözbebeklerim sana yönetmek istiyor bakışlarını,

şu yabanıl öfkeden kurtulup bir an önce.

Ben miyim evimden uzaklaşıp bu korulara sürüklenen?

Uzak mı kalacağım yurdumdan, mülklerimden,

arkadaşlarımdan, ana babamdan,

pazar yerimden, güreş okulumdan,

koşu alanımdan, spor okulumdan.

Zavallı, ah zavallı kalbim, bir daha, bir daha yakınmalısın!

Hangi suret kalmış ki ben bürünmemiş olayım?

Delikanlıydım, gençtim, çocuktum ben, şimdi kadını,

spor okulunun çiçeğiydim, güreş okulunun onuru:

Tıklım tıklım olurdu kapım, sıcacık kalırdı eşik,

evim vardı çiçekten çelenklerle donatılan

yatağımdan kalkar kalkmaz güneş doğarken.

Şimdi, tanrıların hizmetçisi mi olacağım ben, Cybele'nin beslemesi?

Bacchus rahibesi mi olacağım, kendimden bir parça ha,

kısır bir erkek mi yoksa?

Yeşil İda da karla kaplı, soğuk bir yer mi yaşayacağım?

Frigya'nın yüce doruklarında mı sürdüreceğim yaşamımı?

Yaptıklarım acı veriyor bana şimdi, pişmanlık veriyor.'

Gül renkli dudaklarımdan çıkınca bu ses,

götürünce yepyeni haberler tanrıların kulaklarına,

*çözer o zaman Cybele aslanlarının boyunduruğunu,
solda duranı, sürü düşmanını, dürterek der:*

*“Haydi, haydi git gözüpek hayvan
çılgınlık ele geçirsin bu adamı, rahatsız etsin,
git ki çılgınlık geri döndürsün onu koruya,
egemenliğimden kaçmak isteyen bu özgürlük delisi adamı.
Haydi, vur sırtına kuyruğunla, şaklat kırbaçlarını,
öyle vur ki, yankılansın böğürmeleri dört bir yanda,
salla kızıl yeleni kaslı boynundaki gözüpek hayvan!”*

*Bunları söyler Cybele, tehdit edercesine çözüp eliyle
boyunduruğu.*

*Kendi kendini azdıran yabanıl hayvan yerinden uğrar
kızgınlıkla,
yola çıkar, kükrer, kırıp geçirir fundalıkları ayaklarıyla.
Ama bembeyaz köpüklü kıyının ıslak kısmına gelip de
görünce kadınsı Attis'i, denizin parlak yüzeyine yakın bir yerde,
atılıp saldırır üstüne: Yabanıl korulara kaçır Attis, aklını yitirir.
Yaşam boyu kalır orada, hizmetçi olarak.*

*Büyük Tanrıça, tanrıça Cybele, Dindymus'un sahibesi
tanrıça,*

evimden uzak olsun senin çılgınlıkların:

haydi, git başkalarını hiddete sal, başkalarını çıldırt!, haydi!”

Bu şiir, Attis'in elinde bir davul tuttuğu halde tanrıçaya kendisini adamasına, tanrıçanın hadım rahipleri Galluslar'a, tanrıçanın Dindymene⁶⁹³ lakabına, vahşi hayvanlar üzerindeki egemenliğine, zil, davul, flüt, dümbelek

⁶⁹³ Dindymene, Dindymos dağının tanrıçası anlamına gelir (Erhat, 2003: 184.).

gibi müzik aletlerinin ayinlerinde özel bir yer tuttuğuna, İda dağı (Kaz dağı) ile ilgisine, anıt ve relieflerde göreceğimiz sürüler boğan aslanlarına, Dionysos ile ilişkili karakterine, tanrıçanın çıldırtıcı ayin kutlamalarına işaret eder.⁶⁹⁴

Burada karşımıza çıkan mitolojik Attis, Palatinus tepesinde Kybele ile birlikte tapınılan tanrı değil, tanrıçanın kötü yazgılı yoldaşı rolündedir. Şair, Attis olarak, tanrıçanın hem bir numaralı tapınıcısı, hem kurbanı haline geliyor. Magna Mater (Kybele) burada insanı ayartan, çıldırtan ve mahveden bir kadına dönüşmüştür. Catullus, Magna Mater (Kybele)'e saldırısının hem kişisel hem politik düzeyde etkili olacağını bilerek, masum delikanlıları ağına düşüren, onları kulu kölesi haline getiren⁶⁹⁵ bir tanrıçayı işliyordu.

Başka bir Romalı yazar olan Varro:⁶⁹⁶

“Defol! O çılgınlıkları evimizden uzak tut.” diyerek Attis'in başına gelenlerden önce, Magna Mater (Kybele) kültünün dışardan görüldüğü kadar cazip olmadığını; bu kültün içeriğinin erkekleri tutsak eden bir yapıda olduğunu belirtmeye çalışmıştır.

Bu metin, kültün bir başka çekim kaynağı olan iki yönlü politik ve sosyal durumunu da ima ediyor. Magna Mater (Kybele) kültünün resmi kabul gören devlet kültleri içinde yer almakla birlikte, toplumca uygun sayılan davranış ölçüleri dışında kalması, insanlara yasak ve heyecan verici cinsel deneyim yaşama şansı veriyordu.⁶⁹⁷

Attis'in kimliği konusunda kesin bir sonuca varılamamasına rağmen; ona öykülenerek kendilerini hadım eden rahiplerin (Gallus) Roma'daki varlığı kesindir. Galluslar, Geç Cumhuriyet ve İmparatorluk Roma'sında göze çarpar hale gelmişlerdir. Onların geçmişine dair fazla bir bilgimiz yoktur. Galluslar, Roma yurttaşı değildir. Bu durumda Gallus rolü için geriye, ataları Roma'ya

⁶⁹⁴ Çapar, 1979a: 174.

⁶⁹⁵ Roller, 2004: 292–293.

⁶⁹⁶ Roller, 2004: 295.

⁶⁹⁷ Roller, 2004: 295.

dışardan gelmiş olsa da, kendileri Roma'da doğan, dolayısıyla Romalılar'ın geleneklerini yakından tanıyan bir sürü aday kalır.⁶⁹⁸

Galluslar, Roma kamusal yaşamı içerisinde⁶⁹⁹ çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Bayramlar ya da spor günlerindeki törenler sırasında dilenmek için dolaşırlar, sadaka karşılığında insanların geleceği ile ilgili haber verirler, yani bir anlamda fal bakarlar, bu sayede gündelik yaşamın içinde olurlardı. Hatta onların dilencilik yapmaları, devlet tarafından onaylanmıştır diyebiliriz. Ayrıca törenlerde, tiz sesli kavallar ve tekdüze bir davul sesi eşliğinde dans ederler, vech haline ulaşınca (tanrıça içlerine girdiğinde ve kutsal güce sahip olduklarında) kan gelene kadar kendilerini kamçılarlar bu kanı tapınaklardaki sunaklara serperlerdi, Kendilerine “fanaticus” da derlerdi.⁷⁰⁰ Bu rahipleri denetlemek amaçlı Roma hükümeti tarafından hadım olmayan kişilerden oluşturulmuş bir üst düzey denetleme organı vardır ve ayrıca bu rahiplerin seçimlerinin de Quindecimviri tarafından onaylanması gerekirdi. Roma dışında görevlendirilecek rahipler tapınaktan izin almak zorundadırlar. Galluslar yani fanaticuslar dışında; Mart törenlerinde görev alan “cannophori” ile “dendrophori”⁷⁰¹ de vardır.

Roma'daki hadım rahiplerin kendilerine özgü kadınsı kıyafetleri vardır. Bu kıyafetlerinden dolayı onlar; Romalılar tarafından tuhaf karşılanırlardı. Çünkü bu hadım rahipler, tören sırasında erkek kıyafetlerini bir kenara atarlar; genelde sarı veya çok renkli, stola (uzun kollu ve kemerli uzun bir elbise) giyer, kafalarına bir çeşit mitra başlığı ya da kulaklarından çeneye kadar yanakları kapayan bir tiara takarlardı. Takıları kıyafetlerini tamamlar; bazen küpe veya yüzük gibi süs aksesuarları da kullanırlar. “Uzun saçlı” sıfatını almak için saçlarını uzatırlar, bazen de saçlarının bir kısmını tanrıçaya adarlar. Tercihen saçlarını beyazlatırlar, Attis'e atfedilmiş yas gününde darmadağın saçlarıyla etrafta koşuştururlardı. Darmadağın olsa da yine de saçlarını kadınlar gibi kapatırlar ve üstelik seslerini kadın sesine benzetirlerdi.

⁶⁹⁸ Roller, 2004: 288.

⁶⁹⁹ İznik, 2004: 143.

⁷⁰⁰ İznik, 2004: 143.

⁷⁰¹ Burkert, 1999: 69.

Galluslar için bir diğer süs ögesi de kollarına işlettikleri zambak ve tef şeklinde yapılan dövmelerdir.⁷⁰²

Roma'da Galluslar'ın varlığının kanıtı olarak üç eser bizim için önemlidir. Burada, dini törenler de onların giyiniş şeklini ve kullandıkları malzemeleri görebiliriz.

Bir Gallus'un mezarına ait kabartmada (Resim: 102) Magna Mater'in rahibi olan mezarda yatan kişinin törenlerde kullandığı aletler: zil, davul, çiftli Frig flütü; Attis ve Jüpiter (Zeus)'i gösteren tabelalı başlık, uzun kıvrıcık saçına tutturulmuş uzun baş sargısı veya kurdeleler, göğsünde Attis'i gösteren göğüs plakası, sağ elindeki dal demeti, sol elinde hadım olma sırasında Attis'in kanından fırladığı düşünülen bademlerle dolu bir kâse; en solda altta kapalı olmasından dolayı bu kültün gizliliğini gösteren kült objelerinin içinde bulunduğu bir kutu, çağdaş yazıt ve kadınsı bir yapıyı çağrıştıran sargılı bir elbise⁷⁰³ görülmektedir.

Diğer eserde (Resim: 103) ise, Attis'e tapınan bir rahip görülmektedir. Bir çam ağacının altındadır; yüksek bir heykel ayaklığı üzerinde dikilmiş Frig tanrısının heykeli önünde elinde yanan iki meşale ile durmaktadır. Attis, sol elinde bir çobandeğneği diğerinde flütünü tutmakta, aynı zamanda ağaçtan ziller sarkmaktadır.⁷⁰⁴

Bu eserler dışında Romalı hadım rahiplerin yöneten bir Archigallus'u gösteren heykel (Resim: 104) de bu rahiplerin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Bu heykelin boynunda bir kolye ve karın kısmında ön kısmı bir tapınak cephesini anımsatan bir kabartma vardır. Bu kabartmada, büyük ihtimal ile tapınağın alınlığında uzanmış yatan kişi Attis'tir. Burada onun kendi cinsel organını kestikten sonraki durumu yansıtılmış olmalıdır. Tapınağın üstünde sağda ve solda iki madalyon vardır. Madalyon içerisidekiler de Attis olmalıdır. Böylelikle de Attis iki kere gösterilmiştir.

⁷⁰² İznik, 2004: 144–145.

⁷⁰³ İznik, 2004: 160.

⁷⁰⁴ İznik, 2004: 153.

Tapınağın içerisinde ortada tanrıça Magna Mater (Kybele) sol eli ile tymphanum (tef) tutmakta; iki yanında da iki figür bulunmaktadır. Belki de bu kişiler, tören sırasında kendilerini hadım eden rahiplerdir.

Roma'nın Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk dönemi (M.Ö. 1- M.S. 1. yüzyıl)'nde Kybele-Attis Kültü'nün varlığına baktığımızda, bu kültün varlığının devam ettiğini arkeolojik ve filolojik belgeler ışığında görebilmekteyiz. Bu döneme ait yapılardan ilki, Magna Mater (Kybele)'in üçüncü tapınağıdır. Bu tapınak, Palatinus tepesinde inşa edilen ikinci tapınağın yangın geçirmesinden sonra, M.S. 3. yüzyılda, İmparator Augustus'un çabalarıyla yeniden inşa edilmiştir. Ara Pietatis'ten kalan bir kabartmada (Resim: 105) bu tapınak yapısı gösterilmiştir. Tapınak, mermer bir cepheye ve süslemelere sahiptir. Kabartmalı alınlığının ortasında bir taht, alınlığın üstünde kuleli bir taç, onun sağında ve solunda bir tymphanuma (tef) dayanmış uzanan iki erkek figürü (Attis iki kez betimlenmiş olabilir.) ve önlerindeki kâsedan bir aslan su içer vaziyette gösterilmiştir. (Resim: 106) Geleneksel kültün tüm öğeleri burada mevcuttur. Tanrıçanın kent koruyucusu olduğunu gösteren taç, tanrıçanın eşi Attis, tanrıçanın dinsel törenlerinin simgesi tymphanum (tef) ve tanrıçanın masasında sanki onun elinden yemek yiyen uysallaşmış aslanlar.⁷⁰⁵

Bu dönemde tanrıça Magna Mater (Kybele), sol elinde bir tef, yanında bir aslanla birlikte tahtta oturan olgun bir kadın olarak gösterildiği klasik Yunan ikonografisini izler.⁷⁰⁶

M.S. 1. yüzyıla gelindiğinde, Magna Mater (Kybele) Roma yaşamının merkezinde olan bir tanrıçadır. Kültünün Roma'daki ömrünün ilk iki yüzyılında kendisine verilen erefli yeri Erken İmparatorluk döneminde de korumuştur. Augustus, kendi azatlıları olan "liberti" arasından seçilen rahipleri kült yöneticisi olarak atayarak, kültü daha yakından denetlemiştir ve Magna Mater şenliklerine sadece özgür doğmuş Romalılar'ın katılabileceğine dair eski uygulamanın dışına çıkmıştır. Söylendiğine göre, imparator Claudius (M.S.

⁷⁰⁵ Roller, 2004: 296.

⁷⁰⁶ Roller, 2004: 296.

41–54), kültü desteklemiş ve iffetli atası Claudia'nın dindarlığından gurur duymuştur. Claudius döneminde, Attis resmen Roma pantheonuna kabul edilmiştir. Roma yurttaşlarının onun rahibi olmasına izin verilmiş ve Attis kültünün idaresini “quindecemviri” denilen bir rahip heyeti üstlenmiştir. Magna Mater (Kybele), Erken İmparatorluk Dönemi Roma sikkelerinde kaybolduğu halde, Hadrianus döneminde (M.S. 117–138) yeniden ortaya çıkmıştır. Bu tanrıça her zaman Roma tarihinin ve toplumunun bir parçası olduğu halde, birçok kültün başına geldiği tanrıçanın gelecekteki durumu hüküm süren imparatora ve onun tercih ettiği tanrılara göre değişir.⁷⁰⁷

Sonuç olarak, M.S. 394'de Roma İmparatoru I. Theodosius'un Ana Tanrıça'nın törenlerini kamuya açık alanlarda kutlanmasını yasaklamasının ardından,⁷⁰⁸ Kybele ve Attis kültü de yavaş yavaş gücünü kaybetmiş; zamanla da tarih sahnesinden silinmiş olmalıdır.

Ancak bu kültün etkileri, Romalılar'ın Hristiyanlık dinini kabul etmesinden sonra da devam etmiş gibi görülüyor. Zira Hristiyanlık dininin kurucularından biri olan Montanus'un, geçmişinde Kybele'nin hadım rahibi olması da bu kültün Roma'daki gücünün halk arasında ne kadar çok yayıldığıнын göstergesidir. Bu kültün gücünü kırmak için kilise, uzun uğraşlar vermiş; ama en sonunda Magna Mater (Kybele) kültünün⁷⁰⁹ yerine Hristiyanlık dininin geçmesini başarmıştır.

⁷⁰⁷ Roller, 2004: 301–302.

⁷⁰⁸ Dürüşken, 2000: 183.

⁷⁰⁹ Rohde, 1940: 14.

VI. BÖLÜM

KÜLT TÖRENLERİ

6.1. Yunanistan

Yunanistan'daki kült törenlerinin uygulanış biçimi hakkında, Roma'dakilere oranla fazla bir bilgi elimize geçmemiştir. Ancak, elimizde fazla bir kaynak bulunmasa da bu törenlerin Frigya'daki ve Roma'daki gibi bir içeriğe sahip olduğunu tahmin edebiliyoruz. Yunanistan'daki törenlerin içeriği konusunda bazı günümüz yazarları fikirler vermektedirler.

L. E. Roller,⁷¹⁰ Meter (Kybele) adına yapılan “Galaxia” (γάλαξια) adlı bir Atina bayramından söz eder. Bu bayram adını şenlikler sırasında tüketilen arpa ve süt karışımı lapadan alır. Muhtemelen bayramın anlatılan bu kısmı, Attis'in ölümünün ardından tutulan yas sırasındaki perhiz kısmıdır. Bu uygulama, tanrı veya tanrıçanın çektiği ızdırabı ve acıyı paylaşmak için olmalıdır.

Hellenistik dönemde (M.Ö.330-M.Ö.30) yapılan kült uygulamaları hakkında bazı idari yazıtlar bize bilgi verir. Bu törenlerden bazıları, çoğu kültürte rastlanılan standart uygulamalardır. Bu töreni rahibeler yönetir. Aynı metinde, saptanmış günlerde yapılan başka kurban törenlerinden söz edilmesi, yıl boyunca birkaç kurban töreni ve bayram olduğunu gösteriyor. Meter adına iki özel tören vardır. Bunlar, “strosis” yani döşeme ve “agermos” yani toplama bayramıdır. Rahibenin mali yükümlülüklerini belirten bir bildiriye bu bayramlardan bahsedilmiştir. Burada rahibenin “iki tahtı mümkün olduğunca güzel bir biçimde döşemesi, toplama sırasında sıvı adağı taşımayan kadınlara gümüş süsler takması” istenerek, döşeme işlemi anlatılmıştır. Döşeme başka metinlerde de önemli bir görev olarak

⁷¹⁰ Roller, 2004: 214.

geçmektedir. “Agermos” sözcüğü de bu metinlerde geçer. Meter’in dilenci rahipleri “metragyrai” tarafından tanrıça adına toplanan armağanlarla ilgilidir. Ancak “agermos”un yardım toplayan rahiplerden kaynaklandığına dair bir belirti de yoktur.⁷¹¹

Attis adına da “Attadeia” adı verilen bir bayram yapılır. Bu bayramdan bir kabartma metninde bahsedilmiştir; rahibenin Attis için her iki “Attideia”da sedir döşediği için takdir edildiğinden söz edilerek Attis adına iki bayramın yapıldığını anlayabiliyoruz. Böylelikle de bu bayram ile “strosis” (döşeme) ve “agermos” (toplama) bayramları arasında bir bağlantının olduğunu anlayabiliyoruz. Söylence ve kült, “strosis”in, yas töreni için üzerine Attis heykeli yatırılan bir cenaze sediri döşemek olduğunu düşündürüyor. Bu törenin benzer varyantları Theokritos’un anlattığı “Adonia”da rastlanmıştır. Her yıl “Adonia” sırasında ölü Attis’in heykeli cömertçe donatılmış bir sedirin üzerinde sergilenirmiş. Bir başka “strosis” örneğinde rahibeye iki taht döşemesinin emredilmesi, Attis heykelinin Meter’inkine koşut bir tahtta oturtulduğu belirtiliyor. İki “Attideia”, yani evlenme ve tanrı için yas tutma törenleri bunlar olmalıdır. Ve biri evlilik, biri cenaze sedirinin döşenmesini gerektiriyordu.⁷¹²

6.2. Roma

6.2.1. Mart Töreni

Roma’da, Magna Mater (Kybele) ve Attis adına Mart ayında yapılan törenler iki aşamalı olarak düzenlenir: Attis’in tutkusu ve ölümü anısına “tristia”; uzun bir kış uykusundan sonra tekrar dirilmesi anısına düzenlenen şenlikleri içeren “hilaria”.⁷¹³ Mart törenleri, 15–27/28 Mart tarihleri arasında, toplam altı ya da yedi günde gerçekleşir. Bu törenin uygulandığı günler ve

⁷¹¹ Roller, 2004: 217–218.

⁷¹² Roller, 2004: 219–220.

⁷¹³ Vermaseren, 1977: 113; Özkaya, 1996: 4.

isimleri, Romalı bir yazar olan Philocalus'un⁷¹⁴ hazırladığı M.Ö. 354 yılına ait takvimde gösterilmiştir:

15	Mart:	Canna İnatrat
22	Mart:	Arbor İnatrat
24	Mart:	Sanguem
25	Mart:	Hilaria
26	Mart:	Requietio
27	Mart:	Lavatio
28	Mart:	İnitium Caiani

Günümüz yazarlarından D. Fishwick,⁷¹⁵ Philocalus'un hazırladığı takvimi yeniden düzenlemiştir:

Cladius	Antonius Pius	Antonius Pius veya sonrası
15	Mart	<i>Canna İnatrat</i> (<i>Cannophori</i>)
22	Mart	<i>Arbor İnatrat</i> (<i>Dendrophori</i>)
24	Mart	<i>Sanguis</i> (<i>galli</i>)
25	Mart	<i>Hilaria</i>
26	Mart	<i>Requietio</i>
27	Mart	<i>Lavatio</i> (<i>Hastiferi</i>)

⁷¹⁴ Fishwick, 1966: 193; Vermaseren, 1977: 113.

⁷¹⁵ Fishwick, 1966: 202.

M. J. Vermaseren,⁷¹⁶ D. Fishwick'in hazırladığı bu sıralamanın Palatinus tepesinde Attis'e ait bazı arkeolojik buluntulara ve ayrıntılara dayanarak yapıldığını belirtir.

Tören, 15 Mart'ta eski geleneklere uygun olarak, Magna Mater (Kybele)'in rahipleri tarafından başlatılır.

Canna İntrat (Carnophori)

Mart'ın 15'i yani "Canna İntrat" olarak adlandırılan törenin ilk gününde, Attis'in bir çocuk iken Gallus nehrinin sazlıkları arasında Magna Mater (Kybele)⁷¹⁷ ya da çobanlar⁷¹⁸ tarafından bulunması şeklinde anlatılan söylenceyi canlandırmak için saz-kamış taşıyıcıları (Cannaphoros), Almo nehrinin kıyısındaki sazları, kamışları,⁷¹⁹ ya da kesilen bir çam ağacını yünlü şeritlerle sararlar; onu tanrıçanın Palatinus tepesindeki Magna Mater (Kybele) Tapınağı'na taşırlar.⁷²⁰

F. Cumont,⁷²¹ bu çam ağacının Attis'in ölümünü temsil ettiğini, Attis'in bitki ruhunu simgelediğini belirtir.

G. Showerman,⁷²² Roma'da yapılan bu uygulamanın Frigya'da Gallus nehrinin kıyısında, rahipler tarafından yapılan törenin sadece bir yansıması olduğunu belirtir.

Bazı yazarlar,⁷²³ Canna İntrat gününde başrahip Archigallus'un altı yaşındaki bir boğayı dağda kurban ettiğini belirtirler. Muhtemelen bu uygulama Taurobolium⁷²⁴ töreni ile ilişkilidir.

⁷¹⁶ Vermaseren, 1977: 123.

⁷¹⁷ Showerman, 1969: 56.

⁷¹⁸ Vermaseren, 1977: 114.

⁷¹⁹ Fishwick, 1966: 202.

⁷²⁰ Fishwick, 1966: 202.

⁷²¹ Cumont, 1956: 56.

⁷²² Showerman, 1969: 57; Frazer, 1961: 267.

⁷²³ İznik, 2004: 150.

⁷²⁴ Taurobolium, tanrıça Kybele'ye boğa kanı sunma törenidir. Criobolium ise; Ana Tanrıça Kybele'nin sevgilisi Attis'e adanan, koç kanı sunma törenidir (Çapar, 1979a: 181).

Bir hafta sonra, gecenin gündüzle eşitlendiği günde törene devam edilirdi.⁷²⁵

Arbor Intrat (Dendrophori)

Ağaç taşıyıcıları yani dendrophoroslar, 22 Mart günü, güneşin doğuşu ile birlikte bir çam ağacını keserler⁷²⁶ ve bu kesilen ağacın altında kanı ile ağacın köklerini sulaması için tanrıçaya bir koç kurban ederlerdi.⁷²⁷ Kesilen ağacın gövdesi, bir insan cesedi gibi (muhtemelen Attis'in cesedi) işlem görür; gövdesi yünlü şeritler ile sarılır, mor menekşeler ile çelenk yapıp süslenir⁷²⁸ ve Ana Tanrıça'nın (Magna Mater) tapınağına götürülürdü.⁷²⁹ Muhtemelen onlar, Attis'in bir çam ağacının altında kendisini hadım etmesinden sonra, yere düşen kan damlalarından mor menekşelerin çıkmasına ve tanrının bir çam ağacına dönüştüğüne inanırlardı. Bu inanış, mitosun anlatımına dayandırılmış olmalıdır. Mitos'a göre; Attis bir çam ağacının altında kendisini hadım ederek kan kaybından ölür ve akan kanından mor renkli menekşeler oluşur. Muhtemelen burada, ağacın köklerinin kurban edilen bir koçun kanı ile sulanması, Attis'in dökülen kanlarını anmak amaçlıdır. Ayrıca, akan kanlardan mor renkli menekşeler çıktığı için; menekşelerin mor rengini anımsatan mor renkli nesnelerle ağaç süslenmiş olmalıdır.

Törende çam ağacının⁷³⁰ kullanılması, onun hiçbir zaman kurumamasından dolayı ölümsüz olarak görülmesi ve dolayısı ile de Attis ile ilişkilendirilmesinden olmalıdır.

Takvimde belirtilmeyen 23 Mart günü, Attis'in ölümünün yası Magna Mater (Kybele)'in hadım rahipleri ve Mars'ın dans eden rahipleri tarafından tutulurdu. Onlar bu gün, Palatinus tepesindeki tanrıça Magna Mater

⁷²⁵ Godwin, 1981: 112.

⁷²⁶ Vermaseren, 1977: 115.

⁷²⁷ Dürüşken, 2000: 81–82.

⁷²⁸ Frazer, 1991: 267.

⁷²⁹ Godwin, 1981: 112.

⁷³⁰ Çam ağacı ve Attis birlikteliği konusunda bkz: Özkaya, 1996: 2–8.

(Kybele)'in Tapınağı'nın etrafında, ellerinde trompetler ile dans ederek dönerlerdi.⁷³¹

Sanguem

Mart ayında kutlanan kan günü⁷³² veya yas günü⁷³³ olarak adlandırılan törenin üçüncü gününe, "Dies Sanguinis" de denir. Bu günde, Attis'in bir çam ağacının altında kendisini hadım ederek ölmesini, Magna Mater (Kybele)'in hadım rahiplerinin başı Archigallus, rahipler (gallus) ve dine yeni katılacaklar taklit ederlerdi; onlar, kutsal çam ağacının etrafında toplanırlar. Başrahip, Galluslar ile birlikte vahşi bir dans için başlangıç işareti verdikten sonra, tanrıçanın kutsal çalgıcıları, tefler, çalparalar, kavallar çalmaya başlarlar.⁷³⁴ Bu törene katılanlar, kendilerinden geçmiş bir şekilde hızlıca dans ederler; hadım rahiplerin başı Archigallus ya da yüksek mertebeden bir rahip kollarını çizer; kollarından gelen kanı etrafa saçarlar;⁷³⁵ kurban olarak tanrıçaya sunardı.⁷³⁶ Onların arkasından alt sınıf rahipler, kollarını sallayarak, saçları savurarak dans ederler, bilinçsizce her yerleri ağrıyana kadar dönerler, kırık çömlek parçaları ya da bıçak ile keserek yaralanırlardı.⁷³⁷ Akan kanlarını tanrıçanın tapınağına, altarına (sunak) ve tapınak içerisindeki Attis'in resmine serperlerdi.⁷³⁸ Magna Mater (Kybele)'in kültüne yeni kabul edilecek kişiler ise törenin sonunda, Attis'in söylencesinde yaptığı şekilde kendilerini hadım ederek dine kabul edilirlerdi. Onlara, dine kabul edildiklerini göstermek için Magna Mater (Kybele)'in rahipleri tarafından dövme yapılırdı.⁷³⁹ Doğurganlık için işlevini yitiren, kesilen cinsel organlar, sonradan Kybele'nin kutsal yeraltı odasına gömülürdü.⁷⁴⁰ Yas döneminin başından sonuna kadar ibadet edenler

⁷³¹ Vermaseren, 1977: 115.

⁷³² Vermaseren, 1977: 115.

⁷³³ Showerman, 1969: 57.

⁷³⁴ İznik, 2004: 144.

⁷³⁵ Showerman, 1969: 57–58; Frazer, 1961: 268.

⁷³⁶ Frazer, 1961: 268.

⁷³⁷ Frazer, 1961: 268.

⁷³⁸ Vermaseren, 1977: 115.

⁷³⁹ Dürüşken, 2000: 82.

⁷⁴⁰ Frazer, 1961: 268.

sözde ekmekle oruç tutarlardı. Çünkü Kybele'nin Attis'in ölümünden sonra böyle yaptığına inanırlardı.⁷⁴¹

Halikarnas Balıkçısı,⁷⁴² rahiplerin bu uygulamasını yorumlarken, Magna Mater (Kybele)'i toprakla özdeşleştirir ve rahiplerin cinsel organlarının toprağa gömülmesiyle toprağın bir kadın gibi hamile kalacağına ve böylelikle de ilkbaharın gelişinin hızlanacağına değinirdi.

Ç. Dürüşken,⁷⁴³ rahiplerin kendilerini hadım etme eylemini ekinlerin biçilmesine ya da taraftarların bıçakla kollarını kesmelerini toprağın sabanla yarılmasına benzetir.

J. G. Frazer,⁷⁴⁴ onların yas ve oruç tutmalarının; vücutlarındaki günahlarından arınarak, töreninin kutsal kısmına hazırlık niteliği taşıdığını varsaymıştır.

Ayrıca, İsis ve Osiris tapınımında da buradaki gibi bir oruç tutma eylemi vardır; bu açıdan her iki din birbirine benzerlik gösterir. İsis ve Osiris dinine inananlar, dinsel törenden önce 10 gün oruç tutarlar. Törene kendilerini hazırlamak için zevk veren eylemlerden uzak durarak arınmaya çalışırlar.⁷⁴⁵ Bu durumda da, Magna Mater (Kybele) rahiplerinin oruç tutmaları da onların arınmak istemeleri için yapılmıştır. Nitekim, Attis'in yanlış bir eylem yaparak tanrıçaya sadık kalmaması gibi, bu kişiler de aynı işlemi yapmamak, kendilerini cinsellikten uzak tutmak, bu duyguyu bastırmak için oruç tutmak istemiş olmalıdırlar.

⁷⁴¹ Frazer, 1961: 272.

⁷⁴² Halikarnas Balıkçısı, 1990: 117.

⁷⁴³ Dürüşken, 2000: 60.

⁷⁴⁴ Frazer, 1961: 274.

⁷⁴⁵ Dürüşken, 2000: 61.

Hilaria

“Hilaria” olarak adlandırılan 25 Mart günü,⁷⁴⁶ ilkbaharın gelmesi ile beraber Attis yeniden dirilir yani ölüm uykusundan uyanır ve onun yeniden doğuşuyla birlikte, eğlenceler, cümbüşler, maskeli balolar ve lüks ziyafetler yapılırdı.⁷⁴⁷ Attis’in kutsal dirilmesi kutlanırdı.⁷⁴⁸ Sevinç günü olarak saygı gören bu gün, gece gündüzden daha kısa sürer. Gün çabuk aydınlanır (gündüzün geceden uzun olduğu ilk gün (en uzun gündüz)). Bu festival, bütün Roma halkı tarafından neşe ve sevinç içerisinde memnuniyetle kutlanan,⁷⁴⁹ Roma’nın büyük festivallerinden birisidir.⁷⁵⁰ Magna Mater (Kybele)’in taraftarları, önde imparator, arkasında Magna Mater (Kybele)’in heykeli olmak üzere, yürüyüşe başlarlar. Onların arkasından, atlılar, senatörler ve azat olanlardan oluşan dinsel alay onları takip eder. Bu tören alayı tam bir karnaval coşkusu şeklinde kutlanırdı; tören alayı çeşitli maskeler takmış, rengârenk giysiler giyinmiş insanlardan oluşurdu. Geçit, Magna Mater (Kybele)’in kutsal çalgıcıları ve şarkıları eşliğinde, nehre kadar ulaşır ve yıkanma töreni düzenlenir.⁷⁵¹

Requieto

Törenin beşinci günü olan 26 Mart günü, önceki günlerin aksine kendisini sessizliğe ve sakinliğe bırakır.⁷⁵² Bu gün, herhangi bir kutlama yapılmaz; gereksiz bir dinlenme yerini alır.⁷⁵³ Kutlamalardan yorgun düşen Magna Mater (Kybele)’in rahipleri ruhlarını ve bedenlerini dinlendirirler.⁷⁵⁴

⁷⁴⁶ Frazer, Attis’in yeniden dirildiği gün olan 25 Mart, Hristiyanlık dininin peygamberi Hz. İsa’nın da çarmığa gerildiği gün olarak belirtir; bu günde İsa’nın çarmığa gerilişi anıldığına değinir (Frazer, 1961: 306.).

⁷⁴⁷ Cumont, 1956: 57.

⁷⁴⁸ Frazer, 1961: 272.

⁷⁴⁹ Showerman, 1969: 59.

⁷⁵⁰ Showerman, 1969: 59.

⁷⁵¹ Dürüşken, 2000: 82.

⁷⁵² Showerman, 1969: 59.

⁷⁵³ Cumont, 1956: 57; Frazer, 1961: 273.

⁷⁵⁴ Dürüşken, 2000: 82.

Lavatio

27 Mart'ta kutlamaların yeniden başladığı törenin altıncı gününe, "lavatio" yani yıkanma günü denir. Bu törende, Kybele'nin gümüş heykelini ihtiva eden siyah meteor taşı, tören alayı ile birlikte dört tekerlekli bir araba veya sedye ile Porto Capena'daki Palatinus Tepesi'ne götürülür.⁷⁵⁵ Sağnak yağmur gibi yağan çiçeklerin altında Magna Mater (Kybele)'in gümüş heykeli, Almo nehrinde tanrıçanın törenlerinde kullanılan kült eşyaları ile birlikte yıkanır, antik adetlere göre temizlenir;⁷⁵⁶ dönüş yolculuğunda ona eşlik edenler, Roma'daki tapınağa ulaşana kadar seyahat süresince şarkı söylerler; dans ederler.⁷⁵⁷ Hiçbiri son zamanlarda akan kanı düşünmez; hadım edilen rahipler bile yaralarını unuttur.⁷⁵⁸

Ammianus Marcellinus⁷⁵⁹ adlı bir yazarda, Roma'da bu törenin uygulanmış olduğunu onaylar:

"27 Mart günü Roma'da Tanrıların Anasına yıllık tören alayları kutlanır. Tanrıçanın küçük heykelini taşıyan iki tekerlekli arabanın Almo'nun dalgaları içinde yıkanarak temizliğinden söz edilir."

Antik dönem yazarlarından Lucretius,⁷⁶⁰ "lavatio" töreninin coşkusundan şöyle söz eder:

"Tanrıçanın etrafında davullar avuçlarla vurdukça tefler çalınır, çukur ziller çınıldı. Boğuk sesli borular yüksek perdeden tehdit eder, yüreğe çılgınlık aşılır Frig ezgileri... tanrıça sessiz duruşuyla ölümlüleri kutsar, delice esrimenin sembolü bıçaklar iyilikbilmez nankör halkın yüreğini arıtmak için ellerde sallanır..."

G. Showerman,⁷⁶¹ "lavatio" töreninin Magna Mater (Kybele) kültünün Anadolu'dan Roma'ya getirilmesi ile birlikte geldiğini düşünmektedir.

⁷⁵⁵ Vermaseren, 1977: 124.

⁷⁵⁶ Cumont, 1956: 57.

⁷⁵⁷ Vermaseren, 1977: 124.

⁷⁵⁸ Frazer, 1961: 272.

⁷⁵⁹ Akça, 2004: 177.

⁷⁶⁰ Dürüşken, 2000: 81.

⁷⁶¹ Showerman, 1969: 59.

J. G. Frazer,⁷⁶² tanrıçanın heykelinin ırmakta yıkanmasını, ekinler için nemin sağlanması ve bitkilerin büyümesi için bereketi sağlayıcı yağmur büyüğü olabileceği şeklinde açıklar.

H. Hepding⁷⁶³ ise, tanrıçanın heykelinin nehirde yıkanmasını, Aphrodite-Adonis'in cinsel birleşmesinden sonra Aphrodite'in yıkanması gibi, gelinin seremonilerle arındırılması ile bağdaştırır. Ayrıca Hera ile Zeus'un cinsel birleşmesinden ardından yıkanması ile her sene bekâretini yeniden elde eder. Belki de Magna Mater (Kybele)'in heykelinin süslenmesi gelin olan kızların süslenmesi; nehirde yıkanması da cinsel birleşmenin ardından onun arınması temizlenmesi ve bekâretini kazanarak ertesi yıla hazırlık yapmasıdır. Onun bakireliği, Attis'in canlanarak onunla beraber olmasına kadar sürmüş olmalıdır.

Ayrıca, Magna Mater (Kybele)'in heykelinin Almo nehrinde yıkanması şeklinde yapılan uygulama ile Temmuz ve Adonis törenleri esnasında, bu tanrıların resimlerinin üzerine su dökülmesi arasında bir bağlantı kurulabilir.

Initium Caiania

Takvimde varlığı bilinen, ancak hakkında fazla bir bilginin bulunmadığı bir gündür.

15–27/28 Mart günleri arasında düzenlenen Mart töreninden kısa bir süre sonra, 4 Nisan'da Kybele'nin Roma'ya gelişi, 10 Nisan'da da Palatinus Tepesi'ne Magna Mater (Kybele)'e tapınak inşa edilmesi, Roma'nın ileri gelenleri, aristokratları tarafından ziyafetler, dramalar ve oyunlar düzenlenerek⁷⁶⁴ Megalensia Bayramı'nda yeniden hatırlanırdı.

⁷⁶² Frazer, 1961: 280.

⁷⁶³ Frazer, 1961: 280.

⁷⁶⁴ Godwin, 1981: 112.

6.2.2. Megalensia

Mart Töreni'nden kısa bir süre sonra, tanrıça Magna Mater (Kybele) onuruna bir hafta süren “Megalensia”⁷⁶⁵ adı verilen bir bahar bayramının da uygulandığı görülmektedir. Roma'da görülen bu bahar bayramlarının benzer şekilleri çeşitli dönemlerde, farklı uygarlıklarda gözlemlenmiştir. (Tablo: 3)

Bu bayram, Magna Mater (Kybele) kültünün Roma'ya gelişini ve onun adına Palatinus tepesinde bir tapınak⁷⁶⁶ inşa edilmesinin anısına her yıl Nisan ayının 4–10. günleri arasında kutlanır. Törende tanrıçaya, Meter Megala (Μήτηρ Μεγάλα) yani Büyük Ana adı verilirdi.⁷⁶⁷

Roma Cumhuriyet döneminde (M.S. 1. yüzyıl), Karacalılar ile Romalılar arasında yaşanan II. Kartaca/Pön Savaşları'nda, Roma'nın galip gelmesi için Sibilla bilicilerine başvurulmuş ve onlarda Magna Mater (Kybele)'in siyah meteor taşının Roma'ya taşınması ile bunun gerçekleşeceğini söylemişti.⁷⁶⁸ Bunun üzerine, 4 Nisan 204 tarihinde, Anadolu'dan Roma'ya Magna Mater (Kybele)'in,⁷⁶⁹ siyah taşı getirilmiş ve bu olayı Romalılar sevinç ve neşe içinde karşılamıştır. Çünkü onun Roma'ya getirilişi, uzun yıllar varlığını koruyacak kültün Roma'da filizlenmesini sağlayan bir durumdu.

Bu olaydan 13 sene sonra, Roma Senatosu'nun kararı ile M.S. 191 yılında Palatinus tepesinde bir tapınak inşa edilmiştir.⁷⁷⁰ Tanrıçanın Roma'ya ilk gelişi gibi bu olayda Roma tarihinde büyük bir etki yaratmıştır.

Romalılar'ın dini yaşantılarında derin etkiler bırakan tanrıçanın Roma'ya gelişi ve yerleşmesi önemli olaylar olarak tarihe geçmiştir. Onlar, bu olayların anısına her yıl bayram tertip etmişlerdir. Bu bayrama “Megalensia” denilir. Bayram, 4–10 Nisan günleri arasında kutlanır. İlk bayram kutlaması,

⁷⁶⁵ Megalensia adı, tanrıçanın Yunan ve Roma dünyasındaki standart sıfatı olan Yunanca “megale”, yani büyük sıfatından gelmiştir (Roller, 2004: 268.).

⁷⁶⁶ Palatinus tepesindeki Magna Mater (Kybele)'in Tapınağı, M.Ö. 3. yüzyılda, İmparator Augustus (M.Ö. 27- M.S. 14) tarafından yeniden düzenlenmiştir (Showerman, 1969: 50.).

⁷⁶⁷ Vermaseren, 1977: 124.

⁷⁶⁸ Bu konu hakkında detaylı bilgi, Roma Kültürü'nde Kybele-Attis Kültü adlı maddede anlatılmıştır.

⁷⁶⁹ Çapar, 1979a: 167.

⁷⁷⁰ Roma Kültürü'nde Kybele -Attis Kültü'nde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

M.S. 1. yüzyılda, Roma Cumhuriyet döneminde başlamıştır ve devletin resmi bayramlarının arasına girmiştir.⁷⁷¹ Anadolu'dan gelen bu tören, doğu özellikleri olmadan, Roma geleneklerine uyum içinde organize edilir.⁷⁷²

4 Nisan günü, Galluslar'dan oluşan dinsel tören alayı, tanrıçanın heykelini, insanların yük taşıyıcısı olarak kullanıldığı arabanın üzerindeki tahtına oturturlar, Roma kentinin caddelerinde gezdirirler ve bu olay esnasında Galluslar halktan para toplarlardı.⁷⁷³ Muhtemelen onlar, tanrıçanın Roma'ya adım attığı günü canlandırmak için böyle bir uygulama yapmışlardır. Gezdirilen heykel en son, Almo nehrine götürülerek yıkanmış olmalıdır.

Lucretius'a (M.Ö. 1. yüzyılın ortası) göre, Magna Mater (Kybele) dünya düzenini simgeliyordu. O, toprak ile bir tutulduğu için Lucretius'un tanrısal evren tanımında önemli bir rol oynuyordu. O, tanrıların ulu anası, hayvanların anası ve bizim yaratıcımızdır. Tanrıça, Lucretius'un havada asılı duran insanlardan ayrı varlıklar olan tanrı kavramında bir metafor oluşturur.⁷⁷⁴ Toprak Ana nasıl yeryüzünde duramazsa Magna Mater (Kybele) de toprakta duramayacağı için yüksekte taşınır.⁷⁷⁵

Lucretius'un (M.Ö. 1. yüzyılın ortası) bu benzetmesi, Roma'da tanrıça için yapılan en önemli törenle birleşir. Kent sokaklarında yapılan bir resmi geçit olan bu törende, aslanlar koşulu arabasında oturan tanrıça heykeli, Ana Tanrıça'nın hadım rahipleri tarafından yukarda taşınır.⁷⁷⁶

Lucretius:⁷⁷⁷ **“... tanrısal ananın bu simgelerle süslenmiş heykeli arazilerde huşuyla dolaştırılır.”**

Lucretius gibi Ovidius⁷⁷⁸ da Megalensia bayramının içeriğinden şöyle bahseder:

⁷⁷¹ Showerman, 1999: 50.

⁷⁷² Cumont, 1956: 52.

⁷⁷³ Vermaseren, 1977: 124.

⁷⁷⁴ Roller, 2004: 283.

⁷⁷⁵ Roller, 2004: 283–284.

⁷⁷⁶ Roller, 2004: 284.

⁷⁷⁷ Roller, 2004: 285.

⁷⁷⁸ Roller, 2004: 286.

“Hadımlar gelir ve içi boş davullarına güm güm vurur, birbirlerine çarpan tunç ziller çın çın öter; yoldaşları onu (tanrıça) omuzlarında taşıyarak uluya uluya sokaklarda dolaştırır.”

Tanrıça için her yıl düzenlenen bayramın en önemli bölümü, yani Magna Mater (Kybele) heykelinin taşıyan heykel alayı, Vergilius’a⁷⁷⁹ göre Roma’nın o günkü ihtişamını canlandırıyordu.

Magna Mater’in heykeli gezdirilirken Galluslar’ın halktan para toplamaları, onların bu töreni maddi çıkarları doğrultusunda kullandıklarını da gösteriyor.

Çiçero, rahiplere verilen bu ayrıcalığın halkın düşüncesini boş inançlarla doldurduğunu ve mali bakımdan kendilerini bitip tükettiklerini söylemektedir.⁷⁸⁰

İtalya’nın Pompei kentinde, Via del’ Abbondanze’den bir duvar freski, (Resim: 107) Megalensia bayramının ilk gününde yaşanları göstermektedir. Bu resimde, Magna Mater (Kybele)’in heykeli, insanlar tarafından taşınan bir arabanın içerisinde, tahtı anımsatan bir sandalyenin üzerinde oturur vaziyettedir. Tanrıçanın elinde, onun kutsal atribülerinden biri olan tyymhanum (tef) vardır. Onun tam karşısında da Attis’in resminin bir çam ağacının içerisine ya da tapınak içerisine yerleştirilmiş olduğu görülür. Muhtemelen bununla, Mart törenlerinde 22 Mart günü, çam ağacının içerisine yerleştirilen Attis’in resminin tapınak içerisine yerleştirildiği gösterilmiştir. Tanrıça’nın heykelinin hemen yanında Galluslar, dansçılar ve şarkıcılardan oluşan Magna Mater (Kybele)’in hizmetkârları toplanmıştır. Bu topluluk, bayramda kurulan tören alayını göstermiş olmalıdır. Bu resim de Attis’in de gösterilmesi, onun kültünün de tanrıça ile birlikte Roma’ya taşındığının göstergesidir. Tanrının resminin Magna Mater (Kybele)’in tapınağına taşınması da, onun tanrıça ile birlikte Roma’da tapınım gördüğünü gösteriyor.

⁷⁷⁹ Roller, 2004: 287.

⁷⁸⁰ Çapar, 1979a: 179.

E. İznik'e⁷⁸¹ göre bu duvar freski üzerindeki betimleme şunları ifade eder:

1. Ziller ve kavallar tutan müzisyenler
2. Tanrı Dionysos'un büstünü içeren küçük bir kutsal yer.
3. Geçit töreninin asıl grubu. Beyaz elbiseli üç erkek figürü arasındaki farka dikkat edilirse bunlar büyük olasılıkla resmi rahipleri temsil etmekte. Diğer katılımcılar, kadın ve renkli uzun elbiseler giymişler. Her bir katılımcı bir müzik aleti ya da kutsal bir obje taşıyor. Rahip grubunun ortasında, içinde belki kült objelerinin en kutsallarının saklandığı, büyük bir kasa yer almakta.
4. Dört taşıyıcı tarafından Ana Tanrıça'nın heykelinin taşındığı tahtirevan.
5. Sunak ve şamdan.

10 Nisan gününde, tanrıça Magna Mater (Kybele)'in tapınağının Palatinus tepesinde inşa edilmesinden sonra yaşanan sevinç ve mutluluk anı, düzenlenen eğlencelerle anılmış olmalıdır. Bu gün tanrıçanın, "doğum günü" (dies natadis) olarak görülür.⁷⁸² Bu adın verilmesinin nedeni ona Roma'da bir tapınak inşa edilmesinden sonra, kültün Frigyalı kimliğinin devamını Romalılar'ın taşımasıdır. Böylece de kült, Romalı bir yapıya bürünmüştür. Muhtemelen bu olayların tanrıçanın yeniden doğuşu gibi düşünülmüş olmalıdır.

Ayrıca, Romalı bir yazar olan M. Terentius Varro'nun, Eumenedis adlı eserinden, Megalensia bayramları sırasında Galluslar'ın nasıl giyindiğini; tapınakta ne gibi uygulamaların yapıldığını öğrenebiliyoruz. Megalensia bayramında Galluslar, kadın giysilerini andırır şekilde giyinir; özellikle başrahip Archigallus'un mor renkli giysisi ve başındaki tacı onu çok etkiler. Tapınak içerisinde rahiplerin tümü şarkı söylerler; daha sonra da tiyatrodan

⁷⁸¹ İznik, 2004: 161.

⁷⁸² Vermaseren, 1977: 124.

getirilen bir ta, tapınak içerisindeki tanrıça Magna Mater (Kybele)'in başına konulur.⁷⁸³

Bayram, Magna Mater (Kybele) heykelinin tören alayı ile taşınması, Magna Mater (Kybele) ve Attis mitosunun canlandırıldığı tiyatro oyunları, sunu amaçlı kurbanlık hayvanların kesilmesi ve bayrama gelenlere yemek ziyafeti verilmesinden oluşur.⁷⁸⁴

Attis'in kendisini hadım etmesini anlatan bir tiyatro oyunun sergilendiğı sahne, Pompei'de Casa di Pinario'da bulunan bir duvar resminde (Resim: 108) gösterilmiştir. Burada bir sanatçı veya Attis, sahnede bulunmaktadır. Attis, ayaklarını çapraz şekilde atmış şekilde durur; sol elinde ucu kıvrık bir sopa olduğundan o bir oban olarak gösterilmiştir. Sağ elinde, ucu kıvrık bir bıçak vardır; ona doğru sahnedeki kişi hüzünlü, elemli bir şekilde bakar. Muhtemelen, o, yanındaki ağacın altında kendisini hadım edecektir. Bitişiğinde ıplak, kanatlı bir ocuk (Eros) ve su perisi Sangarius gösterilmiştir. Bazı dökümanlar, tiyatroda Attis için dramatik oyunların oynandığına dair bilgiler verir.⁷⁸⁵

Bayramın büyük bir bölümü, Palatinus'taki Magna Mater (Kybele)'in Tapınağı'nın önünde sergilenen "Ludi Scaenici" olarak adlandırılan tiyatro oyunundan oluşur. Bu oyunlardan "Ludi Megalenses",⁷⁸⁶ Magna Mater (Kybele) için yapılmış olandır. "Ludi Scaenici" adı verilen oyunların tablosu:⁷⁸⁷

⁷⁸³ İznik, 2004: 140.

⁷⁸⁴ Vermaseren, 1977: 124.

⁷⁸⁵ Vermaseren, 1966: 56.

⁷⁸⁶ Roller, 2004: 264.

⁷⁸⁷ <http://ancienthistory.about.com/library/weekly/aa041001a.html>, 19.07.2007.

Ludi Scaenici				
Oyun Adı	İthaf Edilen tanrı ve tanrıçalar	Kutlandığı Ay	Oyunu Yöneten Kişi	Oyunların Süresi
Ludi Romani	Jupiter Optimus Maximus	Eylül	Curule Aediles	4 gün
Ludi Plebei	Jupiter	Kasım	Plebian Aedile	3 gün
Ludi Apollinares	Apollo	Temmuz	City Praetor	2 gün
Ludi Megalenses	Magna Mater (Cybele)	Nisan	Curule Aediles	6 ? gün

L. E. Roller,⁷⁸⁸ oyunların adının Yunanca olmasına rağmen; Yunanistan'ın herhangi bir kentinde bu bayrama ait bir bulgunun bulunmadığını belirtir.

Bu tiyatro gösterilerinin ilki M.Ö. 194'de Magna Mater (Kybele)'in Tapınağı'nın önünde oynandığı için her yıl ilk oynanan oyun olan Plautius'un yazdığı "Pseudelos" oyunların başlangıcında oynanır; ardından da "Andria", "Hecyria", "Heautontimoroumenos" ve "Eunuchus" gibi tiyatro oyunları sahnelenir.⁷⁸⁹

Çiçero, oyunların sahnелendiği yeri "ante templum in ipso Magnae conspectu" (tapınağın önünde, büyük alanın görüş alanı içinde) olarak belirtir.⁷⁹⁰ Çiçero'nun belirttiğine bakılırsa oyunlar tapınağın merdivenlerinin altındaki açık alanda sergileniyordu.

L. E. Roller,⁷⁹¹ tiyatro oyunlarının tapınak önünde sergilenmesi tiyatro oyunları ile Magna Mater (Kybele)'in sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu gösteriyor.

10 Nisan gününün bitiminde Circus'ta⁷⁹² atlı araba yarışlarının düzenlenmesi ile bayram son bulur.⁷⁹³

⁷⁸⁸ Roller, 2004: 268.

⁷⁸⁹ Roller, 2004: 276.

⁷⁹⁰ Roller, 2004: 276.

⁷⁹¹ Roller, 2004: 276.

Megalensia bayramı süresince, yemek malzemelerinin temin edilmesinden ve ziyafetin verilmesinden Roma'nın ileri gelenleri ve aristokratlar sorumludur.⁷⁹⁴

A. Gellius'un, Romalı aristokratların Megalensia bayramında zengin ziyafetler (mutitation cenarum) vermesinin adetten olduğunu belirtmesi⁷⁹⁵ de, bu verilen bilgiyi teyit eder. Büyük olasılıkla onlar, böyle bir bayrama katkıda bulunmaları sayesinde toplum önündeki itibarlarını arttırmış oluyorlardı.

Ayrıca bu bayram, Roma'nın ileri gelenleri ve aristokratları tarafından desteklendiği kadar, Romalı İmparatorlar tarafından da desteklenmiştir. Örneğin; Roma'nın önemli imparatorlarından biri olan Çiçero, Megalensia bayramına destek verdiğini göstermek için tanrıçanın tapınağının içerisindeki Magna Mater (Kybele) heykeline bir altlık yaptırmıştır.⁷⁹⁶ Bu imparator hüküm sürdüğü yıllar boyunca Magna Mater (Kybele) kültünden desteğini hiç çekmemiştir.

Çiçero'nun imparatorluk görevi sırasında, Romalı politikacılardan biri olan Claudius, kendisini siyaset alanında ilerletmek için Magna Mater (Kybele) kültünü ve Megalensia bayramını kötü göstermeye çalışmış ve bunu sağlamak için külte ve bayrama iftiralar atmıştır.⁷⁹⁷

Roma döneminde Kybele-Attis kültünü işlerken değindiğimiz aslanların çektiği araba ile Magna Mater (Kybele)'in Roma'ya gelişini gösteren Roma sikkeleri (M.Ö. 1. yüzyıl), Megalensia bayramının reklâmını yapmak için sikkelerin Roma imparatorları tarafından kullanıldığının göstergesi olmalıdır. Bu görüntü, Roma imparatorlarının sikke bastırmalarının saygı ve itibar kazanmalarını sağlayan bir fırsat olduğuna da düşündürüyor.

⁷⁹² Bu yapı, Yunanistan'da, hipodrom olarak görülen at yarışlarının düzenlendiği ve bazı oyunların oynandığı çevresi tribünlerle çevrili, bir ucu yarım daire biçiminde dikdörtgen mimarı yapının Roma dönemindeki karşılığıdır (Saltuk, 1997: 48.).

⁷⁹³ Dürüşken, 2000: 83.

⁷⁹⁴ Vermaseren, 1977: 124.

⁷⁹⁵ Roller, 2004: 272.

⁷⁹⁶ Vermaseren, 1977: 125.

⁷⁹⁷ Roller, 2004: 283.

6.2.3. Kurban

Megalensia ve Mart törenleri dışında, Taurobolium ve Criobolium adlı törenlerin de Roma'daki varlığı bilinmektedir. Bu törenlerin "Magna Mater'e (Kybele) mi ?" yoksa "Attis'e mi ?" ait olduğunu kesilen hayvanların türüne göre anlamaktayız. Boğa kurban ediliyorsa tören, Magna Mater (Kybele)'e; koç kurban ediliyorsa Attis'e aittir. Kurban edilecek hayvanın kesildiği altar da kesilen hayvanın niteliğine göre; Magna Mater (Kybele)'e ya da Attis'e adanırdı. Eğer altar, sadece boğa kesmek amaçlı kullanılırsa Magna Mater (Kybele)'e; boğanın yanında koç da kesmek amaçlı kullanılıyorsa hem tanrıça Magna Mater (Kybele)'e; hemde tanrı Attis'e adanmıştır.⁷⁹⁸

Taurobolium törenleri ilk olarak Vatikan'ının sahası içerisindeki Frigianium/Frigidarium adı verilen tapınaktan çıkmıştır.⁷⁹⁹

Öncelikli olarak Taurobolium ve Criobolium törenlerinin Frigya'daki kökenlerine bakmak gereklidir; daha sonra da bu törenler hakkında en erken tarihi veren yazılı ve arkeolojik eserlere bakılmalıdır. Bu belgeler incelendikten sonra da bu törenlerin Roma'daki varlığı ve uygulanış şekillerine değinmemiz gerekir.

Kybele ve Attis Kültü'nün Frigya'daki şekli, bu külte ait yazılı belgelerin yetersizliği nedeniyle bilinmemektedir; bununla birlikte bu dönemde külte ait tapınım şekli de tam olarak bilinmemektedir. Bu nedenle de Taurobolium ve Criobolium törenlerinin Frigya'daki kökeni ve uygulanışı konusu tartışmaya açık bir hal alıyor.

Bu törenlerin Frigya'da uygulandığını Frigler'e ait mimari eserlerden Frig Kaya Anıtları'nın arkasında yer alan, Taurobolium ve Criobolium amaçlı kullanıldıkları tahmin edilen kuyulu anıtlarından anlayabiliyoruz.

Frigya bölgesinde, Delikli Taş, Maltaş, Bahşayış gibi kaya anıtlarının arka cephelerinde Taurobolium ve Criobolium amaçlı kullanılan kuyular saptanmıştır.⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ Sivas, 1999: 197; Vermaseren, 1977: 105.

⁷⁹⁹ Rohde, 1940: 13; Burkert, 1999: 68.

T. T. Sivas,⁸⁰¹ kaya anıtlarındaki kuyuların törenler için kullanıldıkları fikrine kısmen katılır. Çünkü o, kurban edilecek boğanın ya da koçun kesilmesi için gerekli zeminin bu anıtlarda bulunmadığını ve bu nedenle de kesim işleminin kült alanı içinde bulunan başka bir yerde yapıldığını ve kurbandan akan kanlarında bir kapta toplanarak törenle kuyu ağzına taşındığı görüşündedir.

V. Özkaya,⁸⁰² kuyulu anıtların Taurobolium (boğa kurbanı) amaçlı kullanıldıkları şeklindeki görüşü onaylar.

Taurobolium'un kökeni ve Kybele kültüyle ilişkisi tartışmaya açık bir konudur. Günümüz yazarları tarafından, bu konu halen tartışılmaktadırlar.

H. Graillot,⁸⁰³ bu törenlerin tamamen Magna Mater (Kybele) kültüyle alakalı olduğunu savunur.

H. Opperman,⁸⁰⁴ Taurobolium töreninin doğu kaynaklı olarak Kybele kültüyle ilişkili olduğunu görüşündedir.

Bizim görüşümüze göre ise bu törenler, Kybele kültünün Anadolu'dan Roma'ya taşınması ile birlikte Roma'ya getirilmiş; Anadolu'da da varlık gösteren, ancak Frigya bölgesinde Roma'dakinden biraz daha farklı olarak kayalık alanlarda sunu çukurlarının bulunduğu yerlerde yapılan uygulamalar olmalıdır.

T. T. Sivas,⁸⁰⁵ Taurobolium töreninin Anadolu kökenli olduğunu ve bu törenin Anadolu'dan, Kybele'nin kutsal siyah taşının Roma'ya götürülmesi ile birlikte Roma'ya taşındığı görüşündedir.

Taurobolium töreninin Roma'daki en erken varlığını Ç. Dürüşken,⁸⁰⁶ M.Ö. 2. yüzyıl; F. Cumont⁸⁰⁷ ise, M.Ö. 1. yüzyıl sonları olarak belirtir.

⁸⁰⁰ Ayrıntılı bir bilgi için bkz: Özkaya, 1999: 294–334.

⁸⁰¹ Sivas, 1999: 197.

⁸⁰² Özkaya, 1999: 318.

⁸⁰³ Özkaya, 1999: 307.

⁸⁰⁴ Özkaya, 1999: 307.

⁸⁰⁵ Sivas, 1999: 197.

⁸⁰⁶ Dürüşken, 2000: 61.

⁸⁰⁷ Cumont, 1956: 66.

Kybele'nin Roma'ya M.Ö. 204 yılında taşındığı göz önüne alındığında, Taurobolium töreninin Roma'daki varlığı daha erkene çekilerek M.Ö. 2. yüzyıl başı olarak verilebilir. Nitekim Anadolu'dan Kybele kültürle birlikte bu töreninin de Roma'ya getirildiği şeklindeki varsayım bu fikri öne sürmemize neden olmaktadır.

Ö. Çapar,⁸⁰⁸ Roma'da Taurobolium töreninin ortaya çıkışını, M.S. 105 yılına ait Bergama'daki bir sunak üzerindeki yazıta dayandırır ve bu belgenin tören ile ilgili en eski belge olduğunu bildirir.

Strabon (M.Ö. 64/63-M.S. 19),⁸⁰⁹ Hierapolis (Pamukkale)'e yaptığı gezi sırasında gördüğü Taurobolium çukurundan ve töreninden bahsederek; Anadolu'da da Taurobolium töreninin uygulandığını gözler önüne serer:

“..... Plutānion'a gelince: Dağın bir parçası olan yüksekçe bir tepenin eteğinde, bir kişinin ancak geçebileceği orta büyüklükte bir çukur vardır; derinliği oldukça fazladır ve bu çukurun çevresi yaklaşık yarım plethron, olan dikdörtgen bir parmaklıkla kapatılmıştır. Burası o kadar yoğun ve puslu bir buharla doludur ki, insan zemini zorlukla görebilir. Parmaklığın çevresine yaklaşan herhangi bir kimse için hava zararsızdır, çünkü sakın havada buhar dışarı çıkmaz; fakat parmaklıklardan içeri geçen herhangi bir hayvan derhal ölür. Oraya sokulan boğalar düşerler ve ölürlür. Ben içeriye güvercinler attım, hemen öldüler. Fakat hadım olan Galler (Kybelē rahipleri) içeriye rahatlıkla girer, çukura rahatlıkla yaklaşır, aşağı sarkar, hatta nefeslerini tutarak bu sayede (ben onların yüzünde kusacakmış gibi bir ifade gördüm) belirli bir derinliğe kadar inerler.”

Burada anlatılanlar, Magna Mater (Kybele) rahiplerinin Anadolu'da da erdemli ve güçlü olduklarını ispatlamak için boğa kurban edilen demir parmaklıklı Taurobolium çukurlarının içine girdiklerini ya da başlarını bu yere soktuklarını gösterir.

⁸⁰⁸ Çapar, 1979a: 181.

⁸⁰⁹ Strabon, XIII.4.14.

Taurobolium töreninin Roma'daki uygulanış şeklinin nasıl olduğuna baktığımızda ise; bu konu hakkındaki bilgiyi Hristiyan yazarlardan Prudentius⁸¹⁰ (M.S. 2. yüzyıl) sayesinde öğrenebilmekteyiz:

“Kurban töreni yerin altında derince kazılmış bir çukurda yapılmaktadır. Son derece görkemli ipek giysiler giyinmiş, başına da altında bir bant, başında da bir taç bulunan rahip çukura indirilir. Çukurun üstü delikli tahtalarla örtülüdür. Kurban edilecek boğanın iki böğrü ve boynuzlarına çiçek çelenkleri, alına da, parıltılı metal parçaları takılmıştır. Boğa kurban edildikten sonra göğsü kutsal bir mızrakla deşilir ve sıcak bir kan dışarı akar. Bu kan buhar çıkararak damla damla aşağıya, çukura doğru süzülür. Çukurdaki rahip ilk önce başını akan damlaların altına koyar, sonra bütün elbiselerini ve bedenini kana bular. Yanaklarını, kulaklarını, dudaklarını ve burun deliklerini bu kanın altına sokar. Gözlerini bu kanla yıkar, dilini ıslatır ve pıhtılaşmış kanı içer. (Resim: 109) Diğer görevliler boğanın gövdesini götürürler. Rahip kanlar içinde, kanla ıslanmış başı kana bulanmış sakalıyla kan banyosundan dışarı çıkar. Bu ayinden sonra onun, kurban edilen boğadan çıktığına inanılan tanrısal yaşamın armağanına sahip olduğu düşünülür. Rahip ölümsüzlük için yeniden doğmuştur (renatus in aeternam); O artık tanrıdır ve kendisine tapınılır.” şeklindeki anlatımıyla Taurobolium töreninin uygulanışını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

Anlatılanları düşündüğümüzde can çekişmekte olan bir boğanın kanı ile yıkanan rahibin başından geçenler zor bir deneyimdir. Çukurdan çıkan erene, bir üst konuma geldiğini gösteren biri olarak tapınılmasa, bu deneyim hiçte kutlu bir deneyim olarak görülmeylebilir ve biraz önce yaşanan korkunç deneyimden ötürü, onda diğer her şeyi bastıracak kadar güçlü bir yaşam ve özgürlük duygusu doğmuş olmalıdır.⁸¹¹

⁸¹⁰ Dürüşken, 2000: 80.

⁸¹¹ Burkert, 1999: 160.

Ç. Dürüşken'e⁸¹² göre; kesilen boğanın kanı ve üreme organları yeniden doğumun betimlenmesi için önemli iki araçtır ve bundan dolayı boğa kanı sonsuza kadar yeniden doğan tapınıcıları ıslatır.

Ayrıca dine kabul edilen her kişi, Attis'in sırlarına eriştiğini göstermek için bazı sözler söyler:

“Tymphanum’dan yedim.

Kymbalon’dan içtim

Attis’in Myst’ı oldum.⁸¹³

Bu sözler, Kybele-Attis Kültü’ne girmek isteyenlerin mutlaka söylemesi gereken sözlerdir. Aksi takdirde kişi, bu dinin gizemlerini ve ayrıntılarını öğrenemez.

Muhtemelen burada belirtilen, tymphanum (tef) ve kymbalon (zil) adlı Magna Mater (Kybele) törenlerinde kullanılan çalgılar, dine girecek kişi tarafından çalınıyordu. Daha sonra dans ediliyor ve ardından da burada bahsedilmese de rahip adayı kendi vücudunu yaralıyor ve cinsel organını kesiyor olmalıdır. Attis gibi olduğunu düşünüyor; kendisini tanrısı ile özdeşleştirerek, bir tanrı gibi ölümsüzlüğü yakaladığına inanıyordu. G. Rohde⁸¹⁴ de dine kabul edilen kişinin ölümsüz olmakla ödüllendirileceğini onaylar.

Taurobolium töreninde kesilen hayvanın boğa olması, bu hayvanın Attis’i simgelemiş olabileceğini düşündürüyor. Nitekim boğalar, Teşup, Zeus, Mitra gibi birçok tanrının simgesidir. Bunun içinde burada tanrıça Kybele’ye yaptığı hatalardan ötürü yalvaran ama bir sonuç alamayan Attis’in tanrıçaya kendisini kurban etmiş olabileceği; bunun da kendini tanrıçanın aşkı için kurban eden Attis’in boğanın simgelediğini düşünebiliriz. Ve ayrıca Attis ile bir boğanın (Resim: 110) birlikte gösterilmesi, bu tanrının boğanın üzerine oturması hayvanın Attis ile özdeşleştirildiğini gösteren bir örnek olabilir.

⁸¹² Dürüşken, 2000: 61.

⁸¹³ Rohde, 1940: 14.

⁸¹⁴ Rohde, 1940: 14.

Mitra kültü ile Kybele kültü arasında Taurobolium töreni açısından bir bağlantı kurulabilir.

G. Rohde⁸¹⁵ de, bu iki kült arasında benzerliğin olduğunu, boğa kurbanının Mitra kültüründen Magna Mater (Kybele) dinine geçtiği görüşündedir.

J. Godwin,⁸¹⁶ Taurobolium töreninde kesilen kurbanın insanı temsil ettiğini; eğer hayvan kesilmese idi; insanların bu törende kullanılacağını belirtir.

Taurobolium töreninin Roma'daki uygulanışını ayrıntılı bir şekilde bildiğimiz halde Criobolium töreninin uygulanışının nasıl olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Bu nedenle, bu törenin Roma'daki varlığını arkeolojik eserler yardımıyla saptamak bizim için önemlidir.

Criobolium töreninin varlığını ispatlayan en önemli belgeler, altar yazıtlarıdır. Ancak yazıtlarda daha çok Taurobolium'dan söz edilmiş; Criobolium'dan nadiren bahsedilmiştir.⁸¹⁷

G. Showerman,⁸¹⁸ Taurobolium ile Criobolium törenlerinin birlikte yapılmasından dolayı; tanrı Attis'in adı ve ona ait Criobolium töreni hakkındaki bilgiler yazıtlarda geçmemektedir.

Taurobolium ile Criobolium törenlerinin birlikte anılması, bu tören uygulamalarının aynı içeriği sahip olabileceğini aklımıza getiriyor. Nitekim tanrı Attis'e kesilen hayvanın koç olmasına rağmen; Taurobolium törenindeki uygulamanın bir benzer şekli Criobolium töreninde de uygulanmış olmalıdır.

819

G. Showerman,⁸²⁰ Taurobolium töreninden sonra, Criobolium töreninin uygulandığını belirtir.

⁸¹⁵ Rohde, 1940: 13.

⁸¹⁶ Godwin, 1999: 111.

⁸¹⁷ Showerman, 1977: 63.

⁸¹⁸ Showerman, 1977: 63.

⁸¹⁹ Godwin, 1981: 111.

⁸²⁰ Showerman, 1977: 63.

Bu iki törende bittikten sonra kesilen hayvanların etleri rahipler tarafından kullanılmaktadır. Bu etlerin kullanım görmesinin nedeni; rahiplerin tahıl ürünlerini tüketememe zorunluluğudur.⁸²¹ Bu sayede de kesilen hayvanlar, rahiplerin yaşamlarını devam ettirme ihtiyacına hizmet etmiştir. Çünkü Galluslar, domuz ve balıketi dışındaki tüm et türlerini yiyebilirler. Ama sebze köklerini ve onların tohumları türünde yiyecekleri yiyemezlerdi.⁸²² Büyük ihtimalle onlar, bu bitkileri yiyerek Attis'e saygısızlıkta bulunacaklarına inanıyorlardı; ne de olsa Attis bir bitki tanrısı sayılırdı; bitkilerin kişileştirilmiş haliydi.

⁸²¹ Burkert, 1999: 179.

⁸²² Frazer, 1961: 280.

SONUÇ

“Anadolu’da Kybele-Attis Kültü” adı altında incelemiş olduğumuz tez çalışmamızda, tanrıça Kybele ve tanrı Attis’in kökeni, Yunanistan ve Roma’daki varlıkları konusunda yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde; onlarla benzer özelliklere sahip tanrı ve tanrıça çiftlerinin en erkene tarihlenebilecek şekilde Mezopotamya’da olduğunu anladık. Mezopotamya’daki tanrı ve tanrıça çiftlerinin başından geçenlerin anlatıldığı mitoslarda da Kybele-Attis mitosunun kökeni olabileceklerine dair bazı içerikler teşkil ettiğini gördük. Bunun nedeni de, Sümerler’den Mısır’a kadar uzanan tanrının kaybolması ve eşi ya da annesi tarafından bulunması şeklinde işlenen temadır. Bu temanın oluşması, ortadan yok olan bir tanrı ya da tanrıçanın ilkbahar mevsiminin gelmesi ile birlikte bitkiler ve tahıl ürünlerinin yeşermesi ile canlanması ve daha sonra da kış mevsiminin gelmesi ile birlikte bitkilerin ortadan yok olmasıyla ölmesi ile ilişkilendirilmesidir. Tanrı Attis’in bu tema ile ilişkisi ise, onun kendisini hadım etmesi sonucu ölmesi ve tanrıça Kybele’nin Zeus’a yalvarması sonucu vücudunun bazı uzuvlarının canlanması şeklinde işlenen mitos anlatıma dayanılarak tanrının her yıl ilkbaharın gelmesi ile birlikte yeniden canlanması; kışın gelmesi ile birlikte de ölmesine inanılarak tapınım görmesidir. Aslında bu tarz tanrıların oluşturulmasındaki neden, onlara inanan toplumların yaşam biçimi ile sıkı bir ilişki içerisindeydi. Eğer bir toplum tarım ile uğraşıyorsa o zaman bitkiler ve tahıl ürünlerini bir tanrı kimliğinde kişileştiriyor ve bu tanrının üretici gücünü, çoğalmayı sağlayıcı üreme organlarında ve spermelerinde görüyorlardı; tanrının her yıl canlanarak tanrıça ile cinsel birleşmesi sonucu toprakla özdeşleştirilen tanrıçanın hamile kalacağına inanıyorlardı. Çünkü tanrıça, toprağın ruhunu simgeleyen, doğurgan eş ve çocuğuna sahip çıkan anne kimliğine sahipti. Bu tapınım şekillerinin Frigya’daki yansıması, Kybele-Attis tapınımidir. Bu tapınım zaruri bir ihtiyaçtan dolayı doğmuş olmalıdır. Nitekim Frigler’in Anadolu’ya yerleştikten sonra tarımla uğraşmaları, onları toprak ve doğa ile ilgili kültlere yönlendirmiş;

onlarda bunu Anadolu'nun yerli Ana Tanrıçası ve oğlu, sevgilisi, eşinde bulmuşlardır. Ancak, Frigler'in Kybele ve Attis kültü ve mitosunun içeriğini Yunan ve Roma kaynakları vasıtasıyla öğrendiğimizden bu konu hakkında tam bir yorum yapamıyoruz.

Ancak dikkatimizi bir nokta daha çekti ki bu da Anadolu'da da Hititler'de de Mezopotamya'dakine benzer şekilde tanrının kaybolması ve yeniden bulunması temasının ortak olarak görülmesi idi. Bu tema, Telepinu mitosunda hayat bulmuştur. Böylelikle de bu tanrı, Attis ile benzer bir özellik sergilemiş oluyor. Telepinu mitosuna baktığımızda ise, Mezopotamya'daki gibi tanrıyı arayan ve bulan bir eş, anne, sevgilinin olmadığını gördük. Oysaki Mezopotamya'da bu tarz mitoslar bir tanrı-tanrıça çiftinin ilişkisi çerçevesinde anlatılmıştır. Bu tanrının eşi olarak görülmesi de Frigya'daki Ana Tanrıça Kybele'nin öncüsü tanrıçaların Hepat ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası adıyla Hititler'de; Kubaba adı ile de Geç Hitit dönemi kentlerinden Kargamış'ta görüldüğünü anlamamız Kybele-Attis birlikteliğini dayandırmamız gereken tanrı ve tanrıçaların kimler olabileceği konusunda kafa karıştırmaktadır.

Muhtemelen Hititler döneminde Mezopotamya ile Anadolu arasında yaygın bir kültür ve fikir alışverişi olmuş ve bunun sonucunda da Mezopotamya'ya özgü mitos temaları Hititler'e kadar ulaşmıştır. Bize kalırsa, bu anlayış, Sümerler'den Babiller'e; oradan da Anadolu'ya geçmiştir. Çünkü Hititler'in din alanında dışardan gelen etkilere açık olması ve Sümerler'den Babiller'e oradan da Anadolu'ya geçen tanrıça İştar inancının Hititler'de önemli bir tanrıça seviyesine ulaşması; tapınım görmesi ve hatta Hitit tanrılar topluluğunun arasında gösterilmesi buna göstergedir. Tanrıça İştar kendisi ile beraber eşi, oğlu, sevgilisi tanrı Temmuz'u da Anadolu'ya getirmiş olmalıdır. Çünkü bu tanrıça gibi Kybele de Roma'ya taşındığı sırada eşi, sevgilisi, oğlu Attis'i de beraberinde Roma'ya götürmüştür; buna dair birçok yazarın ortak görüşü vardır. Ancak, Hitit tanrılarının arasında Temmuz adlı bir tanrının olmaması, bu tanrının Hititler'de hangi tanrı olduğunu anlamamızı zorlaştırıyor. Belki de bu tanrının özellikleri Hititler'e ait bazı tanrılara verilerek varlığını sürdürmüştü; zamanla da bu tanrının adı da değişmiştir. Hititler'den

sonra Frigler'in Hitit topraklarına yerleşmesi neticesinde, Mezopotamya'dan alınan temalar Frigler'e geçmiş olmalıdır. Zira Frigler'in bu bölgeye geldiklerinde Anadolu'ya özgü dini inanışları benimsemeleri de bunu doğrular.

Frigler'de özellikle Ana Tanrıça Kybele inanışının benimsendiğini biliyoruz; bu tanrıçanın kökeni Paleolitik Çağ'ın venüs adlı Ana Tanrıça heykelcikleri ve kabartmalarından; Neolitik Çağ Çatalhöyük ve Hacılar Ana Tanrıçalarını betimleyen heykeller ve duvar resimlerine kadar uzanmaktadır. Onun yanında tapınım gördüğü düşünülen tanrı Attis'in kökeni olabileceğine dair Neolitik Çağ'dan itibaren varlıkları saptanan bazı erkek figürleri bulundu; ancak bu eserlerin Attis'in kökeni olabileceği konusunda kesin bir bilgi vermek şimdilik zor gibi görülüyor. Yunan ve Roma kaynaklarının belirttiğine göre; tanrı Attis Frigyalı olarak düşünülür. Ancak buna rağmen onun doğuya özgü temalar taşıması ve onun Frigya'da bir tanrı olarak görüldüğüne dair somut bir belge elimize geçmemesi; bu tanrının Frigya'daki kökeni konusunda çelişkiye düşmemize neden oluyor. Frigya bölgesinde bulunan bazı kaya anıtlarındaki yazıtlar da Ates adının geçmesi, bu tanrının Frigya'daki varlığına dayandırılmasıdır. Ancak o, bu yazıtlarda okunduğu kadarı ile bir tanrı olarak değil, o dönemin kralına bir kaya anıtı adayan, soylu bir kişi ya da rahip sıfatıyla görülür yani bu adı taşıyan kişi yaşayan, tanrı olmayan biri olarak karşımıza çıkar. Bu kişinin isminin Ates olarak görülmesi, Attis olarak adlandırdığımız tanrının kökeni miydi bilinmez. Belki de Yunanlı ve Romalı yazarlar kendileri tarafından oluşturdukları bir tanrının kökenini Frigya'ya dayandırmak için onu seçtiler ya da Kybele'nin Yakın Doğu'nun İnanna ya da İştar adlı tanrıçaları ile eşimsenmesi ve aynı tanrısal özelliklere sahip olması, Attis'in kültte bulunması zorunluluğunu yaratmış ve bu doğrultu da olasılıkla ulusal bir kahraman niteliğindeki Attis tanrılaştırılarak Kybele'nin kocası durumunda tanrısal ikiliyi tamamlamıştır.⁸²³

Attis hakkındaki en erken yazılı bilgi M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış Yunanlı bir yazar olan Herodotos'un anlatımına dayanır. Bu anlatımdaki kişi, Lidyalı

⁸²³ Özkaya, 1995: 22.

bir kralın oğlu olan Atys şeklinde belirtilmiştir. Ancak anlatımın içeriğine baktığımızda bu kişinin bir tanrı olmadığı, o dönemde yaşayan bir kral oğlu olduğu ve bir yabandomuzu avı sırasında Frigya kralının oğlu tarafından öldürüldüğü görülür.

Bu anlatımda Atys'in bir yabandomuzu tarafından öldürülmesi, bu kişi ile tanrı Attis arasında bir benzerlik oluşturmamızı sağladı; çünkü Kybele-Attis mitosunun bazı anlatımlarında da Attis'in bir yabandomuzu tarafından öldürüldüğü teması işlenmiştir. Ancak Suriye kökenli bir tanrı olan Yunanistan'da varlık gösteren tanrı Adonis'in de bir yabandomuzu tarafından öldürülmesi, bu tanrının Attis olup olmadığını bize düşündürdü. Elde ettiğimiz bilgiler neticesinde, bu tanrının Attis ile aynı tanrı olabileceğine dair birçok bilgi elimize geçti. Ancak, bu iki tanrı arasında birçok benzer nokta olmasına rağmen, Adonis'in hadım edilmesine dair bir bilgi elimize geçmemesi bu tanrının tam olarak Attis olamayacağını bize düşündürdü. Bunun içinde hadım tanrı motifine dayanan mitos anlatımlarına baktık ve Hititler'e ait Kumarbi mitosunda tanrı Anu'nun Kumarbi tarafından erkeklik organının koparıldığı ve hadım olduğunu görmemiz köken konusunda bakış açımızı yeniden Hititler'e çevirdi. Ancak daha detaylı bir inceleme yaptığımızda bu mitosun Yunan mitolojisindeki Theogonia (Tanrılar'ın Doğuşu) adlı mitos anlatımı ile daha çok benzer temalar taşıdığını gördük. Fakat kesin olan bir şey vardı ki eril gücü simgeleyen güçlü bir tanrının erkeklik organının kesilmesi; onun tanrılar seviyesindeki gücünü azaltıyordu. Bu da Frigler'e dayandırılan Kybele-Attis mitosunda işlenen güçlü Ana Tanrıça Kybele'nin gücünün tanrı Attis'in hadım edilmesi ile sağlandığını bize düşündürdü. Demek ki, Yunanlı ve Romalı yazarlar, bu mitosunu anlatırlarken bu fikre dayanarak Kybele-Attis ilişkisini oluşturmuşlardı.

Tanrı Attis ve tanrıça Kybele'nin birlikteliğini anlatan en erken mitos anlatımı, M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış olan Diodoros ve Ovidius'a aittir. Diodorus'un anlatımında, tanrıça Kybele'nin sevdiği Attis ve Papas adlı tanrılarla birlikteliği ve Attis'in Kybele'nin babası olan kral tarafından öldürüldüğü ve hadım edilmediği dikkatimizi çeker. Ovidius'un anlatımında

ise Attis bir tanrıdır ve diğer anlatımlar gibi cinsel organının kendisi tarafından kesilmesi suretiyle ölmüştür. Bu anlatımları sırasıyla Pausanias, Arnobius, Servius'un anlatımları takip eder.

Ayrıca, Roma'da 15–27/28 Mart tarihlerinde uygulanan Mart törenlerindeki tanrıçanın heykelinin bir nehirde yıkanması, tanrının ölümünün ardından bir ağacın tanrıyı izafeten bir insan gibi süslenmesi ve arkasından yas tutulması şeklindeki tören uygulamalarının Doğu unsurları taşıdığını görüyoruz.

Kybele-Attis Kültü'nün kökenini, gelişimini incelediğimiz kadar bu kültün oluşmasına neden olan, hatta kullanılmasını sağlayan bazı etkenlere (ekonomik ve siyasi) de bakmamız, bir kültün benimsenmesindeki nedenleri irdellemek için önemli olabilir.

Kültün oluşmasındaki siyasi ve ekonomik nedenlere baktığımızda, Frigya Devleti'nin Galatlar döneminde tapınak yönetiminin başına geçen Galatlı hadım rahiplerin, Pessinus kentinde siyasi ve ekonomik yönetimi ellerinde bulundurmak için Kybele adına bir tapınak devleti oluşturduklarını görüyoruz. Büyük ihtimalle, Galatlı rahipler külte hizmet eden rahip olmanın değil de rahipliğin kendilerine sağlayacağı siyasi, ekonomik yararların peşine düşmüş olmalıdırlar. Örneğin; Galatlar döneminde, Pessinus tapınağındaki iki başrahip adayının tanrıçanın başrahibi olmak için kıyasıya mücadele etmeleri⁸²⁴ de bundan dolayı olabilir. Ekonomik nedenlere örnek olarak, Roma'daki Kybele'nin hadım rahiplerinin (Gallus) ekonomilerini güçlendirmek için tanrıça adına para toplamaları verilebilir.

Kybele kültünün Yunanistan ve Roma'ya yayılmasından sonra, Yunanistan ve Roma'daki savaşların başarılı bir şekilde sonuçlanması ve halkın devlet yönetimine güveninin yeniden sağlanması; Roma Cumhuriyet dönemi (M.S. 1. yüzyıl) İmparatorları'nın halkın desteğini almak için tanrıçaya ve inananlarına saygı da bulunmaları onun kültünün siyasi bir nitelik taşıdığının göstergesi olmalıdır.

⁸²⁴ Kaya, 2000: 229.

Sonuç olarak, Kybele-Attis Kültü, içerisinde birçok doğulu ve Anadolulu unsurlar barındıran bir inanışın evrensel bir bakış açısı ile yorumlanmış halidir. Ve bunun içinde tanrı Attis, Mezopotamyalı ve Anadolu tanrılarının özelliklerinin birbirleri ile sinkretizma (eşleştirme) edilmesi sonucu oluşturulmuştur. Bu tanrı, tanrıça Kybele Yunanistan ve Roma'ya taşındıktan sonra Yunanistan ve Roma'da varlık göstermiştir. Muhtemelen Attis, Frigya'da önemli bir konumu olan Ates adlı Kybele kültüne aşırı bağlı bir tapınıcının zamanla insan kimliğinden sıyrılarak tanrılar seviyesine yükselmesi ile birlikte sonradan tanrı olmuştur ve tanrıça Kybele ise, Anadolu'ya özgü Ana Tanrıça inanışının devamı olmalıdır. Bu tanrı ve tanrıça çiftinin ilk olarak Pire'deki bir adak stelinde gösterilmesi; onların kültünün en erken M.. 4. yüzyılda varlığının olduğunu göstermiştir. Bu dönemden öncesi ise her zaman yoruma açık bir hal almıştır.

KAYNAKLAR

Akça, S.

2004

Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Belgeler Işığında Küçük Asya'da Attis Kültü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Akşit, B.

1993

Phrygler ve Phrygia İle İlgili Antik Kaynaklar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Akurgal, E.

1995

Hatti ve Hitit Uygarlığı, Net Yayınları, İstanbul.

1998

Anadolu Uygarlıkları, Net Yayınları, İstanbul.

2000

Anadolu Kültür Tarihi, Tübitak Yayınları, Ankara.

Akyıldız, E.

1997

Taş Çağı'ndan Osmanlı'ya Anadolu (Yüzyıllar Boyunca Anadolu Uygarlıkları), AD Yayınları, İstanbul.

Alanyalı Soykal, F.

- 2002 “Ephesos’ta Phrygialı Bir Tanrıça”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 3, C. 1: 1–12.

Albright, W. F.

- 1928–1929 “The Anatolian Goddess Kubaba”, *Archiv für Orientforschung* 5: 229–231.

Alexiou, S.

- 1991 *Minos Uygarlığı*, Elif Tül Tulunay (Çev.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Algan, E. ve İ. Ongar

- 1998 *Kral Midas’ın Ülkesi: Frigya*, Esbank Yayınları, İstanbul.

Ar, S. M.

- 1943 “Etilerde Bahar Bayramı törenleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1, C. 2: 57–63.

Arıkan, Y.

- 1996 “Hitit Mitolojisi Hakkında”, *Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu*: 161–173.

Arrianus

- 2005 *Arrianus’un Karadeniz Seyahati*, Murat Aslan (Çev.), Odin Yayıncılık, İstanbul.

Aslan M. ve M. Metin

2004 “Yeni Bir Kybele Heykeli”, *Anadolu/Anatolia* 26: 1–10.

Ateş, M.

2002 “Neolitik Dönem Sembolizmi ve Çatalhöyük”, *Arkeoloji ve Sanat* 107: 41–46.

Bakır, T.

2004 “Daskyleion’da Phrygler”, 60. Yılında Fahri Işık’a Armağan: Anadolu’da Doğdu: 55–67.

Barnett, R. D.

1960 “Some Contacts between Greek and Oriental Religions”, in *Elements orientaux dans la religion grecque ancienne*, Travaux du centre d’etudes Superieures specialise d’histoire des religions de Strasbourg, Colloque de Strasbourg (22–24 Mai 1958), Paris: 143–153.

1967 “Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age”, *Cambridge Ancient History* XXX 2, Cambridge at The University Press, Cambridge: 1–32.

Baştak, N. F.

1943 “Garbi Asya ve Anadolu Akvam-ı Kadimesinin Dinleri Tarihi”, *Konya Dergisi* 52: 41–52.

1944 “Garbi Asya ve Anadolu Akvam-ı Kadimesinin Dinleri Tarihi”, *Konya Dergisi* 70: 14–19.

Black, J. Ve Green, A.

- 2003** *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar, İfritler, Semboller*, Aram Yayınları, İstanbul.

Baydur, N.

- 1970** *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar (En eski çağlardan İ.S. 395 yılına kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. Yayını, İstanbul.

Bayladı, D.

- 1998** *Dinler Kavşağı Anadolu*, Say Yayınları, İstanbul.

- 2004** *Efsaneler Dünyasında Anadolu: Anadolu Mitolojisi*, Say Yayınları, İstanbul.

Bratton, F. G.

- 1995** *Yakın Doğu Mitolojisi*, Nejat Muallimoğlu (Çev.), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.

Bremmer, J.

- 1979** "The Legend of Cybele's Arrival in Rome", *Studies in Hellenistik Religions*, M. J. Vermaseren (ed.), Leiden: 9-22.

Burkert, W.

- 1999** *İlkçağ Gizem Tapıları*, Bahadır Sina Şener (Çev.), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Campbell, J.

1992 *İlkel Mitoloji: Tanrının Maskeleri*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

1993 *Doğu Mitolojisi: Tanrının Maskeleri*, Kudret Emiroğlu (Çev.), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Catullus

1997 *Bütün Şiirleri*, Çiğdem Dürüşken-Erdal Erova (Çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Can, Ş.

1970 *Klasik Yunan Mitolojisi*, Bahar Matbaası, İstanbul.

Cıbroğlu, Y.

1997 “Mitolojide Kadın Gövdesine Öykülenen Erkekler”, *Bilim ve Ütopya* 34 (Nisan-1997): 27–29.

2004 *Kadın Saçı Büyü ve “Türban”*, Payel Yayınevi, İstanbul.

Comte, F.

2000 *Mitoloji Sözlüğü*, Mukaddar Aslan (Çev.), Zed Yayınları, İstanbul.

Cumont, F.

- 1956** *The Oriental Religions in Roman Paganism*, Dover Publications, Newyork.

Çağırğan, G.

- 1986** “Babil Takviminde Ululu Ayının Anlamı ve Bu Ayda Yapılan Törenler”, *Türk Tarih Kongresi* 9, C. 1: 171–181.
- 1990** “Mezopotamya’da Kutsal Evlilik”, *Türk Tarih Kongresi* 10, C. 2: 499–503.

Çapar, Ö.

- 1979a** “Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 29/1-4: 167–190.
- 1979b** “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 29/1–4: 191–210.
- 1986** “Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri”, *Türk Tarih Kongresi* 9/1: 333–348.
- 1987** “Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 21/1–2: 43–73.
- 1991** “Hellen Mitoslarında Doğulu Unsurlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 6: 79–90.

- 1995a** “Yerli Bir Anadolu Tanrıçası: Ma”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 37: 583–598.
- 1995b** “Frigler’de Hero Kültü”, *Arkeoloji ve Sanat* 67: 16–25.
- Çelgin, G.**
- 1986** *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları (Ufuk Matbaası), İstanbul.
- Çelik, M.**
- 1988** “Sır Dinleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8: 213–225.
- Çevirici, F.**
- 1998** *Kültler Açısından Daskyleion Terrakottaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çığ, M. İ.**
- 1990** “İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çiviyazılı Belgeler Arşivi’nin Sümer Edebiyatına Katkıları”, *Türk Tarih Kongresi* 10, C. 2: 481–497.
- 1998** *Inanna’nın Aşkı: Sümerler’de İnanç ve Kutsal Evlenme*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Delporte, H.

1993 *L' Image de La Femme Dans L'art Pr historique, L'Image de La Femme Dans L'art Pr historique*, Picard Editeur, Paris.

Diakonaff, M. I. ve Neroznak, P. V.

1985 *Phrygian*, Caravan Books Publisher, Newyork.

Diakov, N. ve Kovalev, S.

1987 * lk a  Tarihi 1*,  zdemir önce ( ev.), Verso Yayınları, Ankara.

Dinler Tarihi Ansiklopedisi

1999 "Dinlerin Kökeni", *Dinler Tarihi Ansiklopedisi 1: Eski Dinler/ amanizm ve Musevilik*, Ansiklopedi Yayınları,  stanbul.

Dinçol, A. M.

1982 "Hititler  ncesinde Anadolu", *Anadolu Uygarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 1*, Görsel Yayınları,  stanbul.

2006 "Hititler: Doğu ile Batı'nın Buluşma Noktasındaki İmparatorluk", *National Geographic* (Ocak–2006): 64–91.

Duru, R.

1986 "Tarihöncesi  a larına Ait Dini Tören", *Anadolu Araştırmaları* 10, Prf.Dr. U. Bahadır Alkım Hatıra Sayısı: 169–176.

Dürüşken, Ç.

2000 *Roma'nın Gizem Dinleri: Antikçağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezliğine Yolculuk*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Eliade, M.

2003 *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, C. 1, Ali Berkay (Çev.), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Erhat, A.

2003 *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Eyüpoğlu, İ. Z.

1998 *Anadolu Mitolojisi: Anadolu Üçlemesi 2*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.

Feyizli , H.T.

2006 Kur'an-ı Kerim Meali, Server İletişim, İstanbul.

Fink, G.

- 1997** *Antik Mitolojide Kim Kimdir*, Ümit Öztürk (Çev.), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Fishwick, D.

- 1966** "The Carnophori and the March Festival of Manga Mater", *Transactions and Prooeedings of the American Philological Association* 97: 193–202.

Frazer, J. G.

- 1961** *Adonis, Attis, Osiris: Studies in the History of Oriental Religion*, Newyork.
- 1991** *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri*, C. 1, M. H. Doğan (Çev.), Payel Yayınevi, İstanbul.

Garcia vd.

- 1967** P. L. Garcia, J. Galloway, A. Lamme, *Prehistoric and Primitive Art*, Thomas and Hudson, Australia.

Gasparro, G. S.

- 1985** *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden.

Graves, R.

- 2004** *Yunan Mitleri*, Uğur Akpur (Çev.), Say yayınları, İstanbul.

Godwin, J.

- 1981** *Mystery Religion in the Ancient World*, Thames and Hudson Publisher, London.

Gurney, O. R.

- 1977** *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford University Press, Oxford.

Güterbock, H. G.

- 1945** *Kumarbi Efsanesi*, Sedat Alp (Çev.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Halikarnas Balıkçısı

- 1990** *Bütün Eserleri: Anadolu Tanrıçaları*, Şadan Gökovalı (Haz.), Bilgi Yayınları, İstanbul.

Hamilton, E.

- 1969** *Mythology: timeless tales of gods and heroes*, C. 2, Penguin Publisher, Newyork.

Hançar, F.

- 1945** "Bakırçağı Küçük Asyası'nda Büyük Ana Kültü", *Belleken* 9/34: 263–275.

Hanfmann, G. M. A ve J. C. Waldbaum

- 1969** "Kybele and Artemis: Two Anatolian Goddesses at Sardis", *Archaeology* 22/4: 264–269.

Hepding, H.

1903

Attis seine Mythen und Seine Kult, Geisen.

Herodotos

2004

Herodot Tarihi, Muntekim Ökmen (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Hesiodos

1991

Hesiodos Eseri ve Kaynakları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Hooke, S. H.

2002

Ortadoğu Mitolojisi, Alâeddin Şenel (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara.

Huxley, G. L.

1959

"Titles of Midas", *Greek Roman Byzantine Studies* 2: 85-99.

Işık, F.

1999

Doğa Ana Kubaba: Tanrıçaların Ege'de Buluşması, İstanbul.

İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi

1988

"Doğu Tapıları", *Roma Dünyası*, Şadan Karadeniz (Çev.), C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul.

İndirkaş, Z.**2001***Ana Tanrıçalar, Kybele ve Çağdaş Türk Resimlerindeki İzdüşümleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.**İplikçioğlu, B.****1994***Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.**İşcan, N.****1995***Frigya Vadisi*, ETAM A.Ş. Matbaa Tesisleri, Eskişehir.**1996***Pessinus/Balıhisar*, Ülkü Ofset, Eskişehir.**İznik, E.****2004***"Galluslar", Anadolu Üniversitesi Fakültesi Dergisi 1–2, C. 2: 127–161.***James, O.****1960***The Ancient Gods*, G. P. Putnam's Sons, Newyork.

Karauğuz, G.

2001 *Hitit Mitolojisi, Çizgi Kitabevi, Konya.*

Kaya, M. A.

2000 *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.*

Kınal, F.

1943 “Etilerde Bahar Bayramı Törenleri”, *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1 (Cumhuriyet Sayısı), C. 2: 57–63.

1962 *Eski Anadolu Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.*

1965 “İnanna'nın Cehenneme İnişi Efsanesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/ 4–5, C. 3: 1–21.

1986 “Kara Tanrıça Olarak Kybele”, *Türk Tarih Kongresi* 9, C.1: 235–239/241–244.

2001 *Sümer Mitolojisi: İ.Ö. Üçüncü Bin Yılda Tinsel ve Edebi Gelişim Üstüne Bir Çalışma, Hamide Koyukan (Çev.), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.*

Kınay, C.

- 1943** “Phrygiaka; Phryg Arkeolojisi Üzerine Yeni Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1 (Cumhuriyet Sayısı), C. 2: 83–87.

Kitabı Mukaddes

- 1988** *Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, Rota Ofset , İstanbul.

Kramer, S. N.

- 1998** *Tarih Sümer’de Başlar*, Muazzez İlmiye Çığ (Çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Kovel, J.

- 2000** *Tarih ve Tin: Özgürleşme Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, Hakan Pekinel (Çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Köroğlu, H.

- 1996** *Frigler’de Hayat Ağacı İnancı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Kulaçoğlu, B.

- 1992** *Tanrılar ve Tanrıçalar*, Belma Kulaçoğlu (Haz.), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

- 1993** “Anadolu’da Neolitik Dönem Tasvir Sanatı–II”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı*: 25–41.

Lancellotti, M. G.

2002 *Attis: between myth and history; king priest and god (Religions in the Graeco-Roman World 149)*, Mass Brill, Leiden.

Leeming D. ve Page, J.

1996 *Goddess: Myths of The Female Divine*, Oxford University Press, Newyork.

Lloyd, S.

2000 *Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Ender Varinlioğlu (Çev.), Ankara.

Liddel H. G. ve R. Scott

1965 *Greek-English Lexicon*, Oxford at the Clarendon Press, Oxford.

Malay, H.

1990 "Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri", *Türk Tarih Kongresi* 10/1: 389–395.

Mansel, A. M.

1947 *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Mascetti, M. D.

2000 *İçimizdeki Tanrıça: Kadınlığın Mitolojisi*, Belkıs Çorakçı (Çev.), İstanbul.

Mellart, J.

2000

Çatalhöyük: Anadolu'da Bir Neolitik Kent/A Neolitik Town in Anatolia, Gökçe Bike Yazıcıoğlu (Çev.), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Memiş, E.

2001

Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya

Morali-Daninos, A.

1965

Cinsel İlişkiler Tarihi, İbrahim Yakupoğlu (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

Necatigil, B.

1969

100 Soruda Mitologya, Gerçek Yayınları, İstanbul.

Oates, J.

2004

Babil, Fatma Çizmeli (Çev.), Arkadaş Yayınevi, Ankara.

Orel, V. E.

1990

“Phrygian Religion and Rituals: Indo-European and Non-Indoeuropean Components”, *Orpheus*:107–109.

Ökse, T.

- 2006** “Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri”, *Bilig Dergisi* 36: 47–68.

Özbayoğlu, E.

- 1999** “İlkçağ Anadolu Kültüründe Esrime”, *Türk Tarih Kongresi* 10, C. 2: 227–240.

Özer, Y. Z.

- 1987** *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Özkaya, V.

- 1995** “Frigler’de Hero Kültü”, *Arkeoloji ve Sanat* 67: 16-25.
- 1996** “Frig Mimari Kaplamaları Işığında Attis ve Hayat Ağacı”, *Arkeoloji ve Sanat* 74: 2-8.
- 1997** “Bazı Bulgular Işığında Frig Seramiği’nde Kernoslar”, *Arkeoloji ve Sanat* 79: 21–27.
- 1999** “Kuyulu Anıtlar ve Frigler’de Taurobolium”, *Anadolu Araştırmaları* (XV’den ayrı basım): 294–334.

Parman, E.

2002 *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir.

Pekman, A.

1970 *Eski Çağ'da Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktistes'leri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Ribard, A.

1983 *İnsanlığın Tarihi*, Erdoğan Başar (Berktaş), Şiar Yalçın, Halil Berktaş (Çev.), Say Yayınları, İstanbul.

Rohde, G.

1940 *Büyük Ana Magna Mater*, Kenan Basımevi, İstanbul.

1943 "Roma ve Anadolu Ana İlahesi", *Türk Tarih Kongresi 2*: 228–237.

Roller, L. E.

1988 "Phrygian Myth and Cult", *Source 7/3–4*: 43–50.

1994 "Attis on Greek Votive Monuments: Greek God or Phrygian ?", *Hesperia* 63: 245–262.

2004 *Ana Tanrıça'nın İzinde*, Betül Avunç (Çev.), Homer Yayınları, İstanbul, 2004.

Rousseau, H.

1974 *Dinler Tarihi*, Sinan Kocapınar (Çev.), Gelişim Yayınları, İstanbul.

Saltuk, S.

1997 Arkeoloji Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Sarıkçıoğlu, E.

2002 *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta.

Schimmel, A.

1955 *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Sevin, V.

1982a "Frigler", *Anadolu Uygarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2*, Görsel Yayınlar, İstanbul: 230–244.

1982b "Lidyalılar", *Anadolu Uygarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2*, Görsel Yayınlar, İstanbul: 246–266.

1982c "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2*, Görsel Yayınlar, İstanbul: 279–324.

2001 *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası 1*, Türk Tarih Kurumu Yayını.

2003 *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.

Showerman, G.

1969 *The Great Mother of The Gods*, University of Chicago Press, Chicago.

Sivas, T. T.

1998 "Phrygler (Frig) ve Eskişehir Çevresindeki Phryg Vadileri'ne Genel Bir Bakış", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu 1* (2-4 Kasım 1998), Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir: 93-113.

1999 *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir.

Smith. O, J.

1996 "The High Priests of the Temple of Artemis at Ephesus", E. N. Lane (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults (Graeco-Roman world)*, E.J. Brill, Netherland-Leiden: 323-335.

Strabon

2000 *Antik Anadolu Coğrafyası*, Adnan Pekman (Çev.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Tarhan, T. M.

- 1983** “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1: 109-120.

Testini, A.

- 1995** “Die Phrygische Plastik und die Ursprünge des Ionischen Archaismus”, *Arkeoloji ve Sanat* 67: 26–31.

Thomson, G.

- 1983** *Tarih Öncesi Ege 1: Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler*, Celal Üster (Çev.), Payel Yayınevi, İstanbul.

Tokgöz, D. ve İşcan, N.

- 1982** *Frigya*, Uğur Ofset, Eskişehir.

Tuna, T.

- 1997** “Gözlem: Nil Vadisi’nden Anadolu’ya Uzanan Tanrıça İsis Kültü”, *Arkeoloji ve Sanat* 77: 22–25.

Tuna, K . Y.

- 2003** “Dindymene’nin Pencere Kaya Anıtı”, *Arkeoloji ve Sanat* 114: 25–31.

Tunay, M. İ.

- 1972** “Pişmiş Toprak Kybele Heykelciği”, *Belleten* 36: 141–144: 137–139.

Uçankuş, H. T.

- 2000** *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi: Arkeoloji (Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- 2002** *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia (Kültür Rehberi)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Umar, B.

- 1982** *Phrygia*, Ak (Akbank) Yayınları, İstanbul.

- 1999** *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Vermaseren, M. J.

- 1966** *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, E.J. Brill, Netherland-Leiden.

- 1977** *Cybele and Attis: the Myth and Cult*, Thames and Hudson, London.

Vermaseren, M. J ve M. B. De Boer

- 1986** “Attis”, in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* 3/2, Switserland:15-45.

Yavuz, Y.

2002

“Eski Anadolu’daki Dinsel İnançların Günümüz Toplumlara Etkileri”, *Anadolu Uygarlıklarından 3. Binyıla Mesajlar: Geçmişten Geleceğe Arayışlar Buluşması* (İstanbul 9–10 Mart 2002), İstanbul: 128–141.

Yıldırım, R.

1996

Eskiçağ’da Anadolu, Meram Yayıncılık, İzmir.

Yörükân, T.

2000

Yunan Mitolojisinde Aşk: Ünlü Kahramanların Aşk Öyküleri Üzerine Bir İnceleme, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Yurdaydın, H. G. ve Dağ. M.

1978

Dinler Tarihi, Gündüz Matbaacılık, Ankara.

<http://ancienthistory.about.com/library/weekly/aa041001a.html>, 19.07.2007.

TABLÖLAR

Sümer		Babil		Suriye		Mısır		Hitit		Frigya	
Tanrıça	Tanrı	Tanrıça	Tanrı	Tanrıça	Tanrı	Tanrıça	Tanrı	Tanrıça	Tanrı	Tanrıça	Tanrı
Inanna Ninhursak/Ninhut	Dumuzi	İştar (Astarte)	Temmuz (Tammuz)	Aphrodite Atargatis De Syria Aşerat Astarte	Adonis	İsis	Osiris Horus	Hepat Arinna	Şarumma Telepinu Kumarbi	Kubileya Kybele (Kibele) Matar Mater Angdistis (E/K) Dindymene	Attes Ates (Attis) Sabazios? Men?
		Asur						G.Hitit		Komana Ma	
		Tanrıça	Tanrı					Tanrıça	Tanrı	Tanrıça	Tanrı
		İştar	?					Kubaba	Tarhunzas	Ma	?
Filistin		Girit		Yunanistan		Roma					
Tanrıça	Tanrı	Tanrıça	Tanrı	Tanrıça	Tanrı	Tanrıça	Tanrı				
Anat	Baal	Rhea Yılanlı Tanrıça?	Zeus- Velkhanos/Megistos Kuros? Genç Tanrı?	Cybele Meter Agdistis/Agdistis Demeter Persophone Rhea Afrodite	Attis Dionysos	Magna Mater Venüs Ceres Kore	Attis Bacchus				

*E/K: Hem erkek hem de kadın özelliklerini taşıyan tanrıça.

Tablo 1: Bereketlilik, verimlilik ile ilgili tanrı ve tanrıçalar

Bölge		Tanrılar
Sümer ve Akad	→→→→→→→→→	Dumuzi
Babil	→→→→→→→→→	Temmuz (Tammuz)
Suriye	→→→→→→→→→	Adonis
Mısır	→→→→→→→→→	Osiris
Filistin	→→→→→→→→→	Baal
Girit	→→→→→→→→→	Zeus Megistros? Genç Tanrı?
Hitit	→→→→→→→→→	Teşup Kumarbi?
G. Hitit (Kargamış)	→→→→→→→→→	Tarhunzas
Frig	→→→→→→→→→	Attes Sabazios
Lidya	→→→→→→→→→	Attes
Yunan ve Roma	→→→→→→→→→	Attis Dionysos Triptolemos?
Roma	→→→→→→→→→	Attis Bakkhos

Tablo 2: Ölen ve yeniden dirilen bitki ve tarım tanrıları

Sümer Akkad	Babil Asur	Suriye	Hitit – Frig	E. Yunan – Roma	Ortaçağ ve Sonrası
Akitu	Akitu	Adonia	AN.TAH.ŞUM.SAR	Mart Töreni	Nevruz Hıdırellez
İti.ezen d.dumuzi			EZEN. Purillaş	Megalensia	Hagia Yorgi St.Georges
					Paskalya İda İsa

Tablo 3: Bahar Bayramları *

*Bu tablonun şekillenmesinde T. Ökse, 2006: 66 adlı makaledeki tablodan yararlanılmıştır.

HARİTALAR

Harita 1: Frigya krallığının yayılım alanları (Sevin, 1982a: 231.)

RESİMLER

Resim 1: Sangarius nehrinin günümüz hali (Algan-Ongar,1998: 33.)

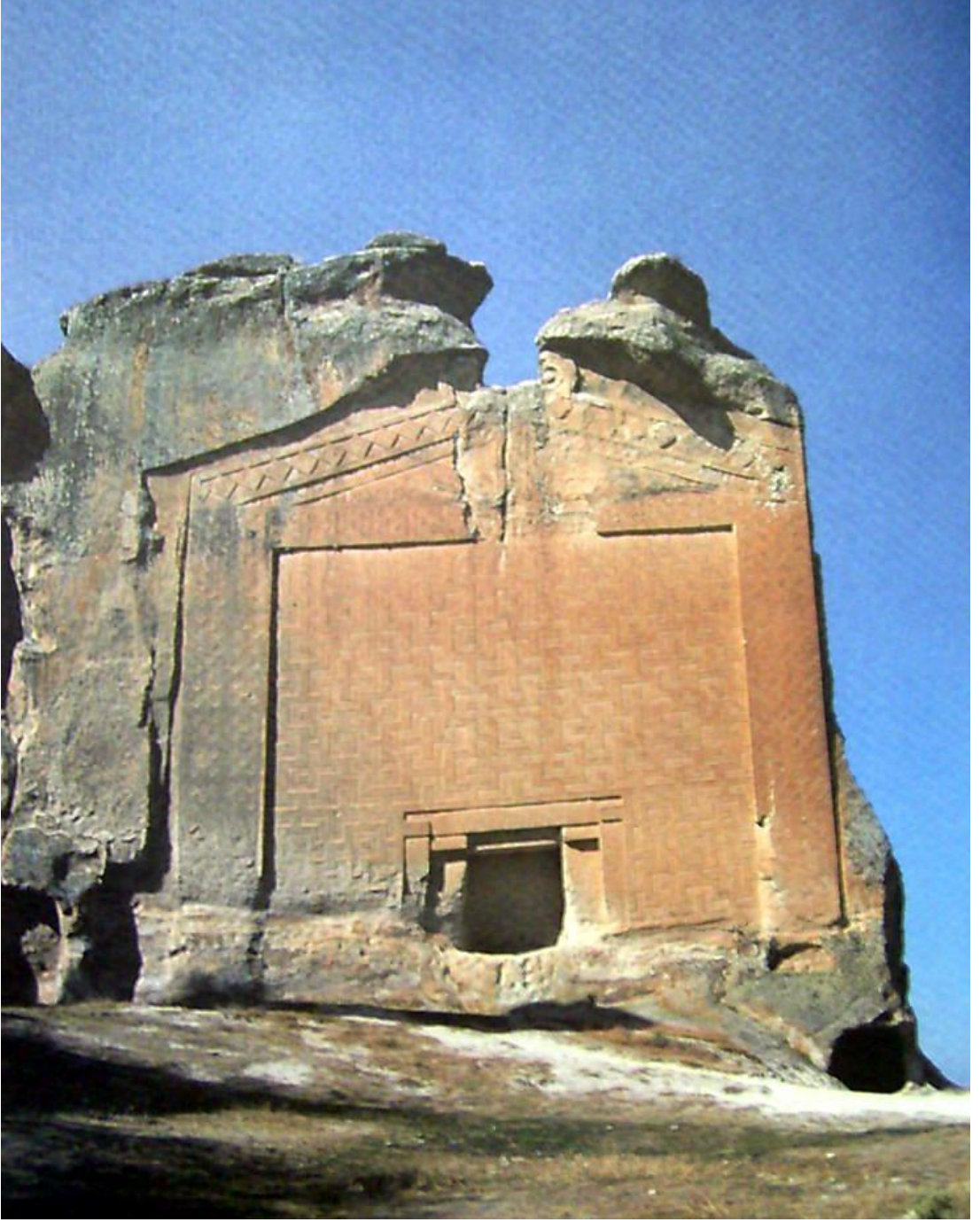
Resim 2: Kral Midas (Uçankuş, 2001: 321.)

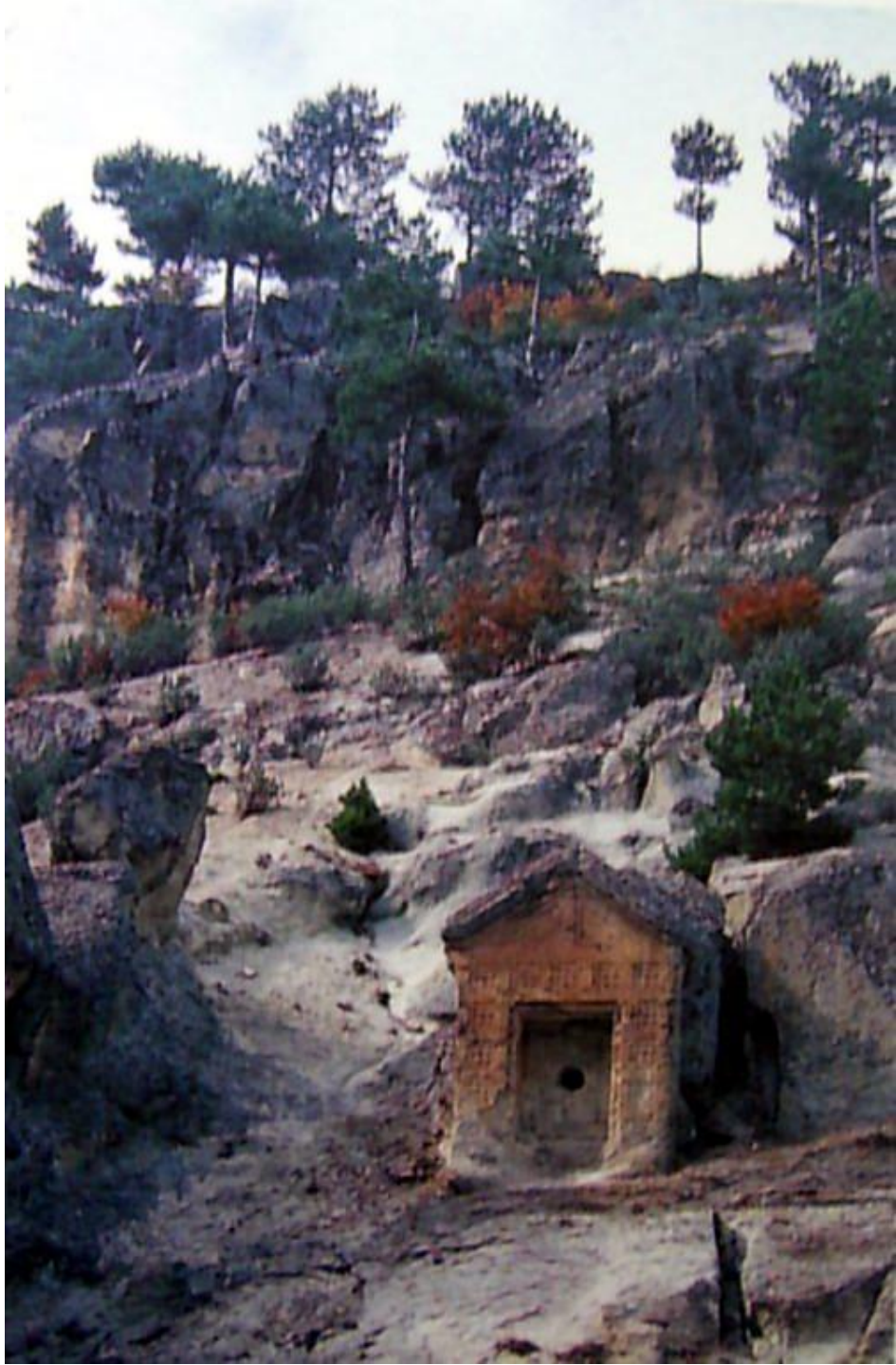
Resim 3: Tanrı Men/Manes'e ait mermerden yapılmış bir büst, M.S. 2–4. yüzyıl (Kulaçoğlu, 1992: Resim 182.)

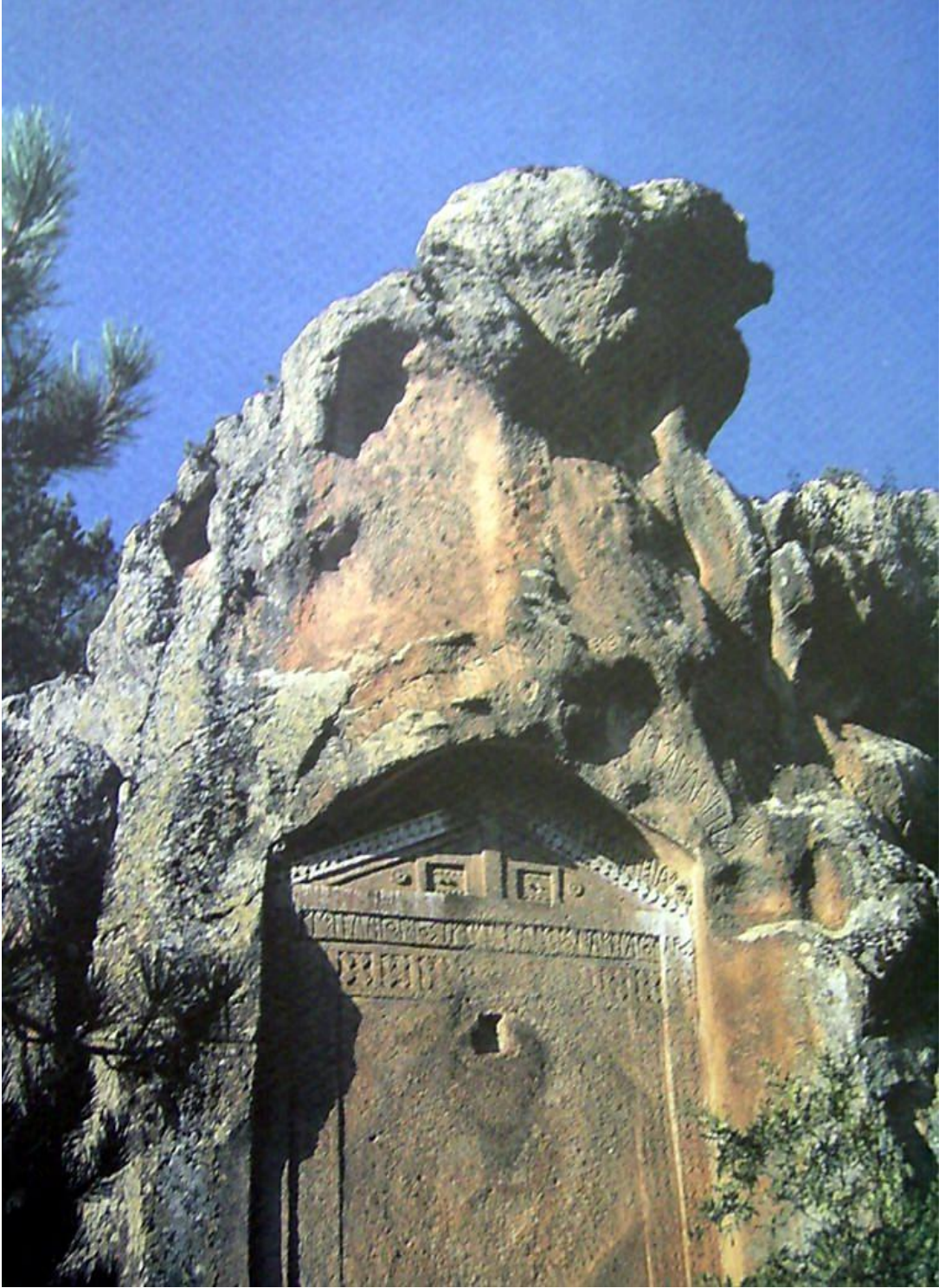
Resim 4: Pessinus Tapınağı'na sonradan eklenmiş olan tiyatro yapısı
(Eskişehir Müzesi Arşivi)

Resim 5: Midas Anıtı, M.Ö. 6. yüzyıl (Algan-Ongar, 1998: 36.)

Resim 6: Bahşayış Anıtı'nın Genel Görünümü, M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısı
(Algan-Ongar, 1998: 86.)

Resim 7: Areyastis/Arezastis Anıtı, M.Ö. 6. yüzyıl (Algan-Ongar, 1998: 54.)

Resim 8: Delikli Taş Anıtı M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısı (Algan-Ongar, 1998: 118.)

Resim 9: Maltaş/Malkaya Anıtı, M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısı (Algan-Ongar, 1998: 94.)

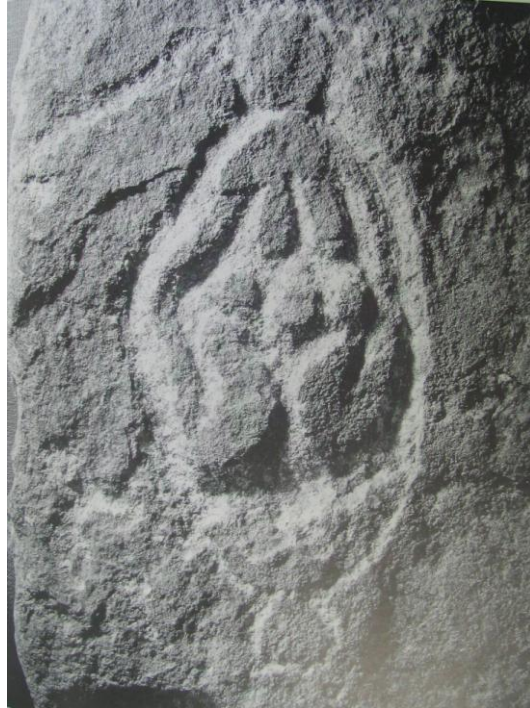
Resim 10: Bitmemiş Anıt M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısı (Algan-Ongar, 1998: 52.)

Resim 11: Yılantaş Anıtı, M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısı (Algan-Ongar, 1998: 93.)

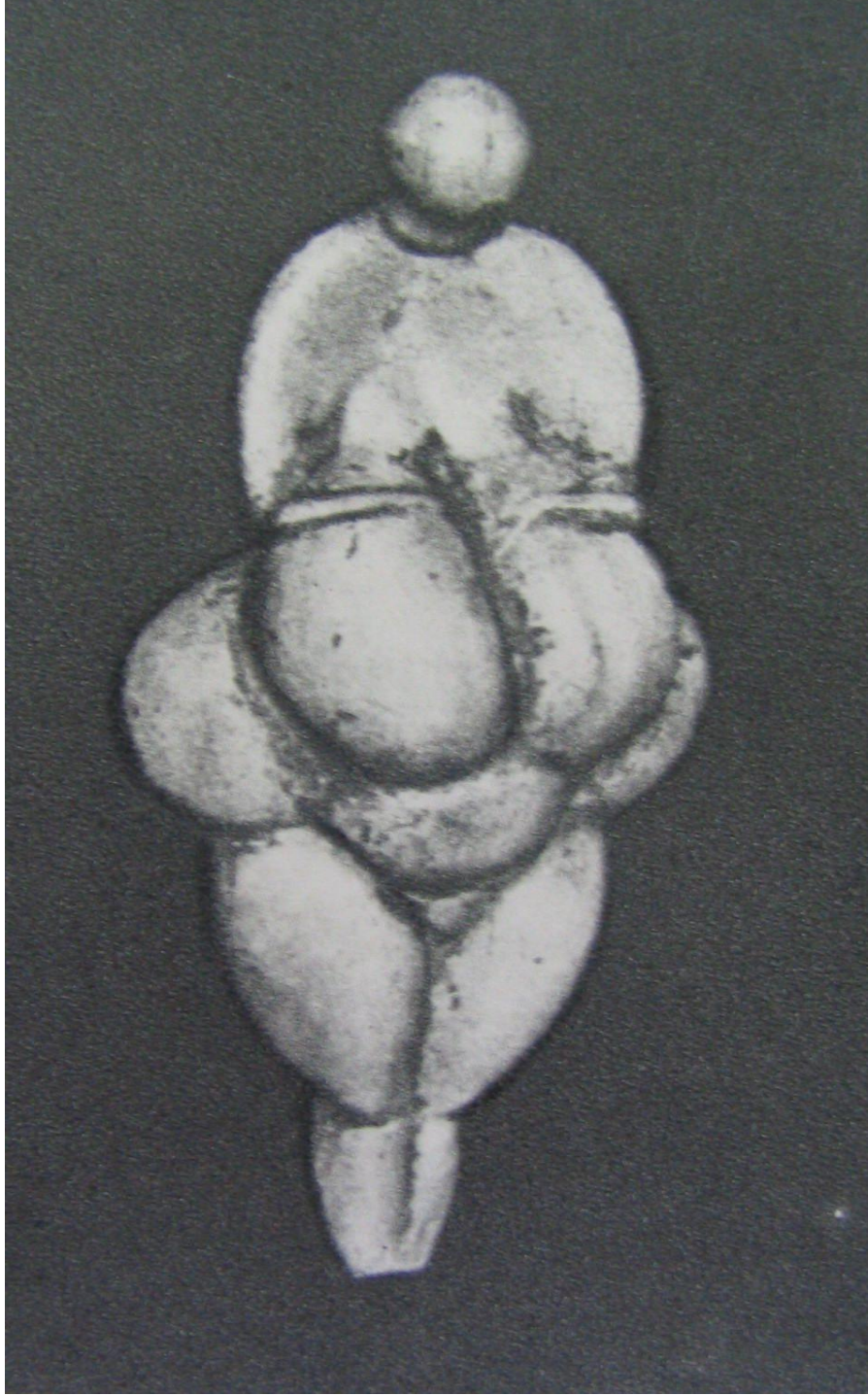
Resim 12: Laussel (Dordogne) Venüsü (Delporte, 1993: Plate 45.)

Resim 13: Laussel'den ikiz tanrıça kabartması (Delporte, 1993: Plate 46.)

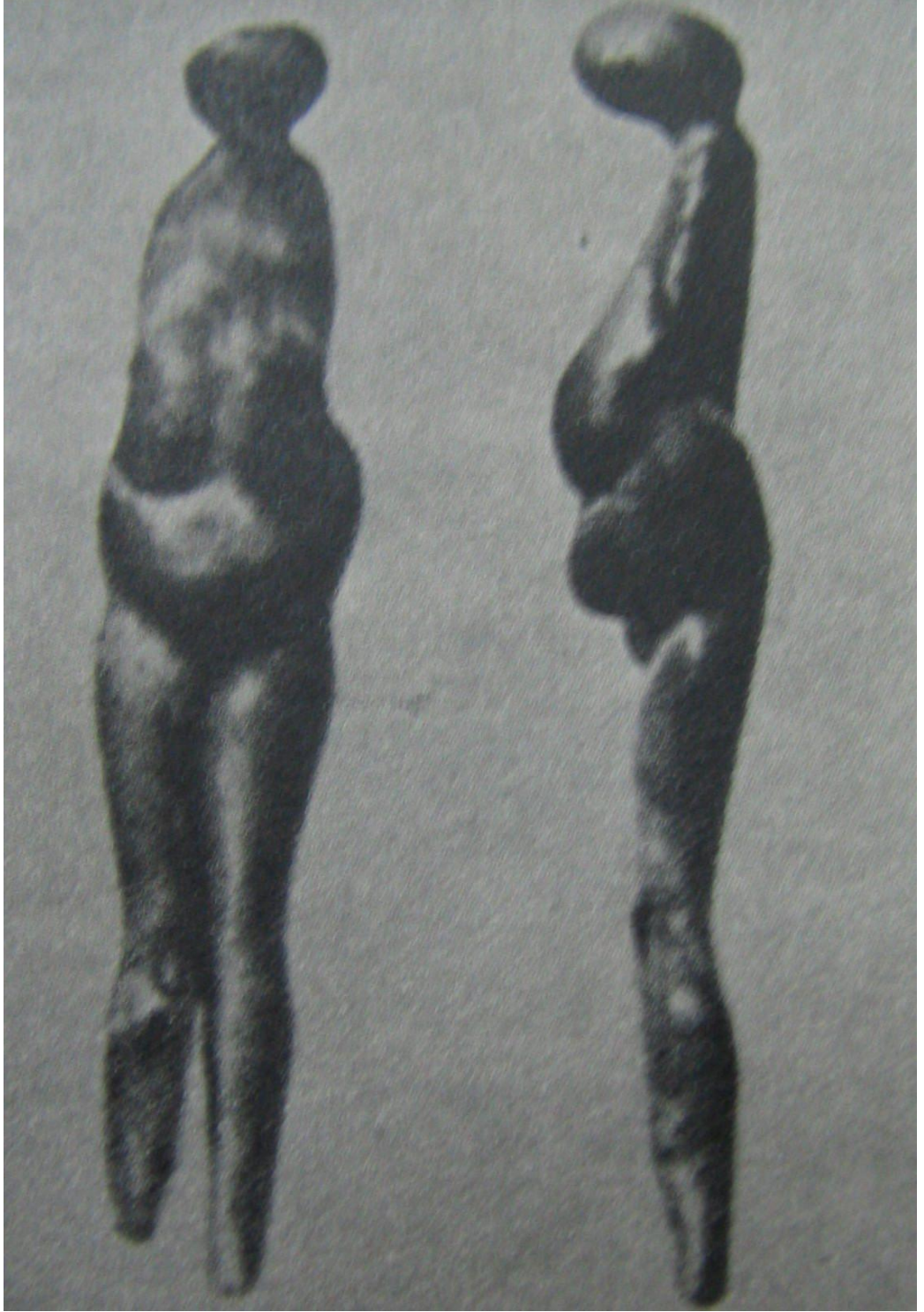
Resim 14: Willendorf Venüsü (Delporte, 1993: Plate 128.)

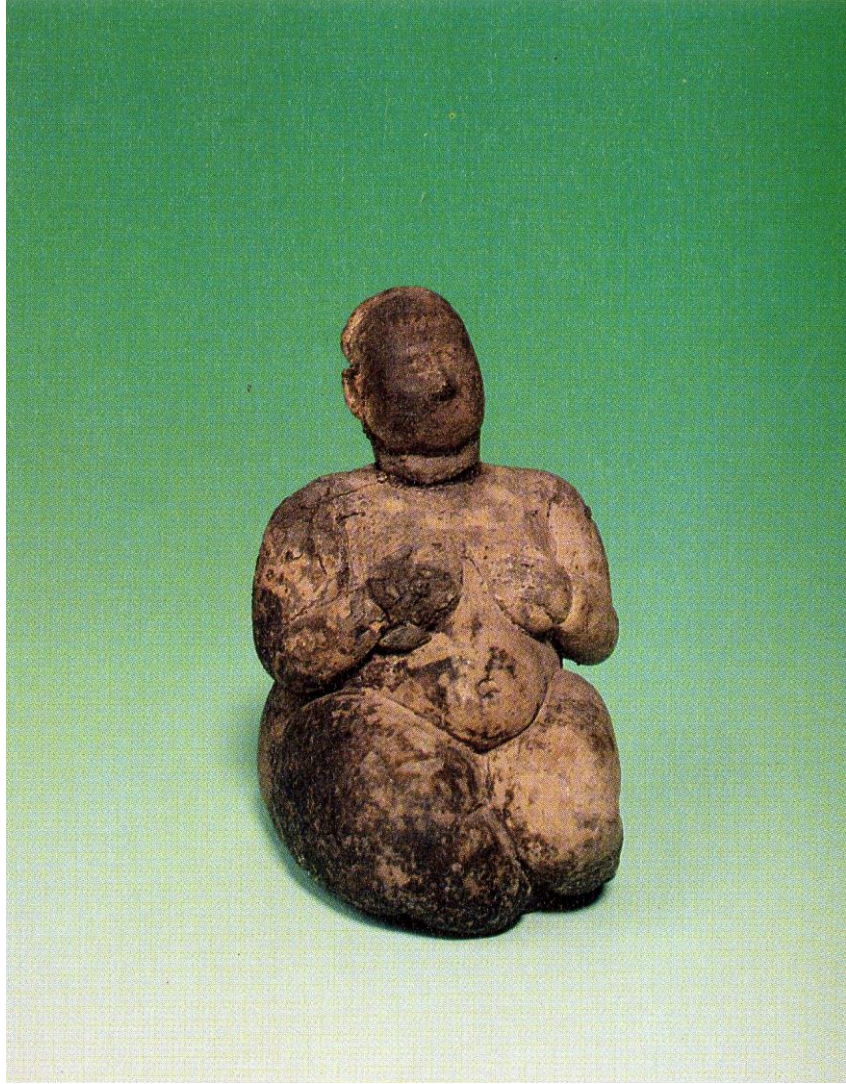
Resim 15: Lespugue Venüsü (Garcia vd., 1967: Plate 14.)

Resim 16: Dolni Vestonice Bereket Tanrıçası (Garcia vd., 1967: Plate 22.)

Resim 17: Rusya, Gagarino'dan bereket tanrıçası (Garcia vd., 1967: Plate 19.)

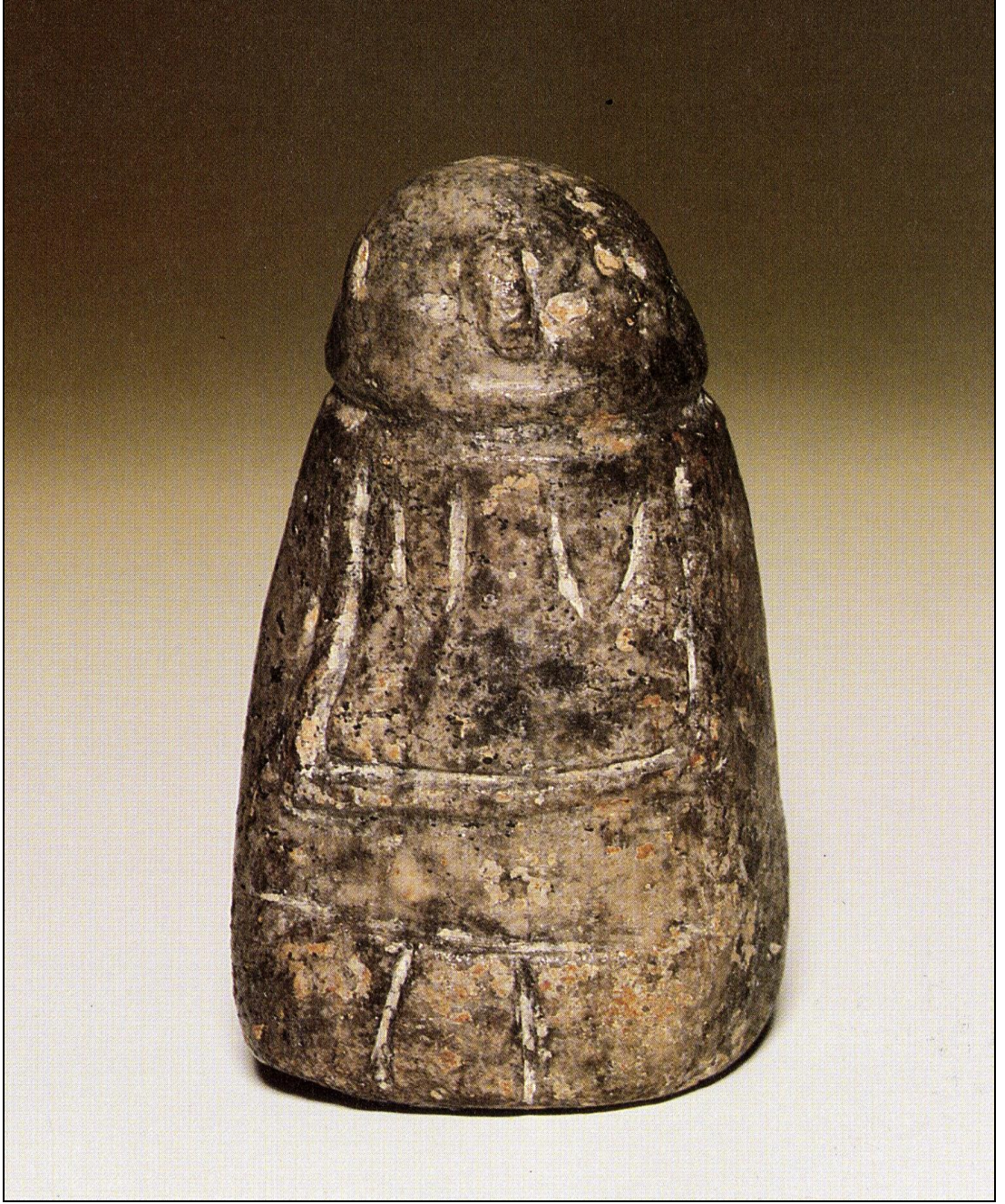
Resim 18: Çatalhöyük, göğüslerini tutan Ana Tanrıça heykelciği, M.Ö. 6. binyıl ilk yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 26.)

Resim 19: Çatalhöyük, leoparlı tahtında oturan Ana Tanrıça heykelciğinin ön cepheden görüntüsü, M.Ö. 6. binyıl ilk yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 29.)

Resim 20: Leoparlı tahtında oturan Ana Tanrıça heykelciğinin arka ve yan cepheden görüntüsü (Kulaçoğlu, 1992: Resim 29.)

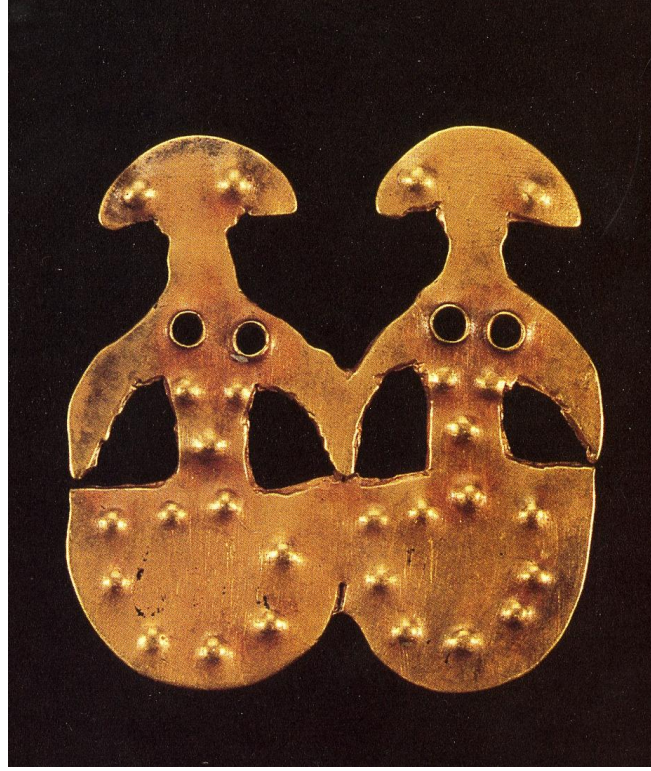
Resim 21: Çatalhöyük, stilize Ana Tanrıça heykelciği, M.Ö. 6. binyıl ilk yarısı
(Kulaçoğlu, 1992: Resim 15.)

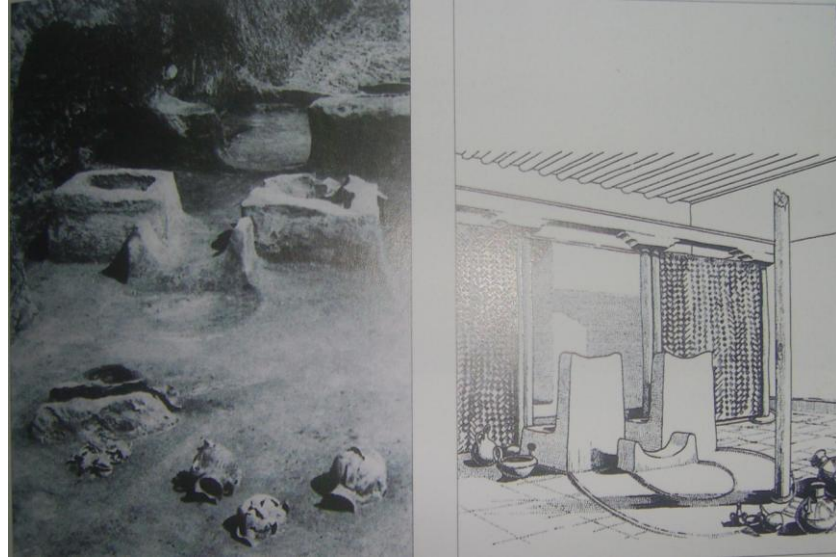
Resim 22: Çatalhöyük, kadın-erkek çiftinden oluşan dörtlü figür kabartması, M.Ö. 6. binyıl ilk yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 2.)

Resim 23: Çatalhöyük, ikiz tanrıça heykelciği, M.Ö. 6.binyıl ilk yarısı
(Kulaçoğlu, 1992: Resim 9.)

Resim 24: Alacahöyük, ikiz tanrıça heykelciği, M.Ö. 3. binyıl ikinci yarısı
(Kulaçoğlu, 1992: Resim 96.)

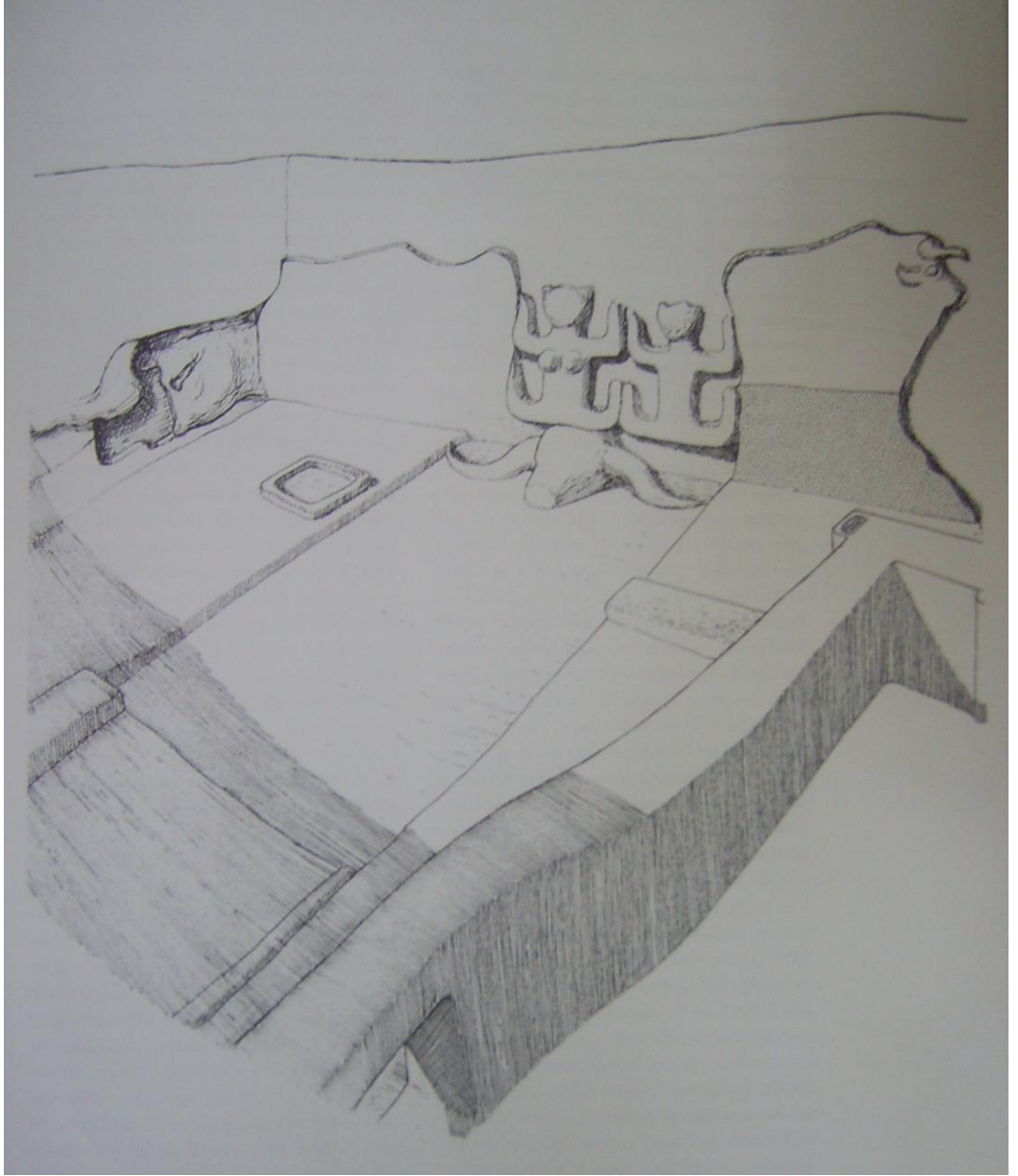
Resim 25: Beycesultan'dan ikiz tapınak, M.Ö. 3. binyıl (Işık, 1999: Resim 29.)

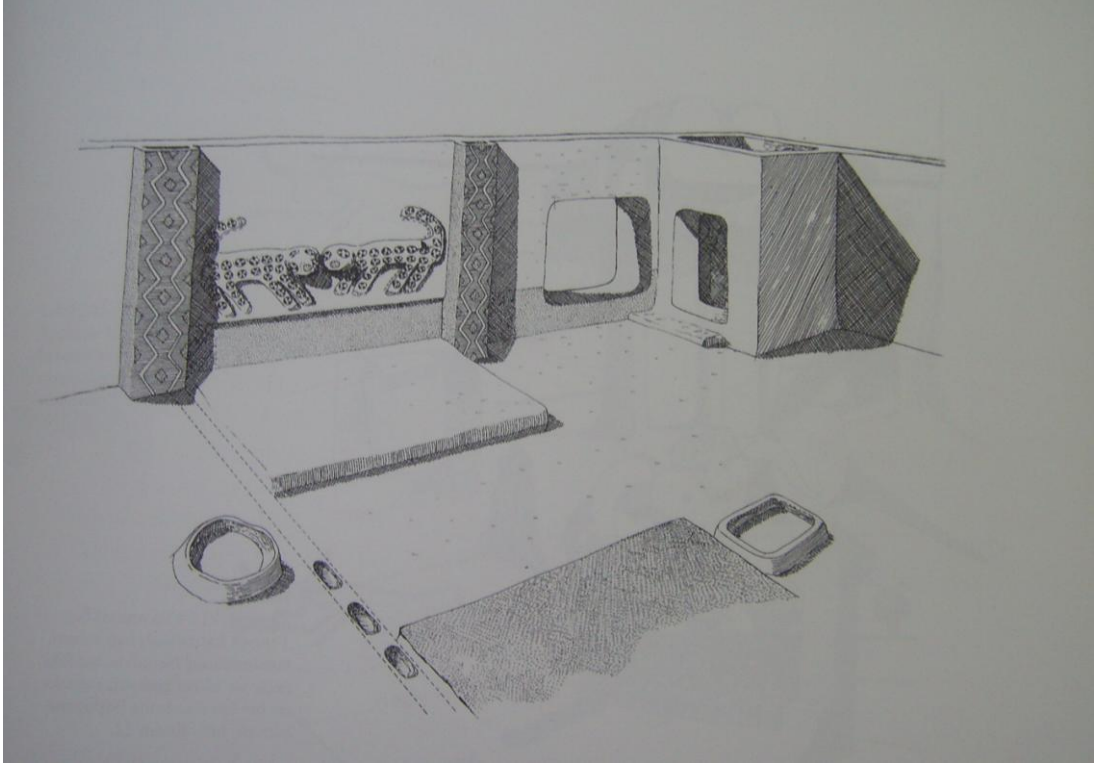
Resim 26: Midaskent'in kaya tahtları (Işık, 1999: Resim 20.)

Resim 27: Miken Uygarlığı'na ait anne-kız (Demeter-Kore?) ve çocuk heykeli, M.Ö.1300'ler (İndirkaş, 2001: Resim 3.)

Resim 28: Çatalhöyük Tapınak VI.1'den ele geçmiş duvar resmi, M.Ö. 6. binyıl (Mellart, 2000: Şekil 23.)

Resim 29: Çatalhöyük, VI. B.44 numaralı tapınağın duvarındaki kabartmada gösterilmiş olan antitethik (karşılıklı) duran leopar çifti, M.Ö. 6. binyıl (Mellart, 2000: Şekil 31.).

Resim 30: Çatalhöyük, VIB tabakasındaki tapınağın kuzey duvarındaki Leopar Kabartması, M. . 6. yüzyılın ilk yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 1.)

Resim 31: Hacılar, kucağında leopar tutan tanrıça heykelciği, M.Ö. 6. binyıl ortaları (Kulaçoğlu, 1992: Resim 51.)

Resim 32: Hacılar, çocuklu Ana Tanrıça heykelciği, M.Ö. 6. binyıl ortaları
(Kulaçoğlu, 1992: Resim 52.)

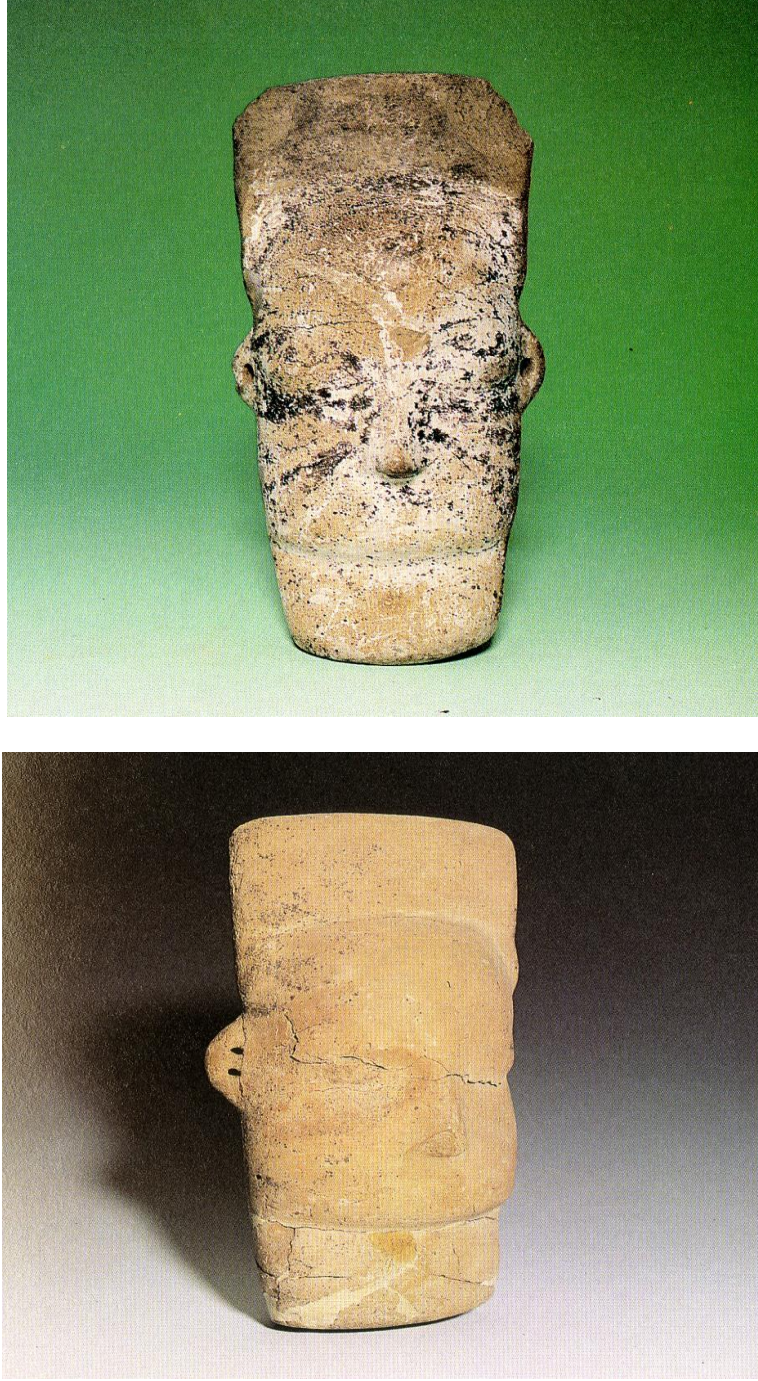
Resim 33: Çatalhöyük, kucaklaşan tanrı ve tanrıça çifti, M.Ö. 6. binyıl ortaları
(Kulaçoğlu, 1992: Resim 59.)

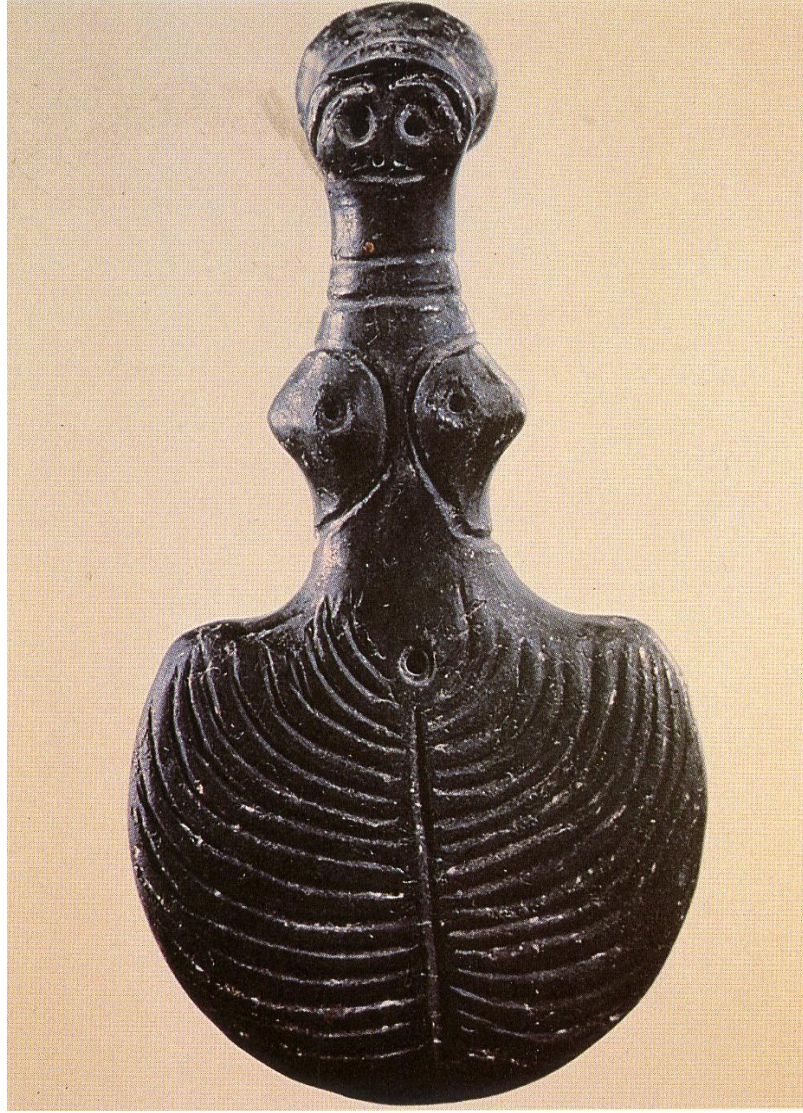
Resim 34: Hacılar, yüzüstü yatan genç tanrıça heykelciği, M.Ö. 6. binyıl ortaları (Kulaçoğlu, 1992: Resim 60.)

Resim 35: Canhasan'dan tanrıça heykelciği, M.Ö. 5. bin yıl ikinci yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 68.)

Resim 36: Canhasan, poloslu kadın figürin başları, M.Ö. 5. binyıl ilk yarısı
(Kulaçoğlu, 1992: Resim 73–74.)

Resim 37: Kalinkaya, Erken Tunç Çağı kadın cinselliğini vurgulayan stilize kadın idolü, M.Ö. 3. binyıl sonu (Kulaçoğlu, 1992: Resim 93.)

Resim 38: Alacahöyük, çocuğunu doyuran, besleyen kadın heykelcikleri, M.Ö. 3 binyıl ikinci yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 98–99.)

Resim 39: Horoztepe'den çocuğunu emziren kadın heykelciği, M.Ö. 3. binyıl sonu (Kulaçoğlu, 1992: Resim 103.)

Resim 40: Kucağında çocuk tutan Kybele heykeli (Vermaseren, 1966: Plate I-1.)

Resim 41: Hasanoğlu'dan kadın heykelciği, M.Ö. 3. binyıl sonu (Kulaçoğlu, 1992: Resim 104.)

Resim 42: Kültepe, mermerden yapılmış tanrı-tanrıça çiftini yansıtan çift başlı idol, M.Ö. 3. binyıl sonu–2. binyıl başı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 118.)

Resim 43: Acemhöyük, Anne, baba ve çocuktan oluşan tanrı ailesi, M.Ö. 2. binyıl başı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 123.)

Resim 44: Kültepe, fayanstan yapılmış göğüslerini tutan bereket ve çoğalma kültü ile ilgili çıplak tanrıça heykelciği, M.Ö. 18. yüzyıl ikinci yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 128.)

Resim 45: Kültepe, fildişinden yapılmış bereket ve çoğalma kültü ile ilgili tanrıça heykelciği, M.Ö. 18. yüzyıl ikinci yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 131.)

Resim 46: Kültepe, pişmiş topraktan kadın heykelciği, M.Ö. 18. yüzyıl ikinci yarısı (Kulaçoğlu, 1992: Resim 132.)

Resim 47: Cinsel birleşmenin sahnelendiği silindir mühür kabartması, M.Ö. 2300'ler (Campbell, 1993: Şekil 4.)

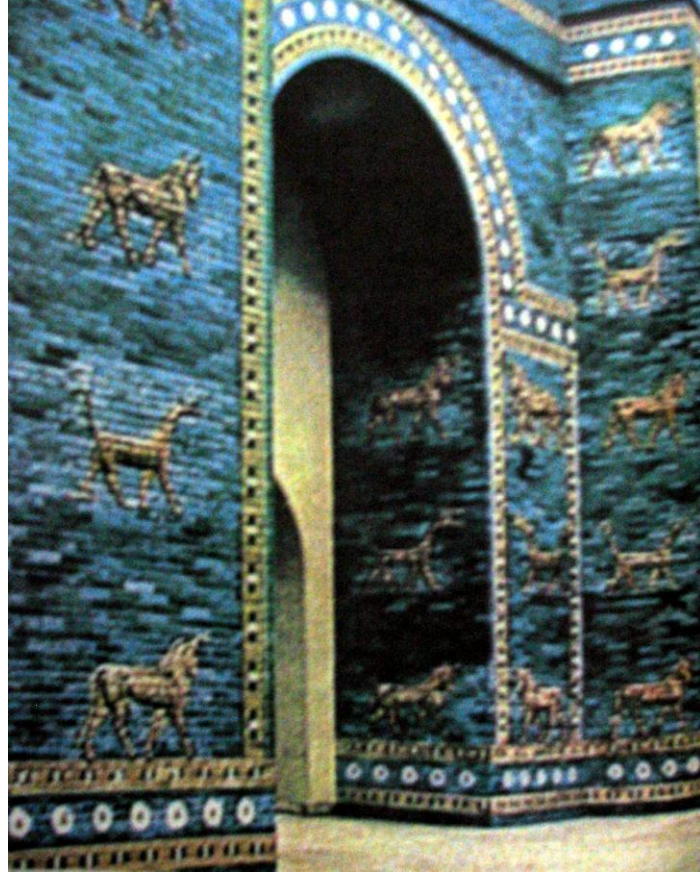
Resim 48: Kutsal birleşme ile ilgili silindir mühür kabartması, M.Ö. 2300'ler (Campbell, 1993: Şekil: 5.)

Resim 49: Tanrıça İştar'ın yeraltı dünyasına indikten sonraki halini gösteren kabartma (Kinal, 1965: Resim 1.)

Resim 50: Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda savaşçı özelliği ile gösterilen iki hizmetkârı (tapınak fahişeleri?) ile birlikte tanrıça İştar (Akurgal,1998: şekil 416–417; İştar'ın yardımcıları Ninatta ve Kulitta, şekil 418.)

Resim 51: Babil'in İştar kapısının giriş kısmı (Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 84.)

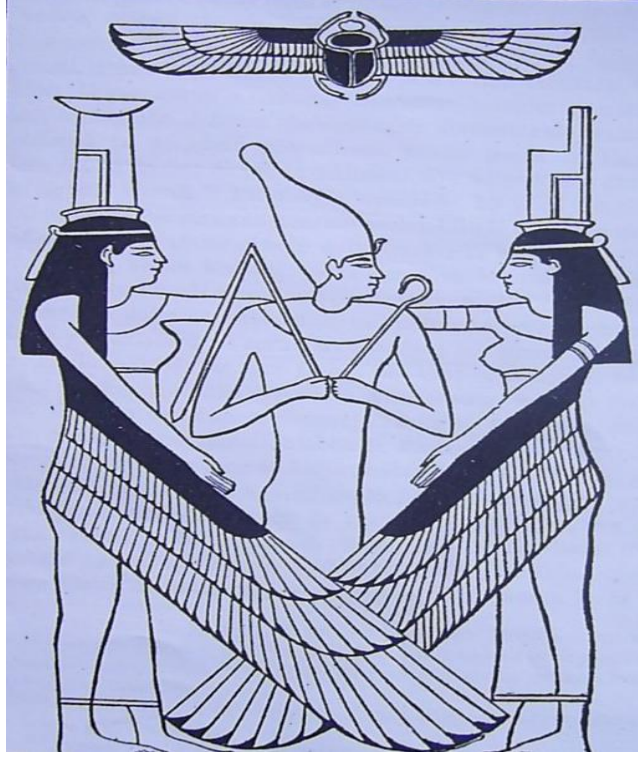
Resim 52: Babil'in İştar kapısı, tanrıça İştar'ın kutsal hayvanı aslandan bir ayrıntı (Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999: 84.)

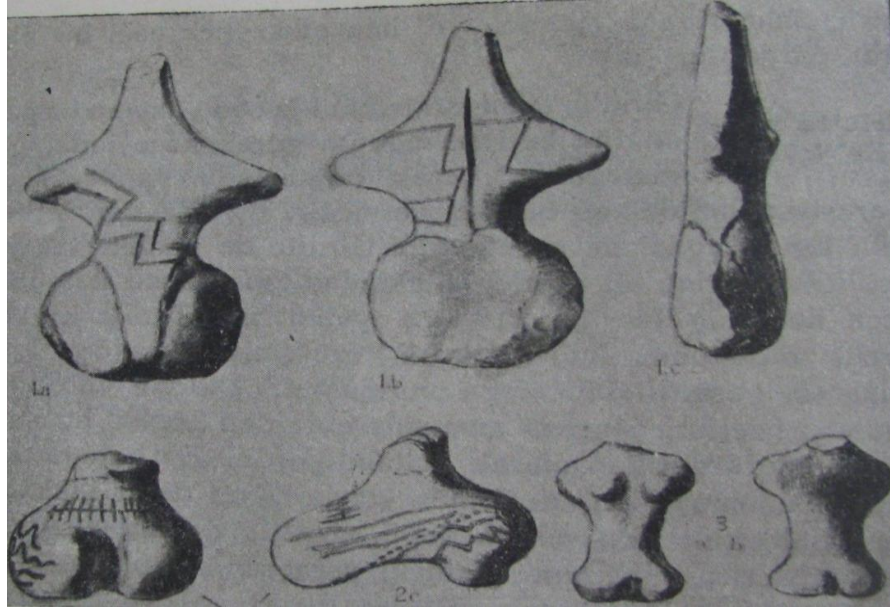
Resim 53: Annelik özelliği ile gösterilen tanrıça İsis ve oğlu Horus (?)
(Mascetti, 2000: 47.)

Resim 54: Tanrı Horus (Frazer, 1991: 306.)

Resim 55: Tanrı Osiris (Frazer, 1991: 291.)

Resim 56: Girit'teki Neolitik Çağ'a ait kadın heykelcikleri (idoller) (Mansel, 1947: 8.)

Resim 57: Girit'ten Genç Tanrı'yı gösteren bir tasvir (Alexiou, 1991: Resim 29.)

Resim 58: Mesara'dan Girit'e özgü bir kernos türü (Alexiou, 1991: Resim 46.)

Resim 59: Alacahöyük kent kabartması, Hitit sanat eserleri arasında Attis'in öldürülüşü mitosunun olduğunu düşündüren yabandomuzu avı sahnesi, M.Ö. 15–14. yüzyıl (Akurgal, 1995: Levha 51a.)

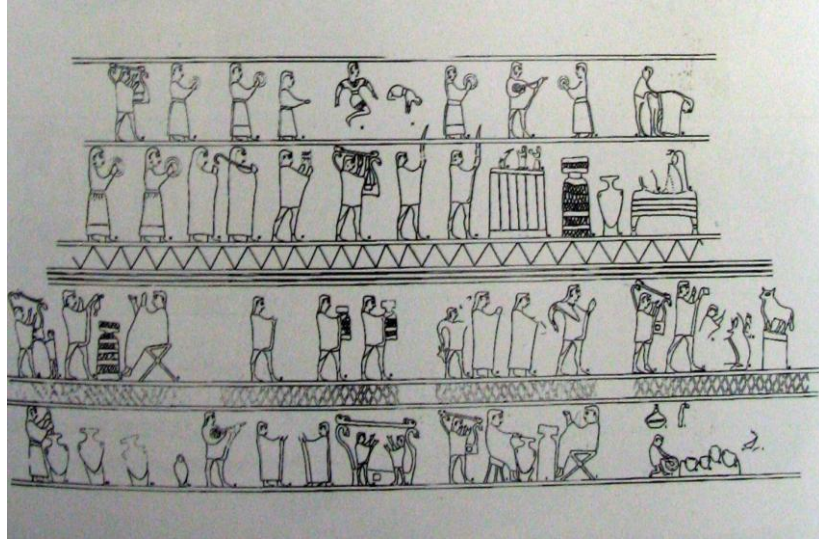
Resim 60: Hattuşa, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı A bölümü, aslan benzeri yırtıcı bir hayvanın üzerine binen tanrıça Hepat ve oğlu Şarruma'yı gösteren duvar kabartması, M.Ö. 14. yüzyıl, Berlin Müzesi'ndeki alçı kalıbı (Akurgal, 1995: Levha 41a.)

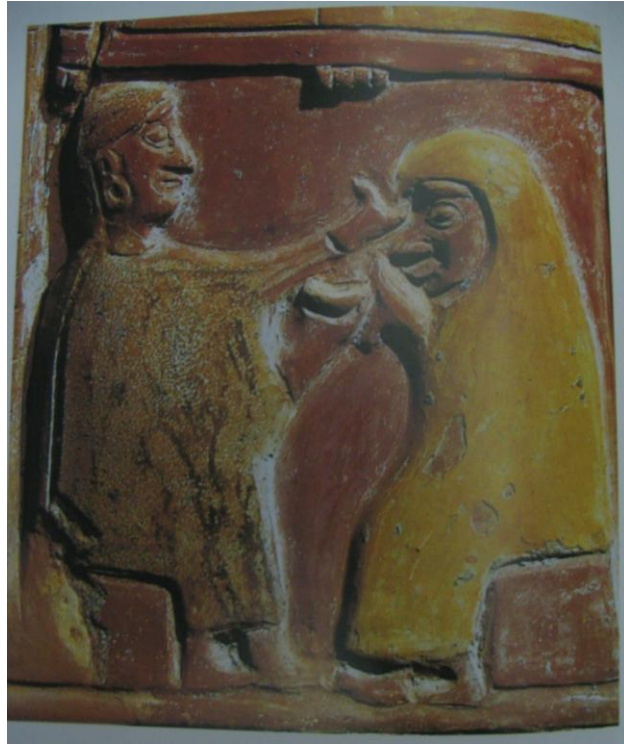
Resim 61: Hattuşa, Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı A bölümündeki Teşup-Hepat-Şarumma'nın birlikte gösterildiği duvar kabartmasının günümüz hali (Akurgal, 1995: 41b.)

Resim 62: İnandık Vazosu'nun genel görünümü, Hitit Eski Krallık dönemi, M.Ö. 1600 sıraları (Akurgal, 1995: Levha 32.)

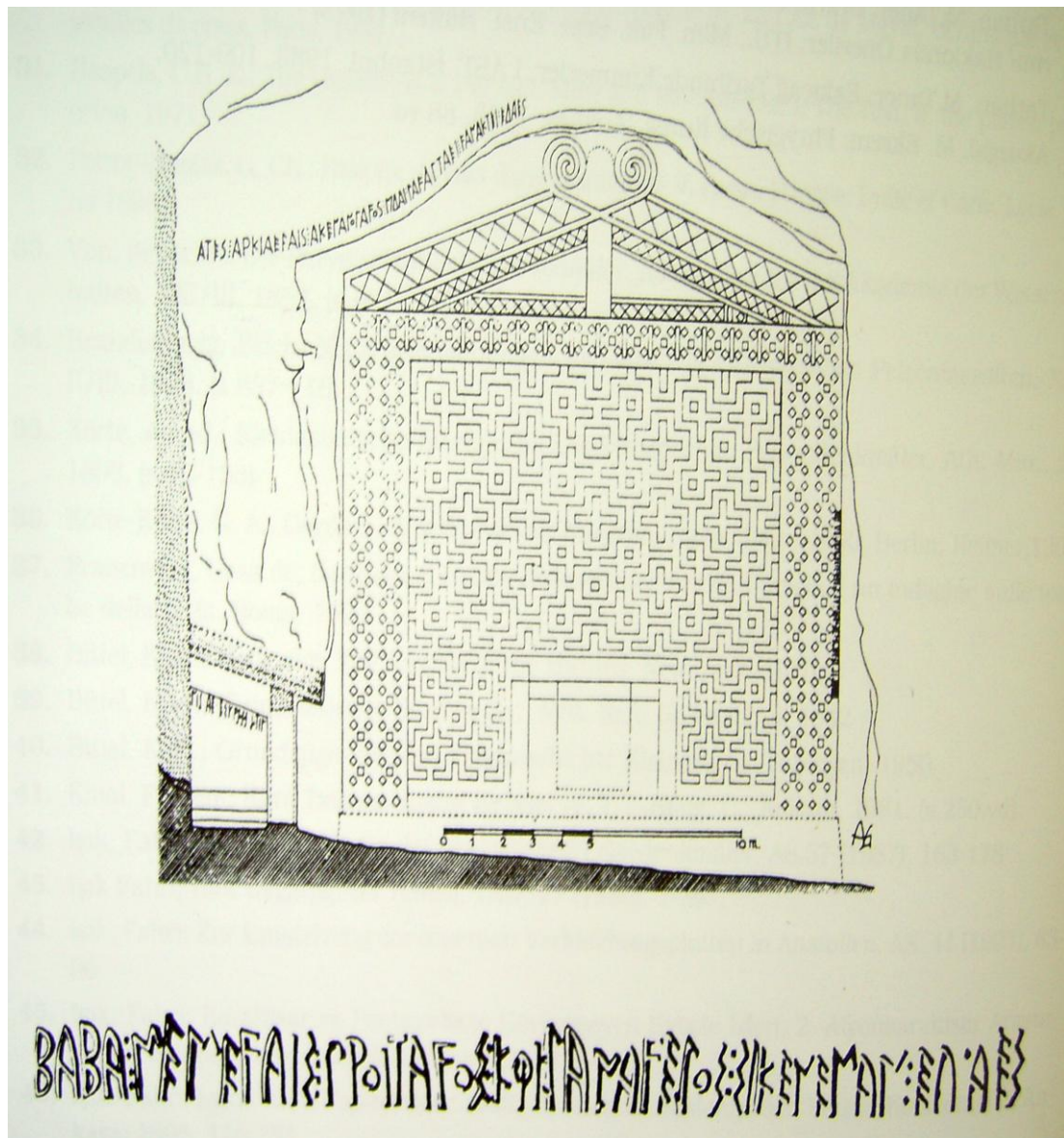
Resim 63: İnandık Vazosu'nun ilk frizi üzerindeki betimlemeler, Hitit Eski Krallık Dönemi, M.Ö. 1600 sıraları (Akurgal, 1995: Levha 26b.)

Resim 64: Bitik vazosunun ana metop kısmındaki kral ve kraliçe arasında gerçekleşen kutsal evlilik sahnesinden ayrıntı, M.Ö. 1600 sıraları (Akurgal, 1995: Levha 31 (Levha 30'dan ayrıntı.))

Resim 65: Kargamış'tan elinde bereket simgesi nar ve ayna ile gösterilen tanrıça Kubaba kabartması, Geç Hitit Beylikleri Dönemi, M.Ö. 9. yüzyıl (Kulaçoğlu, 1992: Şekil 151a.)

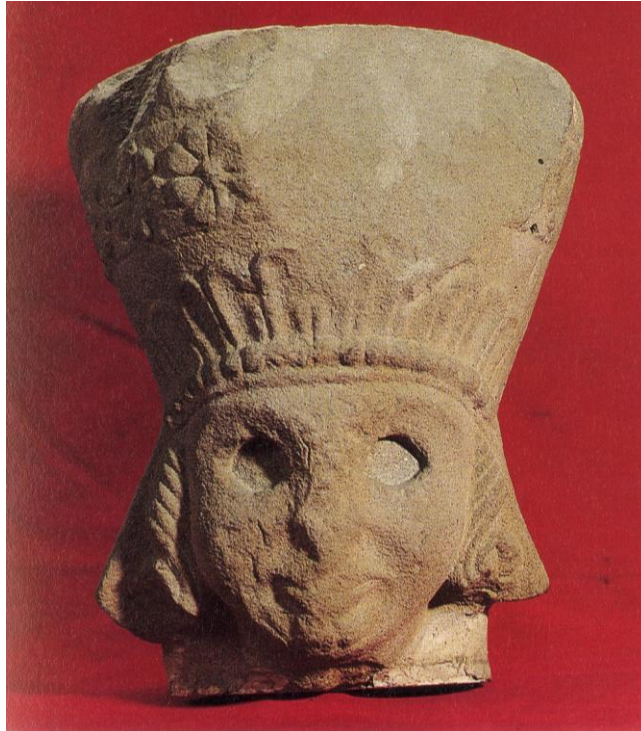
Resim 66: Midas Anıtı'ndaki yazıt kısmında gösterilen Frigce yazılmış "Ateş" kelimesi, M.Ö. 6.yüzyıl (Uçankuş, 2002: 178.)

Resim 67: Gordion'dan taht'ta oturan Kybele heykelcikleri, M.Ö. 4. yüzyıl
(Kulaçoğlu, 1992: Resim 164–165.)

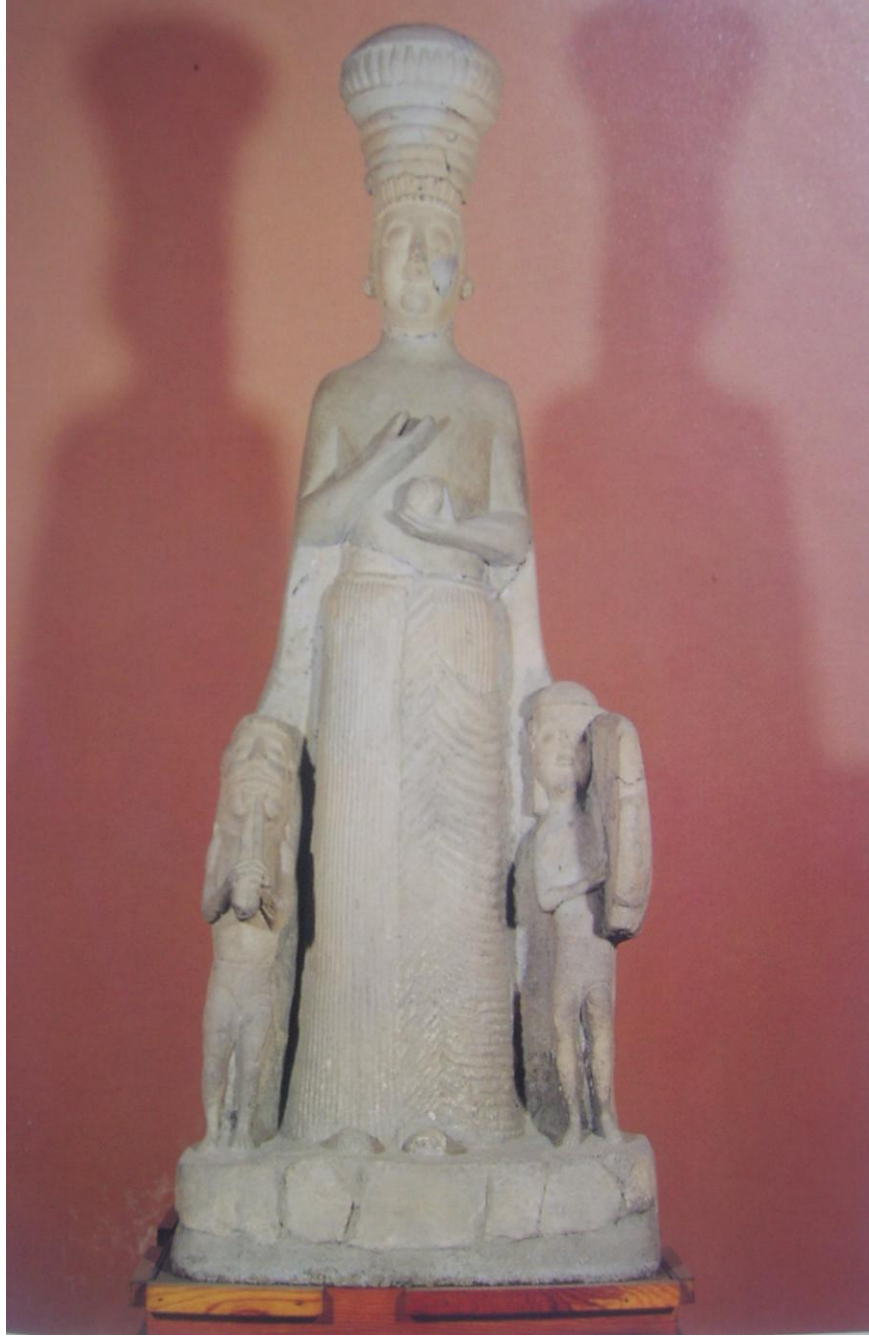
Resim 68: Gordion, Kybele başı, M.Ö. 7–6. yüzyıl-M.Ö. 8–7. yüzyıl (Kulaçoğlu, 1992: Resim 162.)

Resim 69: Yekbaz köyü-Boğazköy, Kybele başı, M.Ö. 8. yüzyıl (Kulaçoğlu, 1992: Resim 163.)

Resim 70: Aslankaya Anıtı'nın niş kısmının içerisindeki aslanlar ve tanrıça Kybele heykelinin ayrıntısı, M.Ö. 6. yüzyılın ilk yarısı (Akurgal, 2000: Resim 180.)

Resim 71: Boğazköy, çalgıcılar ve Kybele heykeli, M.Ö. 6.yüzyılın ortaları
(Kulaçoğlu, 1992: Resim: 160.)

Resim 72: Gordion'dan Kybele'nin hizmetkârını gösteren erkek figürü,
M.Ö. 7.-6. yüzyıl (Roller, 2004: Resim: 14.)

Resim 73: Gordion'dan elinde kuş ve kâse tutan Kybele kabartması, M.Ö. 7–6. yüzyıl (Roller, 2004: Resim 7.)

Resim 74: Eskişehir'den Kybele ve müzisyenler heykeli (Tunay, 1972: Şekil 1.)

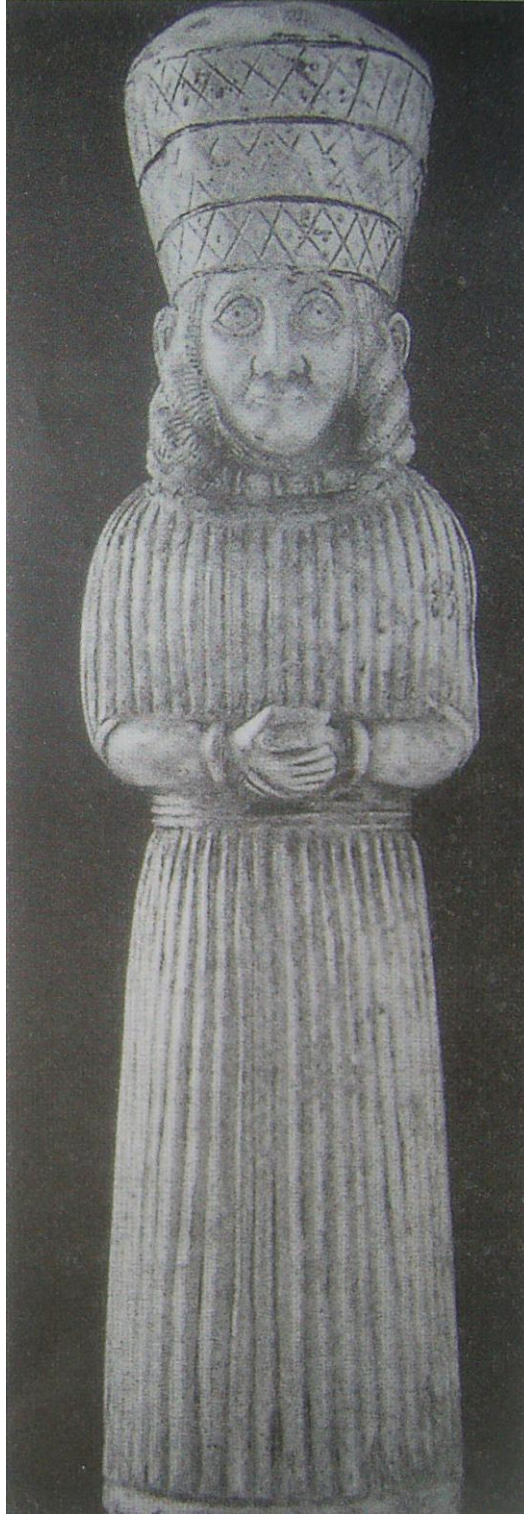
Resim 75: Eskişehir'den ele geçen Kybele heykelinin sol omzundaki çifte flüt (aulos) çalan figür (Tunay, 1972: Şekil 4–5.)

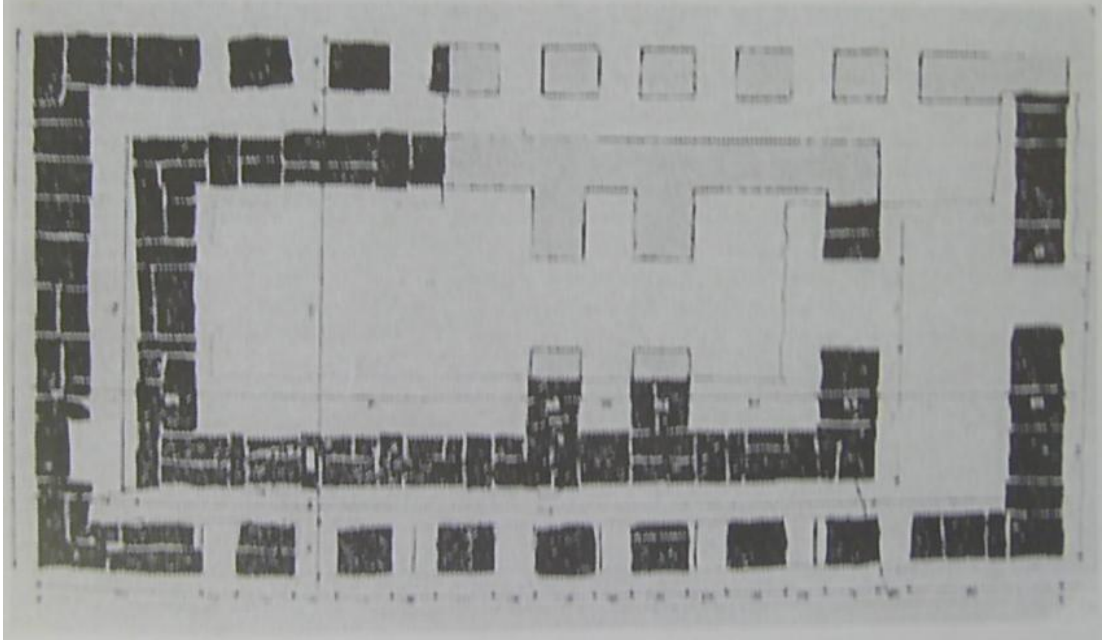
Resim 76: Antalya Bayındır Tümülüsü'nden çıkartılmış çocuklar ile birlikte gösterilen Kybele heykeli, M.. 8–7. yüzyıl sonları (Işık, 1999: şekil 58.)

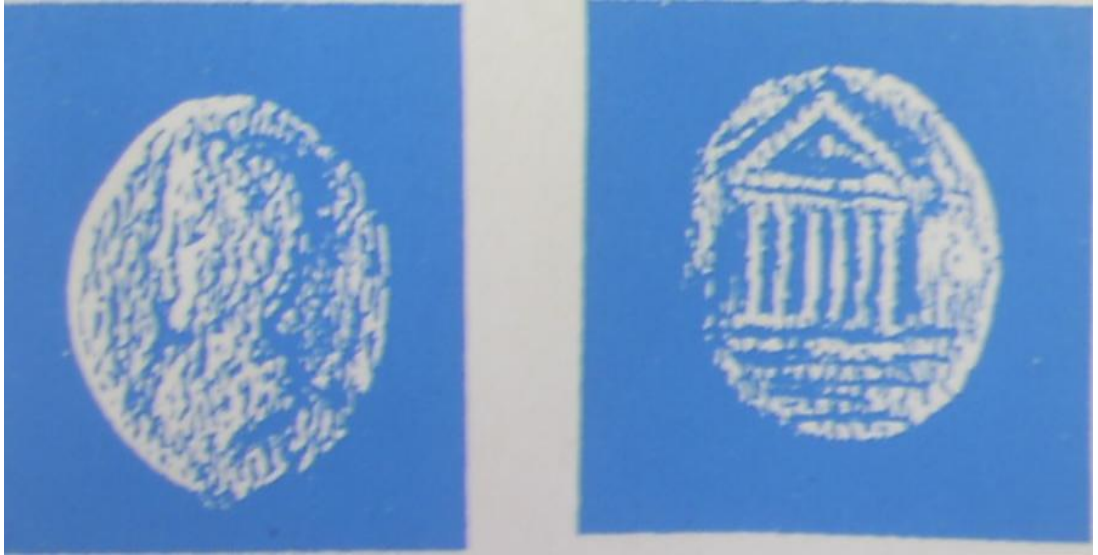
Resim 77: Efes'ten, Artemis rahibini (Megabyzos) gösteren heykelciğin ön ve yan cepheden görüntüsü, M.Ö. 7. yüzyılın son dörtlüğü (Akurgal, 2000: Resim 207.)

Resim 78: Antalya, Elmalı Tümülüsü'nden çıkartılmış rahip heykelciği, M..
7. yüzyıl başı (Akurgal, 2000: Resim: 201)

Resim 79: Pessinus'taki Kybele tapınağına ait plan (İşcan, 1996: 2.)

Resim 80: Arka yüzünde Pessinus Tapınağı'nın ön cephesinin resmedilmiş olduğu Pessinus sikkesi (İşcan, 1996: 19.)

Resim 81: Sardes'ten tanrıça Kybele ve Artemis'i birlikte gösteren adak kabartması, M.Ö. 4. yüzyıl (Roller, 2004: Resim 52.)

Resim 82: Efes Artemis Heykeli (Işık, 1999: Resim 52.)

Resim 83: Efes (Panayır Dağı) antik kentindeki tanrıça Kybele kutsal alanı (mihraplık) (Işık, 1999: Resim 2.)

Resim 84: Pire Steli, M.Ö. 4. yüzyıl (Vermaseren, 1966: Plate XI.)

Resim 85: Attis'e ait teşhirci betimlemeler, M.S. 2. yüzyıl (Vermaseren, 1966: Plate XL– Plate XXXIV.)

Resim 86: Tanrıça Magna Mater'in kent koruyuculuk özelliği ile gösterdiği Roma Denarius'u, M.S.102 (Roller, 2004: Resim 68.)

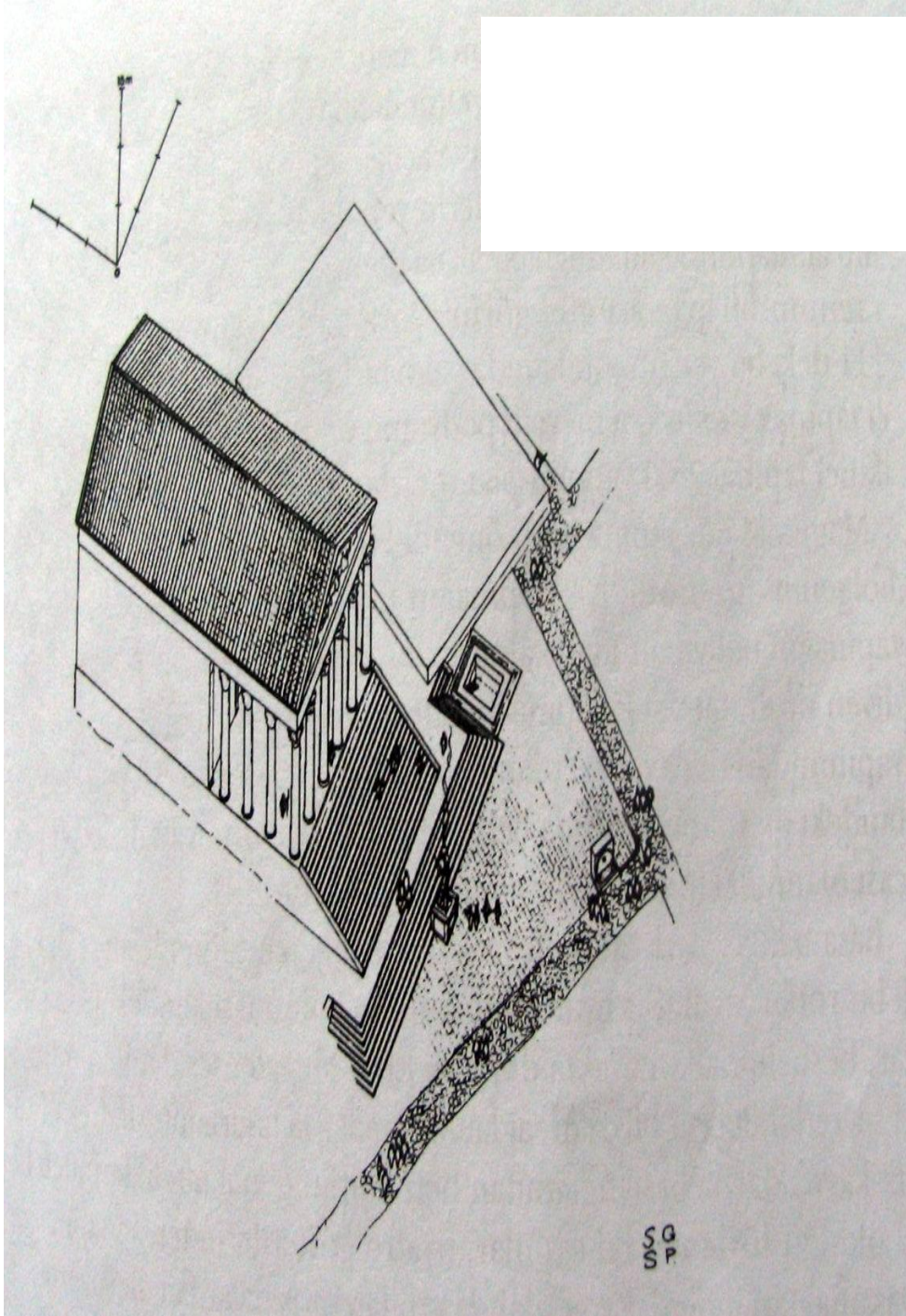
Resim 87: Magna Mater'in aslanların çektiği araba ile Roma'ya gelişini gösteren Roma Cumhuriyet dönemi Denarius'u, M.Ö. 1. yüzyıl (Roller, 2004: Resim 69.)

Resim 88: Attis ve Magna Mater, M.Ö. 3. yüzyıl (Vermaseren, 1966: Plate XVI.)

Resim 89: Claudia Quintina ve gemi içerisindeki Magna Mater'i birlikte gösteren altar kabartması, M.Ö. 2. yüzyıl (Roller, 2004: Resim: 73.)

Resim 90: Roma'da Palatinus Tepesi'ndeki Magna Mater tapınağı, M.Ö. 2. yüzyıl sonu–1. yüzyıl başı (Roller, 2004: Resim: 63.)

Resim 91: İtalya kentinin yerel bereket tanrıçası Bona Dea (?) (Vermaseren-Boer, 1986: Plate: 5.)

Resim 92: Magna Mater, aslan ve Attis'i tapınak hizmetkârları ile birlikte gösteren kabartma, M.Ö. 2. yüzyıl (Vermaseren, 1966: Plate XII-1.)

Resim 93: Tanrıça Magna Mater ve tanrı Attis'in yan yana gösterildiği kandil kabartmaları (Vermaseren,1966: Plate XIII-1-2.)

Resim 94: Attis ve Kybele'nin birlikte resmedildiği taurobolium altarı üzerindeki kabartma, M.Ö. 4.yüzyıl sonu (Vermaseren,1966: Plate XV-1.)

Resim 95: Kybele ve aslan heykeli (Vermaseren, 1966: Plate XVIII-1.)

Resim 96: Attis ve aslan heykeli (Vermaseren, 1966: Plate XVIII–2.)

Resim 97: Kanatlı Attis (Vermaseren, 1966: Plate IV–1.)

Resim 98: Sarsina'da bulunmuş mermerden yapılmış bir Attis heykeli, M.S. 2. yüzyıl (Vermaseren, 1966: Plate V.)

Resim 99: Dans eden Attis figürü (Vermaseren, 1966: Plate XXVI–1.)

Resim 100: Brindisi'den bulunmuş bir terakota figürün grubu (Vermaseren, 1966: Plate XII-2.)

Resim 101: Çift cinsiyetli Attis'e ait bir kült heykeli, M.S. 2. yüzyıl
(Vermaseren,1966: Plate XXI-3)

Resim 102: Magna Mater rahibinin giyinişini ve kült eşyalarını gösteren kabartma (İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 5, 1988: 98.)

Resim 103: Tapınan bir rahip (Gallus?) (İznik, 2004: Resim 2.)

Resim 104: Bir Archigallus heykeli (Vermaseren, 1966: Plate XIX-1.)

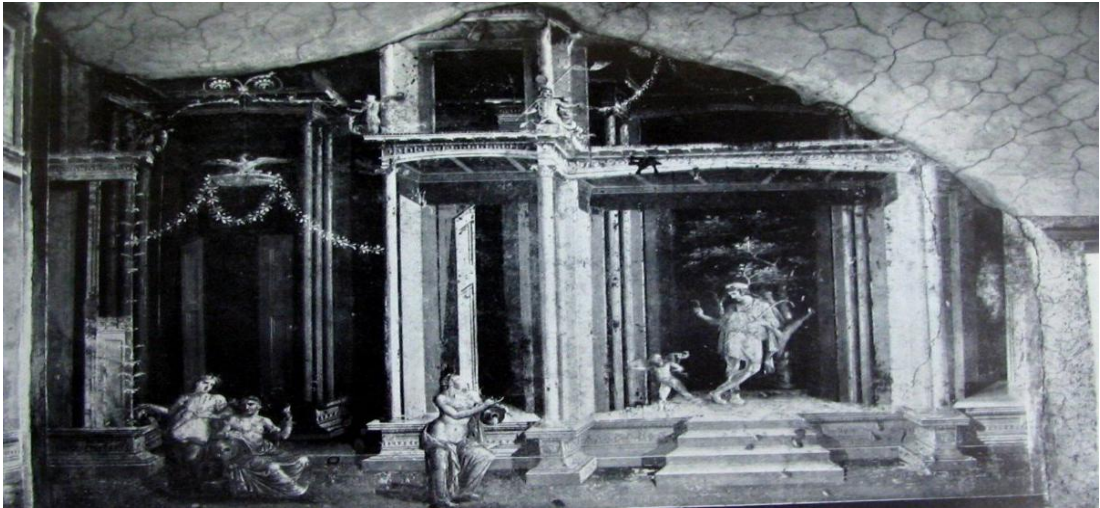
Resim 105: Ara Pietatis'ten Palatinus Tepesi'ndeki Magna Mater tapınağının mimari yapısını gösteren kabartma, M.S. 1. yüzyıl ortası (Roller, 2004: Resim 72.)

Resim 106: Ara Pietatis'teki kabartmada gösterilen tapınağın üçgen alınlık kısmının üzerindeki tasvirler, M.S. 1. yüzyıl ortaları (Roller, 2004: Resim 73)

Resim 107: İtalya'nın Pompei kentinde Via del'Abbondanze'den ele geçmiş Megalensia törenini gösteren bir duvar freski (Vermaseren, 1977: Resim 46.)

Resim 108: İtalya'nın Pompei kentinde Casa di Pinora'dan, Attis'in hadım edilişinin canlandırıldığı bir tiyatro oyununu gösteren duvar resmi (Vermaseren, 1966: Plate XXXVII.)

Resim 109: Bir Taurobolium sahnesi (Vermaseren, 1977: Resim 30.)

Resim 110: Attis ile bir boğanın birlikte gösterildiği heykel grubu
(Vermaseren-Boer, 1986: Plate 308.)

ÖZET

Albayrak, Canan. Anadolu'da Kybele Attis Kültü, Arkeoloji, Ankara, 2007.

Kybele, bitkiler ve hayvanlar âleminin yöneticisi, sahibesi; kent koruyuculuk özelliğinden dolayı ülkeleri ve kentleri koruması için Anadolu'dan Yunanistan ve Roma'ya taşınmış; kökeni Paleolitik Çağ Venüsleri'nden Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağı Ana Tanrıçaları'na kadar uzanan evrensel bir anne anlayışının Frigya'da modifikasyona uğramış halidir.

Attis, mevsimlerin değişimini simgeleyen bir bitki tanrısıdır. Onun bu özelliği, Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Yunanistan ve Roma'daki bazı tanrılarda görülür ve bundan dolayı bu tanrının kökeni araştırılırken, Dumuzi, Temmuz, Baal, Adonis, Osiris, Horos, Telepinu ve bunlar gibi adını sayamadığımız birçok tanrı incelenmiştir. Bu tanrıların hepsinin ortak özelliği, ilkbaharda bitkilerin yeryüzüne çıkması ile birlikte canlanmaları, yazın sıcakları ile bitkilerle birlikte ölmeleridir. Ayrıca bu tanrıların yanında onları bekleyen, arayan, canlanmasını sağlayan bir de tanrıça vardır. Bu tanrıça onların annesi, sevgilisi veya eşidir. Bu tanrı ve tanrıçaların birlikteliğini anlatan mitoslar vardır. Bu mitoslar isim olarak her toplumda farklı olsa da anlatılış şekilleri bakımından hep birbirlerine benzemektedir. Bu mitoslardan biri de Frigler'e ait olduğu söylenen Kybele ve Attis'in aşkını yansıtan mitostur. Mitosun Frigya'daki kökeni bilinmez; ancak Yunan ve Roma yazarlarına dayanarak bu aşkın içeriğini ve Kybele'nin hadım rahiplerinin (Gallus) kült uygulamalarının dayanağını anlayabiliyoruz. Söz konusu kültürün ve mitosun içeriği, Frig yazı sisteminin tam olarak çözülmemesi ve kaya anıtlarındaki metinlerin kısalığı nedeniyle şimdilik tam anlamıyla çözümlenebilmiş değildir.

M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Frigya'da, M.Ö. 5–4. yüzyıllarda Yunanistan'da; M.Ö. 2. yüzyılda da Roma'da ilk varlığını gösteren (M.Ö. 204)

Kybele-Attis kültü, tüm öncülleri ve benzerleri ile Őekillenerek Yunanistan ve Roma dinleri içerisinde önemli bir yer edinmiştir.

Anahtar Sözcükler

1. Kybele
2. Attis
3. Kült
4. Frig
5. Mitos

ABSTRACT

Albayrak, Canan. The Cult of Kybele-Attis in Anatolia, Archaeology, Ankara, 2007.

Cybele, the manager and proprietress of plant and animal world who moved away from Anatolia to Rome and Greece in order to defend countries and cities due to her city-protection properties, is an universal mother concept modified in Phrygia, which has roots lying from Paleolithic-Age Venus to Neolithic-, Calcolithic- and Bronze-Age Goddess.

Attis is a vegetation God which resembles climate change. His property is also seen in several Gods found in Mesopotamia, Egypt, Anatolia, Greece and Rome and thus when his origin is studied, many Gods are assessed including but not limited to Dumuzi (Dumu-zid), Tammuz, Baal, Adonis, Osiris, Horos, Telepinu. Common property of these Gods is that they get alive when plants start to grow in spring and that they die together with plants as of summer heat. Moreover, there is also a Goddess associating these Gods who waits, protects, looks for them and make them alive. This goddess may be his mother, lover or his wife. There are also myths which whisper relation of these Gods and Goddesses. Although name of these myths are different in each population, they are all same regarding their way of communication. Among them, one is thought to belong Phrygians, that reflects love between Attis and Cybele. Origin of the myth in Phrygia is not known, but we know content of this love and also basis of cult applications performed by castrated priests of Cybele (Gallus) depending on Greek and Roman authors. Content of mentioned cults and myths is not settled completely yet as Phrygian scripts are not apprehended completely and also due to shortness of articles found on rock monuments.

Getting final form by pioneering and similar myths, Cybele-Attis cult had gained an outstanding significance within Greek and Roman religions,

which had first appeared as of B.C. 9th century in Phrygia, of B.C. 5-4th years in Greece and of 2nd century in Rome (B.C. 204).

Key Words

1. Cybele
2. Attis
3. Cult
4. Phrygia
5. Mythos